

Перегуда Євген
Малкевич Анджей
Семко Вадим
Ксенич Анджей

**Мовна політика в Україні:
між символічним насиллям та
вільним мовним вибором**

Монографія

Київ 2017

УДК 323.1:81'272(477)

ББК 81.2

М 74

Рецензенти:

Майборода О. М., доктор історичних наук, професор

Наумкіна С. М., доктор політичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою

Київського національного університету будівництва і архітектури

(Протокол № 7 від 27 жовтня 2017 р.)

М 74 Перегуда Є., Малкевич А., Семко В., Ксеніч А. Мовна політика в Україні: між символічним насиллям та вільним мовним вибором : монографія. К. : «Бескиди», 2017. 207 с.

ISBN 978-966-457-136-1

У монографії з використанням здобутків зарубіжної та вітчизняної науки досліджено становлення мовної політики в Україні. Увагу приділено історичній «стежці залежності» мовної політики. Розроблено періодизацію її розвитку у роки незалежності. Детально досліджується розвиток законодавства у мовній сфері суспільства. Для оцінки умов та стану реалізації мовної політики залучено соціологічні дані. Зроблено спробу реконструкції мовної політики як чинника розвитку військового конфлікту на сході України. Подано рекомендації щодо поєднання принципів символічного насилля та вільного вибору мови спілкування в умовах України.

Для науковців, політиків, службовців органів державної влади та місцевого самоврядування, студентів.

УДК 323.1:81'272(477)

ББК 81.2

М74

© Перегуда Є., Малкевич А., Семко В., Ксеніч А., 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ I. ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ	7
I.1. Розвиток підходів до вивчення мовної сфери у світовій науці.....	7
I.2. Особливості дослідження мовної політики у Польщі	23
I.3. Специфіка українських досліджень мовної політики.....	31
Розділ II. НАПЕРЕДОДНІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	48
II.1. Тенденції розвитку мовної політики в Україні у ХХ ст.....	48
II.2. Етномовна ситуація в Україні напередодні незалежності	59
II.3. Перебудова: інституційний вибір у мовній політиці.....	63
Розділ III. МОВА ТА ПОЛІТИКА У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	73
III.1. Між Сциллою українізації та Харибдою вільного мовного вибору	73
III.2. Всеукраїнський перепис населення : підсумки етномовного озвитку	99
III.3. Мовна політика – символ боротьби за справедливість.....	112
III.4. Розвиток мовної політики за авторитарного режиму.....	123
Розділ IV. ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ	142
IV.1. Перші кроки нової влади у сфері мовної політики	142
IV.2. Мовне питання як чинник сепаратизму та його подолання	147
IV.3. Мовна політика як чинник консолідації: сучасні проекти реформування законодавства	162
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	177

ВСТУП

Сучасні суспільні дискусії в Україні та інших країнах світу з питань мовної політики неможливо зрозуміти, якщо не усвідомити дві головні іпостасі мови. З одного боку, мусимо визнати правоту тих, хто вважає, що мова є сутністю людської культури. Відтак вона формує саму людину та різноманітні людські колективи, в першу чергу етноси та нації, але не лише їх. Це стає підґрунтям націоналістичного погляду (у різних його версіях – від радикального до поміркованого) на роль мови у процесі становлення націй, згідно з яким неможливо бути представником нації та не володіти національною мовою.

З іншого боку, оскільки людина за своєю сутністю є істотою біосоціальною, а спілкування з іншими людьми є її головною цінністю, мова (не лише вербальна, а й мова жестів, символів тощо) є інструментом людини, який забезпечує її спілкування з іншими людьми. Відтак вона уможлиблює створення людських колективів за різними ознаками – етнічними, демографічними, професійними, територіальними тощо, хоча причини такого створення полягають зовсім в іншому.

В останньому контексті мова є предметом політики. Нині певні політичні сили просувають думку про штучність самого виразу «мовна політика». На перший погляд, ізолювавши мовну політику зі сфери державного управління, останнє у мовній сфері суспільного життя вироджується у голе адміністрування. Але це лише теоретично. Насправді діяльність держави у мовній сфері неможлива без символічного насилля, яке, згідно з П. Бурдьйо, є підґрунтям символічної політики. Тому твердження про «штучність» мовної політики не позбавляють політичності державне управління. Ми розуміємо коріння такого погляду. Мова не лише об'єднує, а й роз'єднує людей, і це ускладнює управління суспільством, але це природне явище. Воно не зникне, якщо на нього закрити очі. До цього слід ставитись як до виклику, дати відповідь на який суспільства та, зокрема, політичні сили повинні.

В Україні розвиток мовної сфери є однією із найгостріших проблем політичної діяльності. Це стосується не лише сучасної державної незалежності, а й попередніх століть. Мова була знаряддям як розбудови української нації та держави, вибудови відносин між різними групами суспільства, так й поневолення України зовнішньополітичними акторами. Не зменшується гострота проблеми й сьогодні. Різні політичні актори, соціальні групи, вчені ламають списи у дискусіях з мовного питання, пропонують різні сценарії його розв'язання. Тому мовна політика в Україні продовжує залишатися актуальною проблемою політологічного дослідження.

Аналізуючи становлення мовної політики в Україні, автори цієї книги виходять із загальноприйнятого розуміння політики як єдності трьох складових – *politics* як боротьби за владу, *polісу* як певного курсу, як системи цілей діяльності у тій чи іншій сфері суспільного життя (у нашому випадку мовній сфері) та *polіту* як організаційної складової, тобто сукупності організаційних норм ведення політичної діяльності.

Щодо мовної сфери це передбачає необхідність виокремлення соціальних груп та політичних угруповань, які мають різні інтереси щодо розвитку мовної сфери, аналізу відносин між ними у процесі здійснення суспільно-політичної діяльності, вивчення цілей цієї діяльності й водночас нормативних засад взаємодії суб'єктів мовної політики.

Ми прагнули аналізувати події мовної політики в Україні у ширшому суспільно-політичному контексті, крізь призму здійснення суспільних реформ в цілому. У зв'язку з цим ми не обмежувались аналізом лише законодавчих актів та політичних дій суб'єктів мовної політики, а залучали соціологічні дані – від офіційних переписів населення до соціологічних опитувань, що дало змогу не просто зробити певний зріз українського суспільства, а й дослідити передумови формування мовної політики, а також верифікувати різні пропозиції щодо розв'язання мовного питання.

Водночас, враховуючи, що на розробку та реалізацію мовної політики у часи незалежності впливала «історична стежка залежності», ми

приділили певну увагу тим історичним процесам, зокрема ХХ століття, які впливали на формування мовної політики в Україні.

Специфіка суспільно-політичних процесів у сучасній Україні визначила нашу спробу дослідити роль мовного питання як чинника військових дій на сході України та вірогідності повернення неконтрольованих територій Донбасу.

Дана монографія стала результатом співробітництва українських та польських вчених. Це дало змогу подивитись на явища мовної політики в Україні крізь призму різних поглядів, що підвищує рівень об'єктивності дослідження. Вважаємо, що українському читачеві буде цікаво ознайомитись, зокрема, з першим розділом, де представлений погляд польських співавторів на проблему теоретичних засад дослідження мовної політики.

Рекомендації авторів щодо перспектив мовної політики не лише побудовані на певних теоретичних засадах її аналізу, вивченні самого суспільства та структури мовної політики в Україні, а й є спробою поєднати різні принципи мовної політики, зокрема принцип символічного насилля та принцип вільного вибору мови спілкування, а також узгодити таке поєднання з особливостями сучасного суспільно-політичного розвитку України.

Автори монографії висловлюють надію, що вона буде цікава читачеві. Ми хочемо подякувати усім дослідникам цієї теми, результати яких використані у монографії.

Ми вдячні рецензентам – Майбороді Олександрові Микитовичу та Наумкіній Світлані Михайлівні, а також Кресиній Ірині Олексіївні та Оніщенко Ірині Григорівні за цінні поради та увагу при підготовці книги.

Також висловлюємо подяку керівництву Київського національного університету будівництва і архітектури за підтримку цієї праці.

Жовтень 2017 року

Розділ I. ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Людині розмовлять – природна річ,
Тож кожен має дозвіл од природи
Обрать собі бажану мову й річ.

Данте А. Божественна комедія¹

I.1. Розвиток підходів до вивчення мовної сфери у світовій науці

Першими опосередковано проблеми мовної політики почали досліджувати давні філософи. Платон присвятив цій темі діалог «Кратіл»². В ньому він звертає увагу на розбіжності між давньогрецькою мовою у тому вигляді, як її використовують «варвари», та місцевими діалектами давньогрецької мови. Також філософ аналізує проблему співвідношення речей та їх назв. У діалозі висловлено думку, що колись існувала мова богів, в якій речі мали справжні назви. Деякі з таких назв наявні у поемах Гомера. Натомість сучасники Платона використовують назви, які з'явилися за допомогою штучних соціальних механізмів. Платон вважав, що діалог є основним засобом осягнення істини та значень слів.

Арістотель присвятив мовним питанням два трактати – «Риторіку» та «Поетику». По суті це навчальні посібники зі здійснення мовлення у суді та літературі. Вони містять багато практичних порад, але теоретичного аналізу у них бракує. Ключова теза підходу Арістотеля полягає у тому, що «недостатньо знати, про що належить говорити, треба ще вміти належним чином виразити це»³.

Відтоді філософи часто досліджували проблематику мови, але у першу чергу вони це робили в контексті дискусії про загальні механізми людського пізнання та спілкування, відносин між знаком та значенням, не

¹ Данте А. Божественна комедія. Рай. Пісня XXVI. 607 с.

² Платон. Кратіл. С. 613–681.

³ Арістотель. Поэтика. Риторика (дата звернення : 21.09.2017).

звертаючи уваги ані на розмаїття мов, ані на соціально-політичні передумови мовних явищ. Особливо важливою в цьому відношенні була середньовічна суперечка між реалістами та номіналістами, які ініціювали дискусію, яка певним чином триває й сьогодні. Філософи Нового часу, аж до Імануїла Канта, зробили значний внесок у дослідження зв'язку між мовою та понадмовною реальністю, але не вивчали відмінностей у мові, розглядали її абстрактно – мовою для них були в першу чергу латинь або національна мова. Вони не заглиблювались у те, як специфіка тієї чи іншої мови впливає на сприйняття навколишнього світу.

Грунтовний аналіз соціальних та політичних передумов мовної комунікації було започатковано в епоху Просвітництва. Значний внесок у це зробив Йоганн Готфрід Гердер. Він був автором концепції про тотожність нації, мови та культури. Цю концепцію сприйняли та розробляли багато вчених ХІХ-ХХ століть. Згідно з ними, кожна людина належить до певної національної спільноти, яка й визначає основні характеристики особистості. Етнічність є цінністю, яку слід захищати від зовнішніх впливів. Треба очистити національну культуру від іноземних нашарувань, зберігати її у формах якомога більш незмінних та гомогенних. Крайнім виразом такого підходу стала расистська концепція, згідно з якою цінністю була вже не лише мова, а й фізичні характеристики нації.

Сам Гердер не заходив так далеко. У його концепції мова нації формує уявлення про світ. «Якщо це правда, – писав він, – що ми не можемо думати без ідеї й що ми вчимося думати за допомогою слів, то мова є межею й планом людського пізнання»⁴. Гердер не враховує чинник впливу державної мови, що пояснювалось розділенням німецької нації між багатьма державами – скоріше спільна мова могла принести сподівання на воз'єднання у майбутньому шляхом створення німецької національної спільноти.

⁴ Herder J. G. Fragmente über die neuere deutsche Literatur. Einleitung. Цит. за: Marody M. Technologie intelektu. Językowe determinanty wiedzy potocznej i ludzkiego działania. S. 33.

Концепція Гердера привернула увагу багатьох представників точних наук, а також певних політичних ідеологій (що значною мірою пов'язане з прихильністю Гердера до панславізму), в той час як більшість філософів або ігнорувала її, або оцінювала критично. Альфред Гавронскі зробив різкий висновок: «Від Хаманна та Гердера через Ніцше й до Хайдегера наполегливо пропонується повернення до дофілософської, недіалогічної та поетичної інтерпретації мови»⁵.

З часів Гердера відокремили гносеологічні міркування про мову від досліджень конкретних мов, в епістемологічних міркуваннях абстрагувались від етнічних розбіжностей, досліджували співвідношення між абстрактною «мовою» та позамовною реальністю. Особливо важливою в цьому відношенні була аналітична філософія мови, до засновників якої належали Рудольф Карнап, Джордж Мур, Бертран Рассел, Джон Серл, Людвіг Вітгенштейн, а у Польщі – Казімеж Твардовський (останній, до речі, працював у Львові). Змінилася модель мови – тепер це вже була не латинь, а національна мова, а дедалі частіше англійська.

Водночас галузеві науки нагромаджували величезну кількість фактів щодо націй та мов. Філологи, соціологи, антропологи, етнологи все частіше узагальнювали їх самостійно. Формувалися теорії мовних відносин, походження націй, національних відносин, національних звичаїв, способів сприйняття світу. Але, як й раніше, домінувало розпливчате тлумачення мови в цілому. Ніхто не звернув особливої уваги на розбіжності у способах відображення світу у різних етнічних мовах, а якщо це й робили, то неглибоко⁶. У цих міркуваннях торкалися й питань держави, але до середини ХХ століття провідну роль у цьому відігравали не вчені, а політики й журналісти. А вони переважно посилалися на спрощену версію концепції Гердера та його послідовників.

⁵ Gawroński A. Dlaczego Platon wykluczył poetów z Państwa? S. 22.

⁶ Andrzejewski B. Poznanie i komunikacja. Szkice z nowożytnej i współczesnej filozofii języka. 137 s. ; Żywiczyński P., Waciewicz S. Ewolucja języka. W stronę hipotez gesturalnych. S. 68-71.

Поглиблене віддзеркалення зв'язку між мовою та етнічністю з'явилося лише у теорії Сепіра-Уорфа, яка всередині ХХ століття отримала розголос серед мовознавців та філософів⁷. Ця теорія також називається гіпотезою мовного релятивізму. Метафорично її описав Річард Д. Льюїс: «Різні мови то є різні світи»⁸. Це певною мірою перебільшення, але воно відображає суть проблеми: носії різних мов мають різні погляди на реальність, по-різному сприймають навколишній світ, зокрема соціальне середовище, мають різні очікування у цій сфері та діють по-різному⁹. На цьому ґрунті постало ціле поле наукових пошуків – психолінгвістика.

Едвард Сепір у праці «Статус мовознавства як науки» писав: «Люди не живуть в об'єктивному світі або лише у світі громадської діяльності у звичайному сенсі цього слова, але головним чином залишаються на милість мови, яка стала засобом вираження в їх суспільстві. Ілюзорно думати, що ми пристосовуємось до реальності без участі мови, яка є лише важливим інструментом для вирішення конкретних завдань комунікації або віддзеркалення. Істина полягає у тому, що «реальний світ» значною мірою несвідомо побудований на рисах мови даної групи. Немає двох мов схожих настільки, щоб їх можна було розглядати як репрезентантів однієї соціальної реальності. Світи, в яких живуть різні суспільства, не є одним й тим самим світом, який має різні етикетки. ...Ми бачимо, чуємо й відчуваємо таким чином, яким є наш досвід, значною мірою тому, що

⁷ Її авторами були американські мовознавці Едвард Сепір (1884-1939) та його учень Бенджамін Лі Уорф (1897-1941). Sapir E. Language. An introduction to the study of speech. 258 p. ; Ibidem. Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje. 278 s. ; Whorf B. L. Language, Thought, and Reality. XI, 278 p. Обговорення концепції у польській літературі: Adamowski J., Niebrzegowska S. (red.). W zwierciadle języka i kultury. 539 s. ; Bytniewski P. «Jak słowa łączą się ze światem» – czyli jak być biernym antyfundamentalistą. S. 199-208. ; Ibidem. Język i kultura w koncepcji E. Sapira i B. L. Whorfa. S. 11–23. ; Marody M. Op. cit. 299 s. Про застосування на практиці: Rzeszutko-Iwan M. Sposoby rozumienia wybranych symboli przez przedstawicieli różnych nacji. S. 59–70.

⁸ Lewis R. D. When cultures collide : Leading across cultures. P. 3.

⁹ Merleau-Ponty M. Proza świata. Eseje o mowie.

мовні риси нашої спільноти надають перевагу вибору певного тлумачення»¹⁰. Таким чином, на його думку, мова є не лише знаряддям спілкування, за її допомогою конструюється наше сприйняття оточуючого світу, і сформоване таким чином бачення реальності залежить від особливостей конкретної мови.

Розвиваючи цю концепцію, Бенджамін Уорф писав, що люди, які використовують різні граматики, схиляються ними до різних типів сприйняття та оцінки ззовні схожих актів сприйняття і, отже, мають приходити до різних образів реальності¹¹. Слово «граматика» тут використовується в широкому сенсі – як ознака внутрішньої логіки мови.

В іншому місці Б. Уорф зазначав: «Жоден не може описати реальність повністю неупереджено; усі ми обмежені певними правилами тлумачення, навіть коли ми думаємо, що є вільними. ...Тут ми підходимо до нової засади релятивізму: сприймаючи, ми не створюємо ту саму картину світу на ґрунті одних й тих самих фізичних фактів, якщо мовні інструменти не є схожими, принаймні порівняними»¹². Розвиваючи цю думку, він писав: «Ми аналізуємо реальність за допомогою тих інструментів, які встановлені нашою рідною мовою. Ми виокремлюємо певні категорії й типи не тому, що кожному спостерігачу вони кидаються у вічі, навпаки – реальність постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, водночас структуру надають наші думки – в першу чергу властиві нашій свідомості мовні системи»¹³. На конкретну форму цієї структури, крім граматики, впливають також словниковий запас мови, зокрема, його метафори.

Концепція Сепіра-Уорфа згодом була піддана ґрунтовній критиці з боку психологів та філософів, зокрема Ноама Чомскі¹⁴. На його думку, все відбувається навпаки: універсальна структура мозку впливає на людське мислення, а останнє – на мову, яку ми використовуємо. Але цей

¹⁰ Sapir E. Kultura, język, osobowość. S. 88-89.

¹¹ Whorf B. L. Językoznawstwo jako nauka ścisła. S. 297.

¹² Whorf B.L. Nauka a językoznawstwo . S. 285.

¹³ Ibid. S. 284.

¹⁴ Хомський Н. Роздуми про мову. 352 с.

зв'язок не є механічним. Розуміння мовленого вимагає тлумачення. Це тлумачення залежить від одержувача, який знаходиться у певному психологічному, культурному, соціальному контексті¹⁵. Відомими противниками цієї теорії були також Ганс-Георг Гадамер та Людвіг Вітгенштейн.

Критика показала, що концепція Сепіра-Уорфа не може розглядатися як універсальне пояснення відмінностей між культурами, а тим більше націями. Проте визначені у ній залежності не слід ігнорувати. Її продовженням є сучасний коннекціонізм у психології. Він передбачає, що під час засвоєння мови, особливо рідної у дитинстві, але й при вивченні нових мов активізуються численні взаємозв'язки у свідомості, таким чином формуючи мислення¹⁶.

Концепція Гердера, згідно з якою людство поділяється на нації, й кожна людина говорить певною визначеною мовою, а, отже, належить до певної нації, у ХІХ столітті стала аксіомою у суспільних науках. У європейській науці в цілому не піддавали сумнівам достовірність цих припущень, але водночас не здійснювали спроби довести їх правдивість, розглядаючи як цілком зрозуміле, але водночас прагнули доопрацювати їх окремі елементи. Було визнано за необхідне уточнити, зокрема, такі питання як : відносини між політичною нацією (охоплює усіх громадян держави) та етнічною нацією; критерії національної приналежності (об'єктивні – походження і мова, суб'єктивні – вільно виражена воля людини); зв'язок між релігією та національністю. В контексті мовного питання некритично сприймалось зазвичай не артикульоване припущення, що люди користуються різними мовами, успадкованими від предків, між національною культурою та мовою існує тісний зв'язок.

Ці припущення, правдиві щодо більшості населення Західної Європи, не дають змогу повністю пояснити соціальний світ в інших регіонах Європи та особливо за її межами. Наприклад, у Сполучених Штатах англійською говорять різні за етнічним та навіть расовим

¹⁵ Ollivier B. Nauki o komunikacji. Teoria i praktyka. S. 25.

¹⁶ Aitchison J. Ziarna mowy. Początki i rozwój języka. S. 273-274.

походженням індивіди, але з цього не роблять глибших висновків. У ХІХ та на початку ХХ століть у суспільних науках мало уваги надавали таким питанням як ситуація у поліетнічних та багатомовних регіонах, становище мігрантів, державна політика нав'язування громадянам мови та національності, одмінних від попередніх.

Ці питання стали предметом серйозного наукового інтересу лише у ХХ столітті, особливо у його другій половині. Лише тепер вчені почали всерйоз міркувати про те, як ставитися до націй, які використовують понад однієї мови (наприклад, бельгійці, швейцарці). Яким чином можливе існування різних націй, які використовують одну й ту саму мову (особливо це стосується носіїв англійської або німецької мов)? Також вчені звернули увагу на спільноти, які використовують здебільшого мову іншого народу, але не відмовилися від власної національної ідентичності (ірландці, шотландці). Нарешті, багато досліджень було зосереджено на проблемах національних меншин, їх мов, а також регіональних та місцевих мов. Було також з'ясовано, що у первісних культурах існують групи, чії культури значно відрізняються між собою, хоча говорять вони однією мовою¹⁷.

Було відзначено, що «етнічні мови» не існують «об'єктивно» й незалежно від волі людини, вони є конструкціями, які часто контролюються державами. Особливо це стосується офіційних мов Європи, які є не «природним» явищем, а продуктами державної стандартизації. Державі потрібні чіткі поняття для застосування у документах, правових актах тощо. Це важливо також в армії, де накази мають правильно й чітко розуміти підлеглі. Ерік Гобсбаум звертає увагу на те, що «стандартизовані національні мови, які вчать у школах та мають застосовуватися в письмовій формі..., часто недовговічні. Як зазначали – абсолютно слушно – французькі історики фламандської мови, нині у Бельгії викладають фламандську мову зовсім не ту, якою матері та бабусі фламандців зверталися до своїх дітей: коротше кажучи, вона є «рідною

¹⁷ Benedict R. Wzory kultury. S. 293.

мовою» лише у метафоричному, а не буквальному сенсі»¹⁸. Також один польський автор, посилаючись на концепцію П'єра Бурдьйо, стверджує: «До понять «мови як такої», національної мови та лінгвістичної коректності слід ставитися з підозрою. Спільна мова та національна культура є конструктами, які мають історичні корені та кінець, мають генезу, функцію та правила..., є інструментами, які використовуються... також, щоб впливати та контролювати»¹⁹.

Проте нині серед дослідників переважає думка, що поточні мовні форми «є результатом сотні або тисячі поколінь кумулятивної культурної еволюції»²⁰. Недооцінюється роль держав, церков, політичних дій, внаслідок яких постають глибокі зміни у мовах. Деякі з них перестали існувати, інші були видозмінені. Яскравим прикладом такого ефекту є відродження івриту у ХХ столітті, що було результатом не культурної еволюції, а зусиль сіоністських організацій, а пізніше органів влади Держави Ізраїль.

Наприкінці ХХ століття було зафіксовано ще одну серйозну методологічну помилку у попередніх дослідженнях – європоцентризм. Хоча це питання лише частково належить до проблем мови, варто згадати про це, тому що у ньому знаходить відображення спрощення європейської науки, що побічно впливає на сприйняття мовних відносин й за межами Європи, й на самому європейському континенті. Європоцентризм у науці став наслідком того, що дослідники мов та націй спиралися на аналіз головним чином європейських явищ (зокрема, щодо вивчення івриту та санскриту) і, в першу чергу, західноєвропейських (або тих спільнот, які мешкають за межами Європи, але мають західне коріння, наприклад, африканерів), не звертаючи уваги не лише на решту світу, а й навіть на мови та народи Центральної та Східної Європи. Тому екстраполювання їх висновків на спільноти усього світу невиправдане.

¹⁸ Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера. С. 28.

¹⁹ Płucienniczak P. Książki i klasy: jak język odtwarza nierówność. S. 89. Автор посилається на книгу П. Бурдьйо «Мова та символічна влада».

²⁰ Żywicznyński P., Waciewicz S. Op. cit. S. 118.

Нині відбувається дуже важливий та перспективний відхід від європоцентричного підходу. Європейські громадяни готові поглянути на процеси з нової точки зору, враховувати складніші умови явищ, що відбуваються. «Зв'язки, які об'єднують народи і цивілізації, набагато складніші, ніж ідеї, які існували у нашій свідомості раніше», – твердить один з дослідників²¹. Але в цьому процесі переосмислення бере участь лише частина європейських дослідників, більшість все ж представляє традиційну парадигму мислення.

Нинішній склад європейських країн стабільніший, ніж суспільства інших континентів, але така ситуація не назавжди. З одного боку, відбуваються процеси зміни етнічної ідентичності, з іншого (це було особливо поширене у минулому) – держави здійснюють зусилля щодо таких перетворень. Так, в історії України та Польщі були періоди вимушеної русифікації та онімечення, які не залишились безрезультатними.

Мова, безсумнівно, пов'язана з етнічною приналежністю, але вона не є ані єдиним, ані головним чинником формування нації, і не робить цього безпосередньо та автоматично. Існує велика література про джерела етнічності, яка виходить за рамки нашої теми. Зазначимо лише два приклади, які стосуються питань мови. Ентоні Сміт стверджує, що засади етнічності створюють міфи, спогади, цінності та символи, важливі для даної групи. Вони, звичайно, виражені значною мірою у мові. Конституюючою для етнічної групи є особливо світ її історії²². Роль історії для національної культури вивчала безліч й інших вчених. Ян Ассманн аналізував проблеми комунікативної пам'яті, біографічної пам'яті, що містять спогади про недавнє минуле. Ці повсякденні історії, які передають у сім'ях, мають надзвичайне значення для близьких, формують їх образ світу сильніше, ніж будь-які публічні повідомлення²³.

²¹ King C. *Dzieje Morza Czarnego*. S. 15.

²² Smith A. D. *Etniczne źródła narodów*. XIII, 385 s. ; *Ibidem*. *Kulturowe podstawy narodów*. Hierarchia, przymierze i republika. 265 s.

²³ Assmann J. *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*. S. 11-17.

Вони формулюються мовою, найближчою до конкретної людини – іноді її називають «мовою колиски» – таким чином мова стає ключовим засобом пізнання реальності. Такі повсякденні історії, донедавна відсутні у дослідженнях, нині реєструються, архівуються, аналізуються. Таким чином ми пізнаємо нову, не визнану донедавна, сферу культури й мови.

Останнім часом стає очевидним, що не зовсім вірним є погляд, згідно з яким кожна людина використовує одну мову. Є групи людей, які однаково вільно уживають дві (а іноді й три) мови²⁴. Це особливо стосується євреїв. Дослідження показали, що використання різних мов не має вирішального впливу на їх ідентичність²⁵. До речі, це властиве й багатьом українцям. Дедалі більше полілінгвізм виступає особливістю європейців.

Концепціям, які походять від ідеї Гердера й твердять про відособленість націй та мов, все частіше протистоїть інший підхід, згідно з яким кожна культура є частиною спільної культурної спадщини людства. В межах одного суспільства можуть поєднуватись елементи різних культур, що не є шкідливим, а, навпаки, становить спільне надбання цивілізації. Індивіди, які належать до даної культури, не прив'язані сліпо до неї, можуть поєднувати елементи різних традицій. Кожна людина сама відповідальна за свою етнічність, яка не є єдиним або основним чинником, що визначає особистість, але є одним з багатьох її джерел²⁶.

²⁴ Bobrownicka M. Poliglotyzm społeczeństw słowiańskich a rozwój ich świadomości narodowej. S. 19–38. ; Darasz Z. Językowy polimorfizm słoweńskiej kultury a narodowa tożsamość Słoweńców. S. 143-153.

²⁵ Існує значна література щодо мовних проблем євреїв, яку тут неможливо перелічити. Щодо теми українсько-польського прикордоння, яка найбільше нас цікавить, слід вказати статтю: Kłańska M. Tożsamość narodowa Żydów w monarchii habsburskiej ery konstytucyjnej a ich wybory kulturowo-językowe. S. 221-256.

²⁶ Найкраще описують цю концепцію: Šatava L. Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace. 216 s. ; Ibidem. Ethnic Identity and Language/culture Attitudes Among Student of the Sorbian Grammar School in Bautzen/Budyšin . S. 78-103.

Наприкінці ХХ століття звернули також увагу на те, що саме поняття «мова» є складнішим, ніж вважалося раніше. Сідні Лемб на основі аналізу багатьох визначень стверджував, що основну роль відіграють чотири значення цього явища: 1) мова, що використовується (тобто слова), або індивідуальний вираз конкретних носіїв мови; 2) абстрактна система правил та принципів мови, незалежно від індивідуальних її носіїв; 3) індивідуальні процеси у свідомості, що відповідають мовним знанням конкретної людини; 4) вроджена здатність використовувати мову, яка передається генетично та властива цілому людському роду. Існуючі суперечки навколо мовних проблем виникали, зокрема, з неповного розрізнення цих чотирьох значень²⁷.

Багато проблем, які впливають на мовну політику, далекі від однозначного тлумачення. Так, наразі оцінка кількості існуючих у світі мов доволі приблизна, оскільки відсутній консенсус щодо критеріїв відокремлення мови від інших видів вираження, таких як діалект, жаргон тощо. Наприклад, немає чіткої позиції щодо того, чи є мовами «lallans» (мова рівнинних шотландців, перехідна форма між англійською та шотландською мовами) або «gallo» (перехідна форма між французькою та бретонською мовами). Невідомо навіть, як багато людей використовують їх, адже, наприклад, деякі користувачі «gallo» заявляють, що вони спілкуються французькою мовою. Оцінки носіїв «gallo» варіюються від 40 тис. до 400 тис. осіб²⁸.

Важливий внесок у дослідження мов зробив Ернест Геллнер²⁹. Він підкреслює, що в доіндустріальній Європі провінції та місцеві громади були значною мірою самодостатні та закриті, відтак культурне та мовне розмаїття було нормальною ситуацією. Різні мови та діалекти існували пліч-о-пліч і держави в цілому не втручалися у справи їх використання. Лише поява промислового виробництва викликала потребу в культурній

²⁷ На основі: Żywicznyński P., Waciewicz S. Op. cit. S. 163.

²⁸ Dołowy-Rybińska N. Języki i kultury mniejszościowe w Europie: Bretończycy, Łużyczanie, Kaszubi. S. 170-175.

²⁹ Gellner E. Nations and Nationalism. 150 p.

та мовній однорідності. Постала національна держава, яка здійснювала уніфікацію, необхідну в цей період (у XVIII-XIX століттях) для розвитку промислового виробництва та розбудови національних армій.

Відтак про початки мовної політики у сучасному розумінні можна говорити з кінця XVIII століття, коли у Франції, невдовзі після революції, було заборонено використання бретонської мови у роботі державних установ³⁰. У XIX столітті в багатьох європейських країнах здійснювали дії щодо мовної уніфікації: з одного боку, ліквідацію мов меншин, з іншого – стандартизацію офіційної мови. Колонізатори у завойованих країнах зазвичай впроваджували власну мову в діяльність адміністрації, а в крайніх випадках навіть намагалися ліквідувати місцеве населення. Наприклад, у 1905 році губернатор Того наказав, що шкільні заняття можуть проводитися лише німецькою мовою³¹. Саме завдяки колоніальним завоюванням, а не внутрішнім властивостям, англійська мова стала найпоширенішою у світі. Як писав Сепір, «англійська мова поширюється, тому що англійці колонізували великі площі»³², хоча, слід зазначити, що водночас сама англійська зобов'язана своїми формами теж завоюванням англів, саксів та норманів.

Лише у виняткових випадках колонізатори сприяли збереженню місцевих мов³³. Такими особливими випадками були санскрит та суахілі. Британці ще наприкінці XVIII століття помітили зв'язок між санскритом та європейськими мовами, провели серйозне дослідження, яке сприяло підтримці статусу цієї мови в Індії. У свою чергу німці у Східній Африці визнали зручнішим для себе спілкуватися з завойованими на мові суахілі, яка протягом багатьох століть у цьому регіоні відіграла роль мови

³⁰ Певні дії, які пізніше передбачала мовна політика, здійснювалися в Іспанії та Франції у XVI столітті, коли ці країни почали розбудовувати централізоване державне управління: Altermatt U. Sarajewo przestrzega. Etnonacjonalizm w Europie. S. 168-173.; Kuniński M. Język a tożsamość narodowa. Aspekty filozoficzne i socjologiczne. S. 14-15.

³¹ Hładkiewicz W. Misje i oświata Rzeszy Niemieckiej w Afryce. S. 31.

³² Sapir E. Język. Wprowadzenie do badań nad mową. S. 206.

³³ Zins H. Historia Afryki Wschodniej. S. 122-123.

комерційних відносин, а записана була арабським шрифтом. Завдяки німцям цю мову було покладено на латинський алфавіт, розроблено стандартну граматику, опубліковані журнали та книги, підручники. Таким чином, суахілі не лише зберіг свій статус, а й став літературною мовою³⁴.

Дослідження засвідчили, що між мовою, нацією та державою існують складні взаємодії, у яких ключовим суб'єктом є держава. На найвищому офіційному рівні саме державні установи часто визначають стандарти офіційної мови. Іноді це викликає певні проблеми. Так, згадана мова суахілі використовується у двох державах – Кенії й Танзанії. В обох створено нормотворчі інституції: у Танзанії – Baraza la Kiswahili la Taifa (Національна Рада Суахілі), у Кенії – Chama cha Kiswahili cha Taifa (Національна Асоціація Суахілі). Їх рішення не завжди погоджені між собою.

Щодо китайської мови є чотири регулятивні інституції, окремо для кожної держави, в якій ця мова є державною або однією з державних: Національний комітет регулювання мови (国家语言文字工作委员会, Китайська Народна Республіка)³⁵, Національний Мовний Комітет (教育部國語推行委員會, Тайвань), Рада зі сприяння китайській мові (讲华语运动理事会, Сингапур)³⁶, Рада Малайзії зі стандартизації китайської мови (马来西亚华语规范理事会).

Регулятивні інституції є також у більшості арабських держав, внаслідок чого арабська мова, формально спільна, дедалі більше відрізняється залежно від країни³⁷.

Протилежний випадок становить заснована у 2004 році Рада німецької орфографії (Rat für Deutsche Rechtschreibung). Вона складається з 39 членів, які представляють Німеччину (18), Австрію (9), Швейцарію (9), Ліхтенштейн (1), а також німецькі меншини Бельгії та Італії (по 1). Крім того, один спостерігач з правом дорадчого голосу представляє

³⁴ Hładkiewicz W. Op cit. S. 38.

³⁵ Chinese Language (дата звернення: 14.08.2017).

³⁶ The Promote Mandarin Council. (дата звернення: 14.08.2017).

³⁷ Nalborczyk A. S. Język arabski a arabska tożsamość narodowa. S. 45-57.

Люксембург. У німецькій мові допускаються відмінності діалектів та способів мовлення, але вона зберігає відносну єдність, незважаючи на державну роз'єднаність її носіїв.

Іншою є ситуація з іспанською мовою – у 1951 році було створено Асоціацію Академії іспанської мови (Asociación de Academias de la Lengua Española). Вона базується у Мексиці. Її мета – збереження цілісності та сприяння подальшому розвитку іспанської мови. Асоціація координує діяльність національних установ, які регулюють іспанську мову³⁸.

Це лише кілька прикладів інституцій регулятивного типу, але вони працюють у більшості країн. Водночас у світі відсутні інституції, які б регулювали використання англійської мови.

У випадку народів, які не мають власних держав, формально такі інституції відсутні, але їх функції перебирають інші, наприклад, Бюро бретонської мови (Ofis Publik ar Brezhoneg), яке діє з 1999 року та є об'єднанням, що здійснює дослідження мови, ініціює заходи щодо її розвитку, зокрема, бретонської версії Windows, пропонує бретонські терміни для позначення нових явищ, для яких раніше таких термінів не існувало³⁹. У Вельсі діє Комітет Валійської Мови (Welsh Language Board), на Фарерських островах – Рада Фарерської Мови (Føroyska málnevndin)⁴⁰. У випадку ідишу це Єврейський Науково-дослідний інститут (ידישישע וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, Yidisher Wisnszaflecher Institut)⁴¹, який був заснований у 1925 році у Вільнюсі, а з 1940 року працює в Нью-Йорку. У Польщі з 2006 року діє Рада Кашубської мови (Radzëzna Kaszëbsczégò Jãzëka)⁴². Щодо сілезької мови відсутня не лише згода, чи є вона окремою мовою або лише діалектом, а й єдині правила, відтак існують два конкуруючих стандарти її орфографії (ślōnskõ gõdka, ślůnsko godka).

³⁸ Asociación de Academias de la Lengua Española (дата звернення: 14.08.2017).

³⁹ Ofis Publik ar Brezhoneg (дата звернення : 14.08.2017). ; Dołowy-Rybińska N. Op. cit. S. 200-201.

⁴⁰ Føroyska málnevndin (дата звернення: 14.08.2017).

⁴¹ YIVO Institute for Jewish Research (дата звернення: 14.08.2017).

⁴² Rada Języka Kaszubskiego (дата звернення: 14.08.2017).

Крім державних установ, на розвиток мов також впливають численні громадські асоціації, створені з метою захисту окремих мов. Так, у 1999 році було створено асоціацію *Ponaszemu*, діяльність якої спрямовано на збереження самобутності нижньолужицької мови на протигагу її модернізації та злиттю з верхньолужицькою. Асоціація «здійснює наукові проекти в галузі реальності нижньолужицької мови, підготовки нижньолужицьких свят або подій, пов'язаних з народними традиціями, просуванням чистої нижньолужицької мови у церкві»⁴³. Створюються й міжнародні об'єднання організацій меншин, такі як Федеральний союз європейських етнічних груп (*Federal Union of European Nationalities*), що базується у Фленсбурзі в Німеччині та включає понад 100 асоціацій з усієї Європи та низки країн Азії⁴⁴. Ще одна така структура – Організація непередставлених націй та народів (*Unrepresented Nations and Peoples Organization*) зі штаб-квартирою у Гаазі. Її членами є корінні народи (зокрема, австралійські аборигени, кримські татари), території, які прагнуть до незалежності (Тибет, Чечня), національні меншини (наприклад, угорська меншина в Румунії), а також країни де-факто незалежні, але які не мають представництва в таких структурах як ООН (Тайвань). В цілому Організація налічує 47 членів з усіх континентів⁴⁵.

Специфічною асоціацією є рух *King-James-Only Movement* – діюча головним чином в США протестантська організація, яка відстоює погляд, згідно з яким натхненником виконаного на початку XVII століття, за часів короля Джеймса, перекладу Біблії на англійську мову був Бог, натомість пізніші тлумачення не мають жодної цінності й для релігійних цілей слід використовувати лише цей текст та його мову⁴⁶.

На відносини між мовами впливають не лише зміни у філології, а й діяльність політичних рухів, іноді «зміни у національній мові відбуваються під впливом іншої мови..., що має розглядатися як своєрідна

⁴³ Dołowy-Rybińska N. Op. cit. S. 286.

⁴⁴ *Federal Union of European Nationalities* (дата звернення: 14.08.2017).

⁴⁵ *Unrepresented Nations and Peoples Organization* (дата звернення: 14.08.2017).

⁴⁶ *Dial-the-Truth Ministries* (дата звернення: 14.08.2017).

експансія іншої національної культури, яка потенційно деформує або взагалі руйнує власну національну культуру й, отже, змінює національну ідентичність»⁴⁷. Це призводить до певної протидії, наприклад, у випадку франкомовної частини Канади, де відбувається енергійний спротив «американізації», яка здійснюється завдяки домінуванню англійської мови у засобах масової інформації, особливо в Інтернеті⁴⁸.

Значний обсяг знань про відносини між державою та мовою був накопичений історичною наукою. Пошлемося лише на два конкретні приклади. Дослідники зазначали, що у 1569 році, коли було ухвалено Люблінську унію про створення об'єднаної польсько-литовської держави, більшість шляхти розмовляла не польською мовою, а литовською або руською, як тоді називали українську та білоруську мови. Вони вважали себе підданими єдиної держави, офіційною назвою якою була Річ Посполита Обох Народів, а неофіційно яку часто називали Польшею, але вони не були поляками в етнічному сенсі. Багато хто вважав себе «gente Ruthenus, natione Polonus» (за родом Русин, за національністю Поляк). За півтора століття переважна більшість прийняла польську мову як рідну⁴⁹. Також деякі меншини (особливо вірмени й татари) прийняли її як рідну, але не відмовились від окремої національної ідентичності⁵⁰.

Дослідники наводять цікавий приклад валійської мови. Тривалий час до кінця XVIII століття вона поступово занепадала, державну владу це не цікавило. На зламі XVIII–XIX століть під впливом ідей романтизму з'явилися інтелектуали, які прагнули відродити валійську мову, але вони не досягли значних результатів. Проте у першій половині XIX століття в цілому у Великій Британії було багато громадських рухів, які протестували проти соціальної несправедливості. На цьому тлі у Вельсі дійшло навіть до повстання. У 1847 році було призначено королівську комісію, яка за підсумками розслідування соціальних конфліктів зробила

⁴⁷ Kuniński M. Op. cit. S. 8.

⁴⁸ Bobowska-Nastarzewska P. Quebec French – the struggle for national identity. S. 9-20.

⁴⁹ Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. S. 134-135.

⁵⁰ Bobrownicka M. Op. cit. S. 25-26.

висновок, що країна Вельс є відсталим регіоном і це викликане діяльністю релігійних дисидентів та використанням валійської мови. Висновки, опубліковані у так званих «Синіх книгах», викликали обурення валійців, посилене англофобією. Валійський рух, який до того зосереджувався на питаннях фольклору, літератури, історії, не пов'язаних з релігійними рухами або рухами соціального протесту, став перетворюватися на політичний рух під національними гаслами, що посилювало інтерес й до валійської мови⁵¹.

I.2. Особливості дослідження мовної політики у Польщі

Польські історики давали багатий фактографічний матеріал, що свідчив про виникнення проблем у минулому на перетині політики та мови. Зокрема, щодо мовних трансформацій та конфліктів, які з'явилися свого часу внаслідок відсутності незалежності Польщі⁵² або щодо становища мовних меншин у міжвоєнній Польщі⁵³. Особливо ґрунтовно вивчалися мовні проблеми в Прусії на зламі XIX та XX століть, мовна політика Австрії, вплив мовної проблематики на формування білоруської⁵⁴, хорватської, чеської націй, різних національних меншин⁵⁵,

⁵¹ Morgan P. *Od śmierci do zmartwychwstania w wyobraźni: łowy na walijską przeszłość w epoce romantyzmu*. S. 97-103.

⁵² Uździcka M. *Językowy wyraz apoteozy i idealizacji państwa w dobie rozbiorowej*. S. 163-177.

⁵³ Rudnicki S. *Przemiany w świadomości narodowej mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. Postulaty badawcze*. S. 31-47.; Ogonowski J. *Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939*. 285 s.

⁵⁴ Bekus N. *Polityka językowa w kontekście procesów narodotwórczych narodu białoruskiego*. S. 117-125.

⁵⁵ Żelazny W. *Francja wobec mniejszości narodowych. Etniczność, etnopolityka, etnosocjologia*. 340 s.; Rajman B. *Język i polityka językowa we Flandrii. Historia i teraźniejszość*. 196 s.; Stachowiak P. *Mniejszości narodowe w nauczaniu i działalności Kościoła katolickiego w Polsce po roku 1989*. S. 131-141.

наприклад, лужичан⁵⁶. Також деякі польські історики дійшли висновку, що серед українців національна свідомість формується швидше, ніж мовна ідентифікація⁵⁷.

Відомим прикладом того, як політика призводить до мовних трансформацій, є комуністичний «новояз» – специфічна мова, яку використовували Комуністична партія та органи безпеки⁵⁸. Абсурдною та нереалізованою стала ідея створення «пролетарської» польської мови. Вона народилась серед польських комуністів, які знаходились в еміграції у Радянському Союзі. Після кількарічних обговорень було визнано за необхідне низки спрощень орфографії: заміни rz на ż, ó на u, sz та cz на s, c, ch на h тощо. На користь цієї реформи було сформульовано низку абсурдних аргументів, зокрема, те, що віруючим католикам важко читати релігійну та дореволюційну літературу. У 1932 році польське відділення Білоруської академії наук утворило лінгвістичну комісію, яка вже у 1933 році розробила засади нової польської орфографії, але вони не були ані схвалені, ані тим більше реалізовані, оскільки в цей час почалась кампанія терору проти поляків і незабаром усі автори реформи були репресовані як

⁵⁶ Barker P. From Wendish-Speaking Germans to Sorbian-Speaking Citizens of the GDR. Contradiction in the Language Policy of the SED. P. 39-54.; Bott-Bodenhausen K. Sprachverfolgung in der NS-Zeit. Sorbische Zeitung berichten. 150 s.; Elikowska-Winkler M. Edukacja w dziedzinie języka i kultury na Dolnych Łużycach. S. 159–171.; Elle L. Język łużycki jako komponent etniczności Łużyczan. S. 239–245.; Ibid. Kształcenie mniejszości narodowych w Europie Środkowej u progu XXI wieku – szkolnictwo serbskie w Niemczech. S. 167-179.

⁵⁷ Bobrownicka M. Op. cit. S. 24.

⁵⁸ Głowiński M. Nowomowa po polsku. 147 s. (Перше видання було підпільним у 1984 році); Kamiński Ł. Lingua securitatis. S. 209-216.; Magier D. Nowomowa. Język biurokracji komunistycznej w Polsce (1944-1989). S. 75-83.; Małkiewicz A. Uwagi o wykorzystaniu materiałów archiwalnych PZPR w badaniach dziejów PRL. S. 137-143.

«агенти польського імперіалізму»⁵⁹. Але й у країнах, які будують демократію, політика впливала та впливає на мову⁶⁰.

Іноді політичні проблеми торкаються носіїв мов, які не мають почуття національної окремішності. Так, на півдні Польщі у місті Вілямовіце вживають місцеву мову, яка належить до групи німецьких мов, але не пов'язана безпосередньо з будь-якою з існуючих мов. Її носії вважають себе поляками. Але після Другої світової війни вживання цієї мови було заборонено, внаслідок чого вона майже зникла. Сьогодні здійснюються зусилля щодо її відродження⁶¹.

Вищевказані сумніви щодо однозначної кореляції мови та національної ідентичності підтверджуються емпіричними дослідженнями, особливо мешканців міжетнічних фронтирів. Так, на початку ХХІ століття дослідники з Університету Острави (Чехія) здійснювали соціолінгвістичні дослідження в школах польської меншини у Тешинській Сілезії на чеському боці кордону, де мешкають чехи та поляки. Аналіз відповідей учнів віком від 6 до 18 років був використаний для опису місцевої розмовної мови, основою якої, з одного боку, є тешинський діалект, з іншого – елементи чеської та польської мов. Виявилось, що: 1) розмовна мова респондентів явно відрізняється від місцевого діалекту; 2) вона не є показником етнічної ідентичності носія мови; 3) її використання залежить від комунікаційної ситуації. Діти використовують три альтернативні мовні

⁵⁹ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937-1938. S. 104-107.

⁶⁰ Głowiński M. Mowa agresji. S. 258-272. ; Jerzynek M. Język współczesnej polityki – nowomowa w demokratycznym kraju? S. 145-154. ; Nowicki J. Pośmiertny chichot nowomowy. S. 77-83.

⁶¹ Barciak A. (red.). Wilamowice: przyroda, historia, język, kultura oraz społeczeństwo miasta i gminy. 745 s. ; Majewicz A. Records of Wilamowicean. The smallest literature in a minority language in Poland. S. 81-86. ; Wicherkiewicz T. The impact of politics and social factors on the death of a minority language (the case of Wilamowicean in Poland). S. 87-95.

коди залежно від того, з ким розмовляють та в якому контексті. Це має небагато спільного з заявами щодо їх національності⁶².

Часто звертають увагу на значну роль церков у розвиткові мов, їх заслуги у виживанні багатьох мов меншин⁶³. Так, єзуїтам завдячує своїм виживанням та стандартизацією мова гуарані (guarani)⁶⁴. Значним був внесок Мартіна Лютера у розвиток та стандартизацію німецької мови, Яна Гуса – чеської мови. Лужицька мова зберігається головним чином серед католиків, тоді як лужичани, які є протестантами, майже суцільно сприйняли німецьку мову⁶⁵. На змішаних національних просторах на польсько-українському та польсько-білоруському прикордонні у Середньовіччі та Новому часі ключовим критерієм, що визначав національну самоідентифікацію, була не мова, а релігія: католики вважалися поляками, уніати та православні – українцями та білорусами. Траплялися й відступи від цього правила, але вони були нечисленними.

Багато досліджень присвячено питанням Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин. Її застосування у багатьох країнах породжує різноманітні проблеми. Людвіг Елле показав, що, хоча у Німеччині порушувати Хартію в установах держави та місцевого самоврядування остерігаються, на рівні підприємств та окремих

⁶² Bogocz I., Bortliczek M. Gdy twoja mowa cię (nie) zdradza, czyli o wielojęzyczności na Śląsku Cieszyńskim w Republice Czeskiej. S. 39–62. ; Bogocz I. «Jak oni mówią?», czyli próba interpretacji języka Polaków na Zaolziu. S. 227–247. ; Labocha J. Problem tożsamości językowej i kulturowej na pograniczu polsko-czeskim. S. 207–214.

⁶³ Siatkowska E. Praca łużyckich duchownych, katolickich i protestanckich nad kształtowaniem ojczystej normy językowej. S. 113-119. ; Ibidem. Wpływ czynników wyznaniowych na kształtowanie się literackich języków słowiańskich. S. 111-118. ; Siatkowska E., Posern-Zieliński A. (red.). Etniczność a religia. 248 s. ; Ondruszová T. Język w życiu religijnym na Zaolziu. S. 52-65.

⁶⁴ Małkiewicz A. Jezuici i mit ateizmu. S. 483-484. Гуарані – одна з індіанських мов, поширена у Південній Америці. Разом з іспанською є офіційною мовою Парагвая.

⁶⁵ Jaenecke P. Religiosität und Spracherhalt bei den katholischen Sorben (дата звернення : 08.10.2017). ; Kijo K. Polityka językowa Měrcina Nowaka-Njehchorńského. S. 135-143.

публічних установ (які також підлеглі місцевому самоврядуванню або церкві) трапляються випадки мовної дискримінації національних меншин (наприклад, забороняється вживання мови меншини у закладах соціального захисту, що обґрунтовується незнанням її персоналом)⁶⁶. Проблемою в управлінській та професійній сферах є також дефіцит двомовних формулярів, фахових словників, а там де вони наявні – також незнання мови зацікавленими особами⁶⁷.

Польські автори досліджували проблеми, пов'язані із застосуванням Хартії та Закону «Про національні та етнічні меншини, а також про регіональну мову» у Польщі⁶⁸, мовних законів у інших державах Центральної Європи⁶⁹, щодо зв'язків між мовою та національною ідентичністю⁷⁰, політичних причин відмирання деяких мов⁷¹ та впливу

⁶⁶ Elle L. Minderheitensprache und Wirtschaft. Möglichkeiten zur Einbeziehung des Sorbischen in die ökonomische und administrative Praxis. 64 s. ; Ibidem. Die Europäische Charta der Regional- oder Minderheitensprachen und die Sprachenpolitik in der Lausitz. 63 s.

⁶⁷ Dołowy-Rybińska N. Op.cit. S. 339.

⁶⁸ Adamczyk A., Sakson A., Trosiak C. (red.). Między lękiem a nadzieją. Dziesięć lat funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005-2015). 386 s. ; Wicherkiewicz T. Polska polityka językowa wobec języków mniejszościowych i regionalnych. S. 49-55. ; Wiertelwski S. Wielopodmiotowość współczesnej polskiej polityki językowej. S. 99-107. ; Wrocławska E., Zieniukowa J. (red.). Języki mniejszości i języki regionalne. 560 s.

⁶⁹ Wicherkiewicz T. Języki regionalne w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowa jakość w polityce językowej, nowy wymiar tożsamości. S. 71–78.

⁷⁰ Dubiel-Dmytryszyn S. Język jako istotny wyznacznik tożsamości Łemków oraz jego rola w rozwoju świadomości etnicznej grupy i łemkowskim odrodzeniu. S. 37–49. ; Janaszek-Ivaničková H. Problemy językowe Słowaków w procesie narodotwórczym. S. 63-101. ; Rzepka M. Nacjonalizm perski a polityka językowa w Iranie w okresie panowania dynastii Pahlawich. S. 445–460. ; Skobrtal M. Rola języka w procesach narodotwórczych w Europie Środkowej. S. 109–116. ; Smolicz J. Języki ojczyste i struktury rodzinne jako symbole tożsamości etnicznej: doświadczenie australijskie. S. 113–143.

⁷¹ Bilczewski T. Komparatystyka postkolonialna, ginące języki, wspólnoty wyobrażone. O pewnym locus środkowoeuropejskiej wielokulturowości. S. 437–447.

політичних трансформацій на мову⁷², щодо політики окремих держав на користь пропагування у світі власних мов, зокрема Німеччини, Китаю⁷³.

У польській науці поняття мовної політики з'явилося відносно пізно, лише у 1970-тих роках. Багато у цій сфері написали Владислав Любаш⁷⁴, а також Януш Банчеровський, Станіслав Гайда, Валерій Пісарек, Роман Шуль⁷⁵. Проблеми мовної політики викликають у Польщі поміркувану зацікавленість. У першу чергу причиною цього є те, що Польща нині слабо диференційована за національною та мовною ознаками. Поляки становлять понад 90 % мешканців країни, національні меншини є невеликими. Польська мова слабо диференційована, усі громадяни, краще або гірше, знають стандартизовану польську мову, її вживання не викликає труднощів. У свою чергу за межами Польщі майже ніде польська меншина не мешкає компактно. Двома незначними винятками є Заользьє у Чеській Республіці⁷⁶ та регіон Вільнюса у Литві⁷⁷. Проблемам

⁷² Czapliński P. Język niezależności. Jak jest artykułowana w literaturze niepodległość odzyskana przez Polskę w roku 1989? S. 39–63. ; Gawlik K. Sytuacja językowa Rogu Afryki i jej związek z życiem społeczno-politycznym u schyłku XX wieku. ; Gortych K. Wpływ ideologii na język. Przypadek dyktatury wojskowej w Grecji w latach 1967–1974. S. 27–48. ; Hofmański W. Ewolucja świadomości językowej Czechów po 1989 roku. S. 169-180. ; Junkiert M., Marzec L., Michalska P., Pytlewska A. (red.). Homo politicus : polityczne aspekty literatury, języka, teatru i filmu. 349 s.

⁷³ Fudalej P. Chińska Soft Power. S. 78–79.

⁷⁴ Lubaś W. Co jest teraz ważne w polskiej polityce językowej? S. 25-36. ; Ibidem. Jak język w krajach słowiańskich «utożsamia»/«identyfikuje narodowość»? S. 133–148. ; Ibidem. Polityka językowa. 560 s. ; Ibidem. Społeczna rola języka a polityka językowa. S. 235-253. ; Ibidem. Studia socjolingwistyczne. 422 s.

⁷⁵ Bańcerowski J. Cz. Kilka uwag o prawnej ochronie języka polskiego i węgierskiego. S. 63-70. ; Gajda S. Współczesna polska polityka językowa. S. 61-74. ; Pisarek W. Istota i sens polskiej polityki językowej. S. 13-23. ; Ibidem. Język – państwo – prawo. S. 7-14. ; Ibidem. Prawne uwarunkowania rozwoju języka. S. 242-252.

⁷⁶ Bogocz I. «Jak oni mówią?», czyli próba interpretacji języka Polaków na Zaolziu. S. 227-247. ; Chlebowczyk J. Kształtowanie się świadomości społecznej i narodowej na pograniczu językowym (w warunkach środkowoeuropejskich). Niektóre problemy teoretyczne i metodologiczne. S. 5-42.

у цих регіонах присвячена певна увага у літературі. Крім того, багато поляків мешкає за кордоном, але скрізь вони розосереджені, тому важко говорити про спеціальну мовну політику щодо них.

Всупереч цьому останнім часом з'явилися певні публікації щодо мовної ситуації поляків у різних країнах⁷⁸. Станіслав Дубіш зазначає, що польська мова вживається більш ніж у 80 країнах світу у різноманітних варіантах, якими послуговуються близько 12,5 млн. осіб. Від стандартизованої польської мови ці варіанти відрізняються як словарним запасом, так й граматичними правилами. Вони є змішаними мовами, генетично неоднорідними, що є наслідком мовних контактів та мовних втручань у країнах мешкання поляків⁷⁹.

Однією з нечисленних суперечливих проблем у цій сфері в польській науці є питання існування окремої сілезької мови. Прихильником визначення її як мови, а не лише як місцевого діалекту, є, зокрема, Томаш

⁷⁷ Kurzępa J. Diaspora polska na Wileńszczyźnie a kwestie wyznaniowe. S. 89-103.

⁷⁸ Cieszyńska-Rożek J. Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii. 469 [1] s. ; Ibidem. O dwujęzyczności polskich dzieci urodzonych w Austrii. S. 116-122. ; Dębski R. Dwujęzyczność angielsko-polska w Australii. Języki mniejszościowe w dobie globalizacji i informatyzacji. 260 s. ; Dębski R., Miodunka W. (red.). Bilingwizm polsko-obcy dziś. Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków. 240 s. ; Dubisz S. Sytuacja języka polskiego na Litwie, Ukrainie i Białorusi. S. 7-20. ; Lustanski J. Język polonijny w Kanadzie. 295 s. ; Miodunka W. Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej. 292 s. ; Sękowska E. Język emigracji polskiej w świecie. Bilans i perspektywy badawcze. 124 s. ; Zielińska M. Rola polszczyzny w życiu młodych użytkowników języka polskiego na Ukrainie Zachodniej. S. 127-134.

⁷⁹ Dębski R. Wpływ nowych technologii na dynamikę utrzymania języka polskiego w świecie. W poszukiwaniu modelu badawczego. S. 61-72. ; Dubisz S. Język polonijny. Pojęcia, uwarunkowania, metody badawcze. S. 167-175. ; Ibidem. Polonia i jej język. 154 s. ; Ibidem. Język polski poza granicami kraju. ; Ibidem. Sytuacja języka polskiego w świecie. S. 5-12. ; Szul R. Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne. 418 s. ; Ibidem. Kwestia językowa a kształtowanie się politycznej mapy Europy i świata. Tendencje ogólne i najnowsze zmiany. S. 31-62. ; Ibidem. «Wskrzeszanie» języków jako symboli tożsamości, pamięci i przestrzeni narodów. S. 72-101.

Камуселла⁸⁰. Пов'язані з цим дискусії аналізував Богуслав Відерка⁸¹. Ці дискусії є складовою ширшого питання : чи існує окрема сілезька нація⁸²? У минулому суперечки викликали питання існування кашубської мови⁸³ та мови лемків⁸⁴. Нині вони вирішені. Їх визнали як регіональні мови.

Певну увагу в літературі приділяють проблемам мов національних меншин у Польщі. Найгрунтовніше опрацьовано проблеми кашубської мови, які Ніколь Долові-Рибінська проаналізувала на широкому тлі, співставляючи з проблемами бретонців та лужичан⁸⁵. Також писали про мови вірменської⁸⁶, української⁸⁷, боснійської⁸⁸ меншин. Проводились

⁸⁰ Kamusella T. Codzienność komunikacyjno-językowa na obszarze historycznego Górnego Śląska. *Kōmunikatiōn-godkowy koždy dziyń na geschichtowym Wyrchnym Ślōnsku*. 162 s. ; Ibidem. Uwag kilka o dyskryminacji Ślązaków i Niemców górnośląskich w postkomunistycznej Polsce. 28 s. ; Ibidem. Standaryzacja języka górnośląskiego i jej implikacje społeczno-polityczne (ze szczególnym uwzględnieniem Śląska Opolskiego). S. 113-132. ; Ibidem. *Ślōnsko godka*. 196 s. ; Ibidem. *The Szlonzoks and Their Language : Between Germany, Poland and Szlonzokian Nationalism / Szlonzocy (Ślązacy) i ich język pomiędzy Niemcami, Polską a szlonzskim (śląskim) nacjonalizmem*. 122 s.; Ibidem. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Xxviii + 1140 p. ; Ibidem. *Wyłanianie się grup narodowych i etnicznych na Śląsku w okresie 1848-1918*. S. 63–118.

⁸¹ Wyderka B. *Czy gwara śląska w nowej roli?* S. 149-157. ; Ibidem. *Dynamika zmian językowych na Śląsku*. S. 143–149. ; Ibidem. *Gdy dialekt staje się językiem*. S. 285–292. ; Ibidem. *Na progu samodzielności. O początkach języka śląskiego*. S. 203–209.

⁸² Sekuła E. A., Jałowiecki B., Majewski P., Żelazny W. *Być narodem? Ślązacy o Śląsku*. 188 s.

⁸³ Labuda G. *Podłoże polityczne dyskusji nad autonomią języka kaszubskiego na przełomie XIX i XX stulecia*. S. 11–30.

⁸⁴ Misiak M. *O wpływie czynników pozajęzykowych na rozwój mowy – przypadek etnolektu łemkowskiego*. S. 39–51.

⁸⁵ Dołowy-Rybińska N. *Op. cit.*

⁸⁶ Marciniak T. *Ormianie w Polsce – religia i język*. S. 227–238. ; Pisowicz A. *Ormianie polscy. Problem świadomości narodowej a kwestia języka*. S. 135–142.

⁸⁷ Syrnyk J. *Szkolnictwo w języku ukraińskim na Dolnym Śląsku w latach 1952-1989*. S. 91–109. ; Techmańska B. *Z dziejów nauczania języka ukraińskiego w Polsce po II wojnie światowej (ze szczególnym uwzględnieniem roli IV Liceum*

дослідження, які стосувались мовних трансформацій, пов'язаних з глобалізацією⁸⁹, з інтеграцією на європейському⁹⁰ та африканському⁹¹ континентах, специфічних форм мови⁹², патологій на перетині мови та політики, таких як «мова ненависті» та агресії⁹³, а також щодо специфічної мови нелегальної політичної опозиції за часів комунізму⁹⁴.

I.3. Специфіка українських досліджень мовної політики

Щодо української політичної науки, то тут слід згадати, що у науці виділяють такі підходи до дослідження етнонаціональних процесів як примордіалізм та конструктивізм. В рамках обох підходів досліджуються різні аспекти одних явищ. Примордіалісти виходять з об'єктивних засад

Ogólnokształcącego w Legnicy). S. 81-100.; Tomanek P. Język ojczysty jako czynnik kształtowania się świadomości narodowej Ukraińców. S. 103–122.

⁸⁸ Stankowicz A. Miejsce języka w politycznej koncepcji narodu bośniackiego. S. 183–194.

⁸⁹ Bogdanov D., Jahołkowska B. Rozwój rynku wysokich technologii a zagrożenia języka polskiego. S. 422–435.; Danecki J. Rozwój języka arabskiego w epoce globalizacji. S. 128-154.; Grabiec A. Globalizacja a języki narodowe. S. 74–82.

⁹⁰ Jeleń E. (i in. red.). Zmiany i rozwój języka oraz tożsamości narodowej – trendy w procesie integracji europejskiej. Language dynamics and linguistic identity in the context of European integration. 264 s.; Lewicki R. Językowy modus vivendi w Europie regionów. S. 67–73.

⁹¹ Iwona Anna NDiaye, Bara NDiaye. Tożsamość afrykańska w kontekście polityki językowej Unii Afrykańskiej. S. 273–289.

⁹² Helbig-Miszewski B. Język żałoby i buntu. Postzależnościowy dyskurs psychoanalityczny Hansa Joachima Maaza. S. 181–192.

⁹³ Jakubowska-Branicka I. Jak zostać wodzem? O języku nienawiści w służbie propagandy. S. 105–118.; Kamińska-Szmaj I. Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918-2000. 370 s.; Studencka-Derkacz D. Język polityki w kampanii prezydenckiej 2005. S. 317–333.; Zdunkiewicz-Jedynak D. Czy zagraża nam język popchrześcijaństwa? O nowych zjawiskach w polskim dyskursie religijnym pierwszych dekad XXI wieku. S. 125–140.

⁹⁴ Puzio-Wlazłowska D. Wydawnictwa niezależne lat 1976-1989 o języku, manipulacji językowej i propagandzie. S. 85–95.

етнонаціональних спільнот, вважають, що вони існують одвічно незалежно від людської свідомості⁹⁵. Важливим елементом цього підходу є історичні дослідження. Натомість конструктивісти вважають ці спільноти продуктом діяльності суспільно-політичних акторів⁹⁶, особливо в умовах сучасного суспільства з його розвиненими комунікаційними технологіями. Є й інші підходи – інструменталізм, есенціалізм, але радикальні позиції займають представники саме двох вказаних.

Абсолютна більшість радянських вчених була примордіалістами. Це відобразилось й на українській пострадянській науці, зокрема в оцінці низкою вчених мови (наприклад, української) як такої, що існує поза межами сучасного суспільно-політичного контексту, як визначальної, а часто й головної, ознаки етносу (українського). Більше того, такий статус мови деякі вчені визначають й щодо української нації, що значною мірою вони пов'язують з трагічною історією української мови у попередні століття. Водночас більшість вітчизняних вчених визначає сучасну українську націю як політичну, тобто таку, яка включає не лише етнічних українців, а й представників інших етнічних груп українського суспільства. Таке поєднання має парадоксальний наслідок. Залишаючись на примордіалістських позиціях у теоретичних питаннях етносів та націй, ці учені, коли доходить до практичних рекомендацій щодо розбудови мовної політики в Україні, стають конструктивістами, причому настільки радикальними, що ігнорують, зокрема, складну соціокультурну структуру українського суспільства, примордіалістські засади розвитку національних меншин тощо.

Цю суперечність, на нашу думку, можна пов'язати з громадсько-політичною позицією багатьох дослідників, їх прагненням сприяти окремим політичним силам та державі в цілому, а також важким сприйняттям ліберальних принципів здійснення державного управління. Це у свою чергу віддзеркалює великий ступінь політизації самого мовного питання в Україні, що пояснюється складними історичними обставинами

⁹⁵ Антонюк О. В. Примордіалізм. С. 623.

⁹⁶ Його ж. Конструктивізм. С. 407.

розвитку української мови, взаємодії мовних груп суспільства, активним використанням поглядів на мовне питання як засобу для політичної ідентифікації в сучасній Україні, впливом зовнішньополітичних акторів.

Відтак серед сучасних дослідників можна виділити групу націонал-патріотичних, або, краще сказати, націонал-радикальних дослідників. До них належать Ірина Фаріон⁹⁷, Лариса Масенко⁹⁸, Василь Лизанчук⁹⁹, Світлана Савойська¹⁰⁰ та деякі інші. Специфікою їх праць є акцентування на історичному аспекті мовної ситуації в Україні, травматичному синдромі української мови в часи Російської імперії та Радянського Союзу, в цілому антиросійська громадсько-політична позиція, зокрема, визначення стану пострадянського розвитку мовної сфери українського суспільства як русифікації або «культурного колоніалізму». Суперечність між україномовними та російськомовними громадянами України вони вважають не просто ключовою у мовній сфері, а й часто єдиною. Вони ототожнюють явища культурної та мовної ідентифікації, фактично ігнорують явище білінгвізму, вважаючи його прихованою формою російськомовності. Більшість з цих авторів виступає за абсолютну централізацію мовної політики, відмовляючи регіонам у праві мати особливі мовні режими функціонування публічних сфер суспільного життя. Ігнорування мовних потреб інших, крім російської, національних меншин України вони пояснюють тим, що ті складають лише 4 % етнонаціональної структури населення, а мовної – взагалі 2,4 %. Нарешті вказані автори вважають, що єдність української нації може бути досягнута лише на ґрунті української мови, яка повинна не просто бути

⁹⁷ Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. 103 с.

⁹⁸ Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. 163 с.

⁹⁹ Лизанчук В. Творимо разом Україну. 452 с. ; Його ж. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка. 256 с.

¹⁰⁰ Савойська С. В. Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації. 408 с. ; Її ж. Мовна політика у сучасній Україні: деструктивні і конструктивні виміри : монографія. 688 с.

єдиною державною, а й посісти монопольне становище в усіх публічних сферах суспільного життя, а деякі з них стоять на асиміляційних позиціях, тобто відмовляють індивідам у праві використовувати інші мови, крім української, й у приватному житті.

Окрему увагу українські дослідники приділяють конфліктогенному потенціалу мовного питання в Україні та ймовірним наслідкам надання російській мові статусу другої державної. Більшість негативно оцінювало таке гіпотетичне рішення. Зокрема, Б. Парахонський формулює загрози таким чином: значною мірою буде втрачена національна ідентичність держави і вона поступово перетворюватиметься на «другу російську»; це стане підставою для введення «подвійного громадянства», а згодом порушення питання про інкорпорацію України або її областей до складу РФ, оскільки існування двох російських держав не виглядає логічним; потерпатиме міжнародний імідж України, оскільки інші держави та міжнародні структури в очікуванні змін у державному статусі України поступово переорієнтують свою політику знову на Москву; буде збудований внутрішній конфлікт між російськомовним та україномовним населенням, що матиме наслідком дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в державі та стратегічної перспективи й, незважаючи на деякі тактичні переваги, в цілому призведе до погіршення українсько-російських взаємин ¹⁰¹.

Більшість інших вітчизняних дослідників не оцінює тенденції мовного розвитку у роки незалежності як однозначно русифікаційні, не погоджується з асиміляційною концепцією націонал-радикалів, зокрема у мовній сфері, визнає право представників національних меншин використовувати інші, крім української, мови у приватному спілкуванні, акцентує на політичному характері української нації. Проте багатьом українським вченим в цілому близькі інші принципові позиції націонал-радикалів, зокрема, щодо визнання української мови як єдиної державної,

¹⁰¹ Парахонський Б. О. Українська ідентичність і консолідація країни. Національна ідея. С. 111.

двомовності українського суспільства, необхідності централізації мовної політики в Україні тощо.

Ставлення відомого етнополітолога Ірини Кресіної до проблем мовної політики пов'язане з її підходом до дослідження етнонаціонального розвитку загалом. Цей підхід значною мірою є конструктивістським. І. Кресіна є переконаним прихильником концепції політичної нації. Більше того, вивчаючи у 1990-ті роки феномен національної свідомості, вона вважала, що в українській національній свідомості традиційно «ідея нації підміняється символікою, мовним питанням, етнографічними архетипами тощо». І. Кресіна вважає, що національна ідея «є не лише етнічною і національною, а й загальнолюдською вартістю, оскільки вбирає в себе вічні цінності людського буття (справедливість, добро, істину, гідність, свободу – економічну, політичну, духовну) через національну специфіку мислення, психології, історичного шляху»¹⁰².

Водночас, виокремлюючи передумови реалізації комунікативної функції національної свідомості, вона відносить до них не лише усвідомлення національних інтересів, національної ідеї, а й консолідуючі можливості титульного етносу (тобто українців). Останнє впливає на її ставлення до проблем мовної політики, адже з цього випливає, що консолідуючу роль щодо української нації здатна відіграти лише мова титульного етносу – українська. І. Кресіна рішуче заперечує можливість запровадження регіональних мовних режимів, вважає останні ознакою федеративних держав, а саму гіпотетичну федералізацію – такою, що здатна призвести до розпаду України.

Тут зробимо невеликий відступ. На нашу думку, обмеження консолідуючої спроможності лише титульним етносом, інтересів титульного етносу та національних інтересів вносить дисонанс у концепцію політичної нації. В усякому разі таку ситуацію більше

¹⁰² Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : (Етнополітологічний аналіз). С. 342.

відображає модель Г. Касьянова – «політична нація з етнічною серцевиною»¹⁰³.

Також І. Кресіна, як й багато інших дослідників, вважає українське суспільство двомовним, що у свою чергу впливає на її рекомендації у сфері мовної політики. Так, вона звертає увагу на те, що Європейська Хартія регіональних та міноритарних (формула Кресіної І. О.) мов, що покликана гарантувати захист та розвиток мов національних меншин, на практиці перетворилась на інструмент суспільно-політичного протистояння і використовується певними політичними силами «винятково як юридичний аргумент на користь офіційного статусу російської мови, яка не потребує державної підтримки»¹⁰⁴. Схожу позицію займає Віктор Котигоренко у проекті Закону України «Про основи державної етнонаціональної політики»¹⁰⁵.

До проблем мовної політики неодразу зверталась Лариса Нагорна. Вона оцінює мову водночас як «семантичний фундамент» та «універсальну оболонку» духовної культури та свідомості¹⁰⁶, таким чином долаючи жорстку опозиційність примордіалізму та конструктивізму. Автор звертає увагу, що мовні процеси розвиваються «за своїми законами, відображаючи не стільки міру державного втручання, скільки ступінь відповідності тим реальним ідентифікаційним кодам, які превалюють у даному суспільстві»¹⁰⁷.

Для багатьох вітчизняних дослідників, які відстоюють концепцію політичної нації, мала бути дивною оцінка Л. Нагорної, згідно з якою «в українському політичному дискурсі етнічний компонент поняття «нація»,

¹⁰³ Див. : Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. С. 258-301.

¹⁰⁴ Кресіна І. О. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті. С. 35.

¹⁰⁵ Котигоренко В. О. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. С. 20–43.

¹⁰⁶ Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. С. 236.

¹⁰⁷ Там само. С. 142.

як правило бере гору над політичним»¹⁰⁸. На нашу думку, така оцінка пов'язана з тим, що міра етнічності та політичності концепції нації виявляється зовсім не в тому, чи відносити представників національних меншин до складу нації, а у поглядах, зокрема, на роль мов у житті суспільства.

На відміну від націонал-радикальних дослідників, багато українських вчених, вивчаючи мовні процеси, зазначали, що в умовах України існують розбіжності між етнічними та мовними самоідентифікаціями. Зокрема, на неспівпадіння етнічних та мовно-культурних ідентичностей звертає увагу Олександр Майборода¹⁰⁹. Л. Нагорна йде ще далі. Вона виокремлює мовну та культурну ідентифікації. Це дає їй змогу ввести таку формулу як «російськомовна українська культура»¹¹⁰. Така позиція ґрунтується на особливостях процесів в Україні. Зокрема, відомий канадський дослідник Богдан Кравченко констатував зростання у радянські часи української національної самосвідомості у середовищі російськомовного населення України, зокрема, робітників підприємств Донбасу¹¹¹.

Водночас, як й багато інших українських дослідників, Л. Нагорна виходить з визначення українського суспільства як двомовного. Використовуючи класифікацію К. МакРея, вона відносить Україну до двомовних держав¹¹². Більше того, вона називає українське суспільство «двокультурним»¹¹³.

Слід зазначити, що Л. Нагорна позитивно оцінює факт «двомовності» та «двокультурності», які, на її думку, допомагають «позбутися ...психологічного нарцисизму», робить «людину більш терпимою й більш сприятливою до загальнолюдських цінностей».

¹⁰⁸ Там само. С. 160.

¹⁰⁹ Майборода О. М. Нації етнічні і політичні : оманливе розрізнення. С. 17.

¹¹⁰ Нагорна Л. П. Зазнач. твір. С. 295.

¹¹¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. С. 253-254.

¹¹² Нагорна Л. П. Зазнач. твір. С. 236.

¹¹³ Там само. С. 278.

Двомовність вона оцінює як чинник інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення, натомість «одномовне середовище звужує кругозір, перешкоджає об'ємному сприйняттю фарб сучасного світу»¹¹⁴. Водночас з тезами про саму «двомовність», а тим більше про «двокультурність» України важко погодитись. Останнє взагалі є дивним, оскільки, враховуючи розведення нею мовних та культурних ідентифікацій, навіть теоретично слід виокремити три культури: українську україномовну, українську російськомовну та російську російськомовну. Аргументи, зокрема соціологічні, на користь такого заперечення наведені у подальших розділах цієї книги.

Близьку до Л. Нагорної позицію займає й В. Котигоренко, який, попри аналіз негативів «двомовності» українського суспільства, все ж визнає, що вона є «одним з показників культурної плюралістичності України, що сприяє розвитку суспільства шляхом взаємозбагачення здобутками»¹¹⁵.

Л. Нагорна намагається сприяти подоланню посттравматичного синдрому україномовної спільноти. Вона рішуче критикує спроби низки дослідників, зокрема вищевказаних націонал-радикалів, поставити аналіз проблем мови у постколоніальний вимір, ввести поняття «культурного імперіалізму». Вона наголошує, що Україна перестала бути колонією й цей історичний факт неможливо заперечити, а вказані поняття, на її думку, не сприяють розв'язанню проблем України у мовній сфері. При цьому вона не заперечує, що одним з наслідків колишніх імперського та радянського режимів є низький соціальний статус української мови, але вважає, що мовні проблеми є однією з проявів кризи ідентичності, а відтак долаються вони «лише у цьому контексті, на шляхах розвитку національного інтелекту та інформаційних структур, у ході формування національної, громадянської ідентичності»¹¹⁶. Автор вбачає заходи для

¹¹⁴ Там само. С. 277-278.

¹¹⁵ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 166.

¹¹⁶ Нагорна Л. П. Зазнач. твір. С. 287.

зміцнення позицій української мови у її підтримці, а не у боротьбі проти російської мови, тим більше російськомовної української культури. Сучасним дослідникам та політичним діячам дивною може здатися думка Л. Нагорної про те, що «дискримінаційні заходи проти російської культури ... є чинником послаблення національної єдності України»¹¹⁷.

Водночас вона висуває аргументи проти впровадження регіональних мовних режимів. На її думку, «формування стійких регіональних преференцій може призвести до мовної роздробленості, стати на заваді утвердження української мови...»¹¹⁸.

Леонід Шкляр називає суб'єктом мовної політики державу та вважає, що зміст цієї політики визначається характером політичної влади, формою правління та державного устрою, історичними традиціями, наявністю територій з компактним проживанням етнічних меншин тощо. На його думку, в демократичних державах мовна політика спрямовується на задоволення інтересів усіх етнічних груп – як титульного етносу, так й етнічних меншин¹¹⁹. Він вважає, що українська нація в процесі свого становлення перестала бути суто етнічною, але ще не стала повною мірою політичною¹²⁰.

В контексті дослідження етнополітичних процесів важливу увагу мовній політиці приділяв Іван Курас. Він згрупував соціальні чинники, які впливають на мовні процеси, у три групи: 1) соціальні фактори, що відбивають історичні реалії країни; 2) соціальні фактори, що відображають сучасне спрямування країни; 3) соціальні фактори загальносвітового розвитку¹²¹. Окрему увагу автор приділяв проблемі престижності мови. Він виділяв в цій проблемі два аспекти. Перший – естетичний та культурний – полягав «у прагненні до наслідування особливостей мовлення певних кіл та окремих осіб, що звичайно репрезентують собою політичну, духовну, інтелектуальну та інші еліти

¹¹⁷ Там само. С. 302.

¹¹⁸ Там само. С. 300.

¹¹⁹ Шкляр Л. Є. Мовна політика. С. 493.

¹²⁰ Шкляр Л. Є. Національна ідея в полікультурному просторі України. С. 29.

¹²¹ Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. С. 412.

країни». Другий – комунікативний – є «прийнятою в певному соціумі моделлю мовної поведінки, на яку орієнтуються, якої прагнуть дотримуватись мовці, які усвідомлюють, що це «так треба», «тепер так роблять»¹²². Проблема, на думку І. Кураса, полягає у тому, «на мовну поведінку яких кіл має орієнтуватися населення у переході на українську мову спілкування». Він доходить висновку про те, що основним мотивом переходу різних груп на спілкування українською мовою, насамперед у відповідальних соціальних сферах, є мовна політика держави. «Зразком у цьому має бути мовна поведінка насамперед державної еліти, працівників органів державної влади та державних установ і організацій, які вже просто директивно зобов'язані користуватися при виконанні службових обов'язків державною мовою»¹²³. При цьому механізм мотивації цього процесу вбачається йому таким само, що й процес переходу на російську мову за радянських часів.

Реальну мовну політику на загальнодержавному рівні І. Курас характеризував як «помірковано обережну й недостатньо послідовну з прагненням до уникнення радикальних заходів»¹²⁴. Більше того, «навіть прийняті положення нормативних актів дуже часто не виконуються». Зокрема, це стосувалось «необхідності володіння державною мовою в обсязі потрібному для виконання службових обов'язків, для займання посад у державному апараті, зокрема для посад суддів, для прийняття до українського громадянства»¹²⁵.

Володимир Кулик виокремлює два розуміння поняття «мовна політика». Ширше її розуміння охоплює, окрім держави, «недержавні організації та особи – від бізнесових корпорацій до членів родин, котрі вибирають мовні форми для спілкування у родинному колі. За такого розуміння мовна політика охоплює не лише свідомі намагання вплинути на мовні практики, а й самі ці практики та підставові уявлення – не конче

¹²² Там само. С. 461.

¹²³ Там само. С. 463.

¹²⁴ Там само. С. 431.

¹²⁵ Там само. С. 440.

усвідомлені – про мову та її місце в суспільстві (мовні ідеології)»¹²⁶. Недержавні актори можуть, особливо за умов демократії, впливати на ухвалення рішень у державних установах, артикуючи проблеми й домагаючись сприятливого для себе їх розв'язання. Водночас зазвичай поняття мовної політики тлумачать у вузькому смислі – як політику держави щодо регулювання статусу та обсягів вжитку мов на своїй території, як «рішення ...органів влади й уповноважених ними установ (освітніх, наукових, медійних тощо), щодо яких усі інші суспільні актори є більш чи менш слухняними виконавцями». На думку В. Кулика, останнє, звичне, уявлення про мовну політику є хибною інерцією радянського способу мислення, як представників політикуму та державного апарату, так й значної частини суспільства, у якому проявляються патерналістські тенденції очікування турботи про себе не лише у соціально-економічній сфері, а й у сфері мови, яка у свою чергу значною мірою визначає культурну, гуманітарну, освітню та духовну сфери суспільства. Взагалі, одностороннє визначення мовної політики державою (навіть не регулювання, оскільки регулювання все ж має на увазі певну взаємодію суб'єктів політики) можливе лише в умовах ідеократичного режиму і, що важливо, ідеократичного типу політичної культури та свідомості суспільства.

Михайло Степико відносить мову, а також народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо до ознак етносу, але зазначає, що жодна з них «не є детермінантно етнознаковою»¹²⁷, а також не є основною ознакою приналежності до нації, адже «ми знаємо багато націй, у яких мають місце різні мови (Швейцарія, Канада), різні релігії (США, Німеччина) та різні раси (США)»¹²⁸. Нація немовби переводить існування етнічних утворень на новий шабель, певною мірою «знімаючи» такі чинники етнічної ідентифікації як територія проживання,

¹²⁶ Кулик В. Мовна політика. С. 461.

¹²⁷ Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. С. 19.

¹²⁸ Там само. С. 30.

кровна спорідненість, мова спілкування, певний культурно-господарський тип, символічна визначеність тощо ¹²⁹.

До речі, схожою є й позиція Г. Касьянова, який, вивчаючи співвідношення так званих об'єктивних та суб'єктивних ознак етнонаціональних спільнот, вказує, що об'єктивні ознаки також мають велике значення, але «в їхньому суб'єктивному втіленні» ¹³⁰, розглядає мову, а також територію як символічні чинники.

М. Степико робить цінне зауваження, що за сучасних суспільних трансформацій «український національний етос не є монолітним, однорідним культурно-ментальним утворенням. Він складається з індивідуалізму, демократизму, підприємницької ініціативи, самостійності в мисленні та діях, інноваційності» тощо. Водночас йому притаманні тенденції до «захисту від радикальних змін, усунення загроз і небезпек, збереження звичного порядку». Відтак, в українському етосі наявні дві різноспрямовані тенденції – модернізаційна та консервативна ¹³¹.

Автор зазначає, що нині українська мова не повністю виконує свою комунікативну функцію у науці, техніці, на виробництві, у ділових стосунках, в освіті й інших сферах суспільного життя, бо не охоплює номенклатури всіх понять, вироблених за останні десятиріччя. Увагу він пропонує зосередити на необхідності «переведення» цілих сфер науки, культури, виробництва на україномовні смисли, що необхідно для формування національно свідомої технічної еліти ¹³².

Специфічні позиції займають Микола Шульга, Іван Попеску ¹³³. Зокрема, цікавими є соціологічні дослідження етномовної та етнополітичної проблематики Миколою Шульгою. Спираючись на офіційну статистику, відповідно до якої 71 % населення України може вільно говорити, читати і писати українською мовою, він пояснює це не

¹²⁹ Там само. С. 33.

¹³⁰ Касьянов Г. В. Знач. твір. С. 264.

¹³¹ Степико М. Знач. твір. С.144.

¹³² Там само. С. 124.

¹³³ Попеску И. Теоретические основы языковой политики (дата звернення : 20.09.2017).

лише спорідненістю української та російської мов, а й тим, що дитинство переважної частини населення минуло в Україні, тут відбувалась їх соціалізація. А це означає, що навіть вихідці з неукраїномовних сімей проживали у суспільному середовищі, де з дитинства чули українську мову або вивчали її у школі, принаймні як предмет, зокрема у школах з неукраїнською мовою навчання. «Для них українська мова була елементом їхніх життєвих обставин, вона фоново звучала у середовищі проживання, була мовою їхніх родичів, друзів, сусідів, колег, однолітків». Таким чином, Шульга звертає увагу на процес соціалізації у широкому розумінні цього слова, який не замикається на офіційній доктрині мовного виховання та контенту каналів інформаційної комунікації. Саме «природна» або «життєва» соціалізація значною мірою, на думку автора, формує мовні ознаки індивіда та його ідентичність, чому переважна більшість дослідників, особливо, націоналістично ангажованих, не приділяє достатньої уваги¹³⁴.

М. Шульга доходить важливого методологічного висновку про те, що формулювання анкетного запитання «Яка Ваша рідна мова?» є некоректним, «оскільки люди вкладають у нього різний сенс. А потім, виходячи із відповідей на це по-різному зрозуміле людьми запитання, спираючись на них, конструюються аргументи державної мовної політики»¹³⁵.

У 2008 році в Інституті етнонаціональних і політичних досліджень ім. І. Ф. Кураса вийшла друком колективна монографія «Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом», співавторами якої стали багато з вищезазначених українських дослідників (В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Кулик, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Шульга), а також Юрій Левенець, Юрій Шемшученко, Борис Ажнюк, Олександр Вишняк, Володимир Горбатенко, Олександр Заремба, Тарас Марусик, Май Панчук, Євген Перегуда, Сергій Римаренко, Юрій Шаповал, Віра Явір та ін. Ця праця

¹³⁴ Шульга М. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах. С.49.

¹³⁵ Там само. С. 54.

засвідчила порівняно консолідовану позицію українських науковців щодо перспектив розвитку мовної політики. У висновках до монографії сказано, що «впадає у вічі невідповідність між ставленням до мовного питання більшості населення та рівнем його політичного загострення»¹³⁶. Водночас потенціал конфлікту має те, що «громадяни опікуються не підтримкою тих мов, що перебувають у найгіршому становищі, а утвердженням саме «своїх» мов, тобто тих, що є для них найбільш звичними...»¹³⁷. Подальше вдосконалення державної мовної політики автори вбачають у «вирішенні двох взаємопов'язаних завдань – повнішому приведенні її правової бази до реальних потреб мовних груп та етнічних спільнот (насамперед це стосується приведення закону про ратифікацію європейської мовної Хартії до справжнього призначення цього міжнародного пакту) та запровадженні надійного механізму імплементації мовного законодавства, а також владного і громадського контролю за цим процесом»¹³⁸.

Авторами було запропоновано проект Концепції державної мовної політики в Україні. У ньому вони визнали, що сама «можливість використання мовного питання у політичних цілях є свідченням наявності певних проблем у мовній сфері»¹³⁹. Також зазначається, що «відродження Української держави сприяло мовно-культурному відродженню не лише титульного етносу, а й інших етнічних спільнот України»¹⁴⁰. Щодо перспектив мовної асиміляції застосований термін «загроза», яка, на думку авторів, не подолана¹⁴¹. Також у проекті було проаналізовано джерела соціального статусу української та російської мов, соціально-поселенський чинник розподілу громадян у мовній сфері, констатовано поступове набуття українською мовою статусу мови міжнаціонального спілкування, що приводить до ситуації одночасного існування одразу двох

¹³⁶ Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом. С. 388.

¹³⁷ Там само. С. 388-389.

¹³⁸ Там само. С. 389.

¹³⁹ Там само. С. 390.

¹⁴⁰ Там само. С. 391.

¹⁴¹ Там само. С. 391.

мов із вказаним статусом, наголошено на необхідності демократичного регулювання мовної сфери на засадах законності та дотримання індивідуальних та групових прав. Серед напрямів мовної політики було названо, зокрема, «державну підтримку національно-культурних потреб українського етносу, національних меншин, створення умов для збереження та розвитку мови, культури, звичаїв, традицій етнічних спільнот»¹⁴².

Також проблеми мовної політики в Україні вивчають В. Анохіна, Ю. Бестерс-Дільгер, К. Вітман¹⁴³, Г. Євсєєва¹⁴⁴, В. Заблоцький, А. Корж¹⁴⁵, О. Куць¹⁴⁶, І. Лопушинський¹⁴⁷, К. Гудзик, О. Тараненко та інші.

Співробітник Національного інституту стратегічних досліджень Олексій Валевський, торкаючись питань культурної політики загалом, вважає доцільною та неминучою її децентралізацію. На його думку, вона «повинна базуватися на парадигмі діалогу як форми плюралістичної демократії, що ґрунтується на принципах паритетності взаємовідносин між регіонами, соціальними групами і громадськими об'єднаннями»¹⁴⁸.

І. Кресіна та Є. Перегуда вважають, що етнічні меншини в Україні опинились фактично у становищі заручників в українсько-російському мовно-політичному протистоянні. На їх думку, терміни «російськомовний» та «україномовний» мають суто політико-ідеологічне походження¹⁴⁹. Ситуація, коли суб'єктами правових відносин, а також

¹⁴² Там само. С. 396.

¹⁴³ Вітман К. М. Мовна політика Латвії як механізм інтеграції латвійського суспільства. С. 532–539.

¹⁴⁴ Євсєєва Г. П. Державна мовна політика та українська національна ідея. 337 с.

¹⁴⁵ Корж А. В. Мовний чинник суспільної трансформації в Україні. 214 с.

¹⁴⁶ Куць О. М., Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні. 297 с.

¹⁴⁷ Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України. 36 с.

¹⁴⁸ Валевський О. Л. Порядок денний державної культурної політики в умовах зовнішньої агресії (дата звернення : 09.01.2016).

¹⁴⁹ Кресіна І. О., Перегуда Є. В. Правосуб'єктність мовних та етнічних груп і диференціація статусу мов. С. 180.

мовної політики виступають не окремі індивіди, а цілі соціальні групи, вимагає істотного коригування, а точніше, доопрацювання погляду на принципи демократії, мету та шляхи розбудови демократичних відносин»¹⁵⁰.

Л. Ляпіна, спираючись на концепцію Чарльза Тейлора, зазначає, що в умовах культурного різноманіття єдина політична ідентичність перестає бути цілісною, стає фрагментарною¹⁵¹, а також що збереження культурних традицій меншостей не гарантується ліберальним принципом автономії особистості, навіть якщо в його основі право на самобутність, отже, слід виходити з права на особливий спосіб життя¹⁵².

Здійснюючи порівняльний аналіз мовної політики в Україні та Канаді, С. Міхнева звертає увагу на заяву канадського прем'єр-міністра П'єра Трюдо у 1971 році в парламенті. Він, зокрема, зазначив, що, хоча у державі є дві офіційні мови, але немає офіційної культури, і жодна етнічна група не має переваг перед іншою¹⁵³.

Денис Грицяк називає збереження етнокультурного розмаїття однією з цілей мовної політики¹⁵⁴.

Водночас деякі дослідники критикують принцип «єдність через розмаїття», звертаючи увагу на те, що «під його прикриттям діють антидержавницькі, антиукраїнські сили»¹⁵⁵. Вони вважають, що толерантність як сутнісний елемент принципу «єдність через розмаїття» «не означає свободи від нормативних засновків»¹⁵⁶.

Особливу увагу від початку російської агресії вітчизняні вчені приділяли проблемі Донбасу та міжетнічним відносинам на півдні та сході

¹⁵⁰ Там само. С. 182.

¹⁵¹ Ляпіна Л. А. Мультикультуралізм як визнання: соціологічна концепція Чарльза Тейлора. С. 30.

¹⁵² Там само. С. 31.

¹⁵³ Міхнева С. І. Мовна політика України і Канади: порівняльний аналіз. С. 67.

¹⁵⁴ Грицяк Д. І. Політико-правові засади мовної політики в Україні. С. 7.

¹⁵⁵ Олійник О. В., Ятченко В. Ф. Принцип «єдність через розмаїття»: переваги і вади. С. 22.

¹⁵⁶ Там само. С. 23.

України. Олег Калакура доходить висновку про те, що саме масштабна індустріалізація та урбанізація радянського періоду сформувала у мешканців Донбасу відчуття певної політико-культурної спільності. За його словами, «це регіон тісної взаємодії російського та українського народів, його характерною рисою став російсько-український культурно-історичний дуалізм, з домішкою інших етнокультурних елементів. У результаті ще до початку ХХ століття в Донбасі сформувалася особлива багатонаціональна спільнота, основу якої склало російсько-українське населення, а засобом комунікації стала російська мова»¹⁵⁷.

Марія Кармазіна, спираючись на автохарактеристики донеччан, констатує те, що «советськість» (формула М. Кармазіної) залишається й на початку ХХІ століття характерною рисою мешканців Донецька. Проте, за її висновками, у пострадянський період відбувається трансформація ідентичності донеччан від «радянської» до «донецької»¹⁵⁸. На її думку, це відбувається з декількох причин. Передусім етнічно строкатий склад населення Донбасу, що склався історично, велика кількість етнічно змішаних родин; все це ускладнює етнічну самоідентифікацію мешканців регіону. Вихід з цього становища вони, навіть на особистісному рівні, знаходять у спільній позаетнічній ідентичності. Збереженню «радянської» ідентичності сприяла та обставина, що за радянських часів мешканці регіону мали певні відчутні соціальні та матеріальні преференції, які вони отримували саме у межах спільноти «радянських людей» та які втратили після 1991 року. Таким чином, «радянська ідентичність» зберігалась як ностальгія за минулими «добрими часами». З плином часу стало зрозуміло, що минуле не повернеться, а майбутнє, хоча й не виключає привабливих перспектив, але й не обіцяє

¹⁵⁷ Калакура О. Я. Культурні виміри етнополітичної історії Донбасу. С. 148.

¹⁵⁸ Кармазіна М. С. Політико-історична ідентичність Донецька: особливості зародження та формування міста та його людського ресурсу (у період до кінця 1980х років). С. 26.

Розділ II. НАПЕРЕДОДНІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

II.1. Тенденції розвитку мовної політики в Україні у XX столітті

Ситуація у мовній сфері українського суспільства напередодні проголошення державної незалежності стала результатом тривалого історичного його розвитку. Важливим чинником впливу на відносини мовних груп в Україні було тривале перебування українських земель у складі різних держав. Зокрема, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Причорномор'я, Донбас, Поділля, частково Волинь з XVIII століття перебували у складі Російської імперії, а пізніше Радянського Союзу. Натомість західноукраїнські землі (Східна Галичина, Закарпаття, Буковина) з кінця XVIII й до початку XX століття перебували у складі Австрійської (пізніше Австро-Угорської) імперії. У період між двома світовими війнами Східна Галичина входила до складу Польщі, Закарпаття – Чехословаччини, Буковина та частково Бессарабія – Румунії.

Соціальні умови формування культури, розвитку української мови у цих державах відрізнялись суттєво. Мовна політика більшості з них щодо української мови була здебільшого рестрикційною (досить згадати циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії Валуєва або так званий Емський указ царя Олександра II), але наявність в Австро-Угорщині, частково міжвоєнній Польщі, а особливо у Чехословаччині інститутів політичної демократії, традицій громадянського суспільства полегшувала функціонування механізмів формування національної свідомості, давала інтелігенції змогу здійснювати роботу у національно-культурній сфері.

Цьому також сприяли чіткі лінії етнокультурних розломів у суспільствах тих держав, до складу яких входили західноукраїнські землі. Наприклад, більшість східних галичан та поляків чітко відрізнялись релігійною ідентифікацією. Якщо перші були православними або греко-католиками, то другі – католиками. Це ускладнювало асиміляційні процеси.

Натомість у Російській імперії та СРСР ці лінії етнокультурного розмежування не були такими очевидними. Й українці, й домінуючі у цих державах росіяни були православними. Кар'єрне зростання українців у цих державах не обмежувалось якимись чинниками, крім прийняття правил гри імперської (радянської) еліти, лояльності до політичного режиму. Ці та деякі інші чинники полегшували асиміляційні процеси, які стимулювала державна влада, зокрема й прийняття мови імперського етносу як мови міжетнічного спілкування.

До того ж у Російській імперії та Радянському Союзі відбувалось інтенсивне змішування народів, переселення представників етнічних груп – як примусове, так й зумовлене тенденціями соціально-економічного розвитку. Так, розвиток у ХІХ столітті Донбаського промислового регіону став певною мірою наслідком переселення сюди професійних кадрів з Уралу, який активно розвивався як вугільно-металургійний центр вже за два століття до того. Або Північного Причорномор'я, населення якого формувалось з представників різних національностей, зокрема й з інших країн Європи.

Попри рестрикційність політики радянського режиму щодо української мови у її реалізації були різні періоди. Так, у 1920-ті роки більшовики на тлі української революції 1917-1921 років та з метою зміцнення свого режиму здійснювали політику коренізації (в Українській СРР отримала назву українізації), яка полягала, зокрема, у вживанні національних мов у сферах освіти, культури, державного управління, у соціально-економічному та суспільному житті з метою зробити радянську владу «такою, що сприймається не як нав'язана ззовні, а як корінна»¹⁵⁹. Це стимулювало формування національної ідентичності, підвищення ролі української мови та мов етнічних меншин у сферах адміністративного управління, культури, освіти, науки. Але зміцнення радянського режиму у 1930-ті роки, становлення особистої диктатури Й. Сталіна призвели до згортання політики українізації, винищення внаслідок штучної організації голодоморів селянства як основи формування української нації, репресій

¹⁵⁹ Даниленко В. М. «Коренізація». С. 152.

проти колишніх діячів національно-визвольного руху, представників національної культури та інших етнічних груп українського суспільства.

Розвиток суспільства у 1950-1980-ті роки загострив суспільні суперечності навколо питань мовно-культурного розвитку. З одного боку, здійснювана радянським режимом індустріалізація, урбанізація, науково-технічна революція, яка відбувалася у цей період, зростання освітнього рівня населення, розвиток науки, комунікаційних технологій прискорили формування масового суспільства, мали наслідком зростання ролі народної культури та народної, тобто української, мови. Відбувається інтенсивний розвиток національної свідомості українців, зокрема й у східноукраїнських землях, хоча у різних верствах українського суспільства, наприклад, промислових робітників та наукової інтелігенції, така свідомість мала різні характеристики¹⁶⁰. Відбувається сплеск розвитку української літератури, театру, кіно, музики тощо. Імена Олеся Гончара, Дмитра Гнатюка, Олександра Довженка, Анатолій Солов'яненка та десятків інших діячів українських літератури та мистецтва не лише стали гордістю України, а й були відомими за її межами. Крім того, інтенсивно виникають зародки громадянського суспільства, а питання розвитку національної культури та мови набувають громадсько-політичного звучання у діяльності так званих шістдесятників, новостворюваних організацій національної спрямованості, з представників яких пізніше сформувався дисидентський рух.

Цим процесам сприяла й загальна лінія на лібералізацію суспільно-політичного життя, якої дотримувалося післясталінське керівництво Радянського Союзу на чолі з М. Хрущовим. Але водночас комуністичний режим, згідно з історичною логікою імперської влади, відповів на вказані у попередньому абзаці виклики «закручуванням гайок» у сфері міжнаціональних відносин. Цьому сприяли й результати боротьби за владу, яка розгорнулася у керівництві Компартії та СРСР після смерті Сталіна. Перемога М. Хрущова над своїми противниками, хоча й мала

¹⁶⁰ Ці процеси добре описані у книзі: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. 423 с.

наслідком критику культу особи та суспільно-політичну лібералізацію, у сфері міжнаціональних відносин призвела до певної уніфікації у сфері освіти, науки, культурного життя. Ці тенденції у хрущовський період навіть посилювалися порівняно з попереднім періодом. Як не дивно, цьому сприяли навіть заходи з лібералізації суспільного життя. Так, у 1958 році батьки отримали право самі визначати, якою мовою навчатимуться у школах їх діти й чи вивчатимуть вони рідну мову. На перший погляд, цей захід означав впровадження ліберального принципу вільного вибору мови спілкування. Але це була лише ілюзія. Як вважають деякі сучасні дослідники, політика русифікації означала такий мовно-політичний процес, за якого «етнічна група унаслідок взаємодії із більш численною та економічно розвиненою групою приймає її мову і культуру та зливається із нею»¹⁶¹. Оскільки російська мова домінувала на вищих рівнях державного управління в СРСР, вона була більш привабливою, зокрема, з точки зору кар'єрного зростання, а відтак практика вільного вибору мови спілкування майже автоматично означала ризик вибору на користь домінуючої, тобто російської, мови¹⁶² та загрожувала уніфікацією в перспективі мовно-культурних стандартів функціонування публічної сфери.

Під цю політику підводилась відповідна ідеологічна база. Саме у хрущовський період з'явився концепт «другої рідної мови» народів СРСР, якою було оголошено російську мову. На ХХІІ з'їзді Компартії Радянського Союзу М. Хрущов заявив: «Не можна не відзначити прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною для народів СРСР»¹⁶³. Ставилось завдання збільшення частки осіб неросійського населення, які визнавали російську мову рідною. Деякі дослідники вважають, що з'ясування ситуації у цій сфері було одним з найважливіших завдань перепису населення СРСР

¹⁶¹ Bromley J., Kozlov V. The Theory of Ethnos and Ethnic Process in Soviet Social Sciences. P. 435.

¹⁶² Алпатов В. М. 150 языков и политика : 1917 – 1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. С. 99–100.

¹⁶³ Цит. за : Масенко Л. (У)мовна (У)країна (дата звернення : 03.09.2017).

1959 року. Офіційно проголошена на зазначеному з'їзді КПРС політика «злиття націй» передбачала, зокрема, «викорінення найменших проявів націоналістичних пережитків»¹⁶⁴.

Провідником цієї політики на теренах України були місцеві організації Комуністичної партії. ЦК Компартії України вимагав від комуністів виховувати українців «у дусі любові і глибокої поваги до великого російського народу», «вести непримиренну боротьбу з буржуазним націоналізмом..., особливо українським»¹⁶⁵. У 1962 році ЦК Компартії України зобов'язує місцеву адміністрацію «рішуче виступати проти консервативних традицій і звичаїв, пережитків буржуазного націоналізму»¹⁶⁶.

Усе це вплинуло на стан розвитку сфери освіти, науки, культури. Функціонування української мови у сфері шкільної освіти мало тенденцію до скорочення. Так, вже у 1960-тих роках в обласних центрах та у столиці Української РСР Києві українські школи становили 28 % загальної кількості шкіл, натомість частка російських перевищувала 70 %¹⁶⁷.

Після зміни керівництва держави у 1964 році ідеологічний наступ на націоналізм посилювався. У березні 1971 року XXIV з'їзд КПРС закріплює у політичній термінології концепт «радянський народ», який визначався як результат соціально-політичної та ідейної єдності усіх націй та народностей СРСР¹⁶⁸. Протягом наступних 15 років цей концепт посилено розвивався, ставав предметом наукових досліджень, культурно-масової політики тощо. Він був новим орієнтиром формування ідентичності громадян Радянського Союзу, ідеологічною передумовою

¹⁶⁴ Вірченко Н. Документи про заборону української мови (XVII – XX ст.) (дата звернення : 07.09.2017).

¹⁶⁵ Цит. за : Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення української мови від доби Романових до сьогодення (дата звернення : 02.09.2017).

¹⁶⁶ Цит. за : Вірченко Н. Документи про заборону української мови (XVII – XX ст.) (дата звернення : 07.09.2017).

¹⁶⁷ Стріха М. Українська мова. С. 105–121.

¹⁶⁸ XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 года. С. 232.

наступу на націоналізм. У 1978 році ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР видають постанову «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови у союзних республіках»¹⁶⁹. В усіх середніх школах російська мова вводиться як обов'язковий предмет викладання із другого класу.

В Україні подальше «закручування гайок» було пов'язане зі зміною керівництва Компартії України. П. Шелест, який обіймав посаду першого секретаря ЦК Компартії України до 1972 року, був правовірним комуністом, але за його керівництва здійснювався акцент на регіональному патріотизмі. Лідер КПУ конфліктував з іншими керівниками КПРС, виступав проти надмірної централізації, відстоював економічні та інші інтереси Української РСР¹⁷⁰. Під регіональним патріотизмом П. Шелест підводив історичну аргументацію – він виступив автором книги «Україно наша Радянська»¹⁷¹, де, зокрема, прославлялися історичні традиції та культура українського народу. У 1972 році П. Шелест був знятий зі своєї посади. У партійних органах йому інкримінували, зокрема, «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самобутності Української РСР¹⁷².

Новим першим секретарем ЦК КПУ став виходець з Дніпропетровщини, давній знайомий Л. І. Брежнєва В. В. Щербицький. Після цього ідеологічний наступ проти національного руху значно зріс. Новий ідеологічний курс пов'язували з В. Ю. Маланчуком, який свого часу, будучи секретарем Львівського обкому КПУ, призупинив рішення про обов'язкове введення української мови у вищих навчальних закладах, а з 1972 по 1979 роки обіймав посаду секретаря ЦК Компартії України з ідеології. Політико-ідеологічний поворот відбивається на динаміці розвитку освіти, науки, культури. На виконання постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 року № 473 «Про додаткові

¹⁶⁹ Вірченко Н. Цит. твір.

¹⁷⁰ Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історичної історії України ХХ століття. С. 138-139.

¹⁷¹ Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. 280 с.

¹⁷² Про серйозні недоліки та помилки однієї книги. С. 82.

заходи щодо удосконалення вивчення російської мови у загальноосвітніх школах та навчальних закладах союзних республік» ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР затвердила заходи, які включали, зокрема, доплату на 15 % шкільним викладачам російської мови та літератури. Відбувається інтенсивна русифікація сфери вищої освіти в усіх регіонах України, за винятком західних областей. Особливо це стосувалося технічних, медичних, торгівельно-економічних та деяких інших вищих навчальних закладів. Виключення становили хіба що суспільні науки, де зберігалось викладання українською мовою. Єдина система нормативно-технічної документації у СРСР виключила українську мову із науково-технічної діяльності, а республіканські стандарти видавалися виключно російською мовою. Українська науково-технічна мова фактично зникла з наукових видань. У першій половині 1980-тих років питома вага науково-технічної літератури українською мовою становила лише 12,8 %¹⁷³.

Вказані заходи поєднуються з репресіями щодо інакомислячих. На початку 1970-х рр. було посилено репресивну політику проти українських дисидентів. Було заарештовано кілька тисяч осіб, серед них – Іван Дзюба, Василь Стус, Ігор та Ірина Калинці, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл та ін.

Слід зазначити, що політика русифікації торкнулася також етнічних меншин на теренах України. Відомі випадки боротьби з націоналізмом (масштаби якого в даному випадку, звичайно, були меншими за український) поляків, болгар, угорців та представників деяких інших груп українського суспільства. Так, у 1972 році в одному з сіл Татарбунарського району Одеської області був знятий з посади секретар партійного комітету колгоспу, фактичною причиною чого стало «надмірне» сприяння національно-культурному відродженню болгар, які майже повністю склали населення цього села¹⁷⁴.

¹⁷³ Савойська С. Мовно-комунікативна політика як специфічна область державної політики в поліетнічному соціумі : теоретико-історіологічний аналіз. С. 44.

¹⁷⁴ Із особистого архіву Перегуди Є. В.

Водночас політиці комуністичного керівництва СРСР та Радянської України у сфері міжнаціональних відносин та, зокрема, у мовній сфері було властивим поєднання суперечливих тенденцій. Хоча ця політика була спрямована на уніфікацію суспільного життя, розширення сфери функціонування російської мови, боротьбу з всілякими проявами націоналізму тощо, вона не виключала акцентування на багатонаціональності радянського суспільства, на тому, що саме у соціалістичні часи численні нації та народності Радянського Союзу досягли високого ступеня національно-культурного розвитку. У досліджуваній період концепт «радянського народу» не зміг повністю змінити поняття національної ідентичності, не зміг витіснити концепту соціалістичних націй.

Попри неухильне розширення сфери функціонування російської мови, українська мова продовжувала вивчатися у середніх загальноосвітніх школах, нею друкувалися твори провідних літераторів, причому не лише українських, а й переклади іноземних авторів, знімалися численні кінофільми (зокрема, гордістю України стало документальне кіно 1970-1980-тих років) тощо. Події української історії, зокрема національна революція XVII століття, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, Тараса Шевченка та інших діячів національного руху вивчалися в курсі історії України (на історичних факультетах ВНЗ) або в курсі історії СРСР (у середній школі та у вищих навчальних закладах). Існували підручники та навчальні посібники з історії України, зокрема й російською мовою. Звичайно, події історії України викладалися в них під певним ідеологічним ракурсом, який у сучасних умовах здається неприйнятним, але це також сприяло формуванню національної ідентичності. Функціонували україномовні засоби масової інформації – друковані та аудіовізуальні, включно друковані органи керівних органів УРСР та Компартії України, регіональних органів влади та партійних комітетів. Українською мовою вели трансляції українське телебачення та радіо.

Таким чином, уніфікаційна політика радянської влади, зокрема у мовній сфері, мала сегментарний ефект. Найбільш потужно вона відчувалася у сферах адміністративного управління (особливо на республіканському рівні та в регіонах, де переважало російськомовне населення), промисловості, науково-технічній сфері, частково вищій освіті та деяких інших. Водночас існував потужний пласт україномовної культури, певною мірою освіти, адміністративного управління (особливо в регіонах, які були значною мірою моноетнічними українськими, зокрема в Західній Україні). Збереженню національно-орієнтованої культури, україномовного її сегменту сприяв строкатий етнонаціональний та регіональний склад населення УРСР, специфіка історичного досвіду різних регіонів України, наявність у її складі регіонів з потужною національною свідомістю населення (зокрема, Східна Галичина, Західна Волинь), а також регіонів, де, хоча політичний націоналізм й не мав значних традицій, але зберігалась розвинута національна ідентичність, як-от Черкащина, Полтавщина, Поділля та деякі інші регіони Центральної України.

Усі ці структурні особливості не давали змоги радикалізувати політику витіснення національної ідентичності та української мови з публічної сфери, навіть якщо такі наміри існували у тодішнього радянського керівництва. Серед очільників Компартії України завжди були групи, орієнтовані на плекання якщо не національної ідентичності, то хоча б регіонального патріотизму (нехай в межах загальнорадянського патріотизму).

До однієї з вказаних структурних особливостей України належав й створений, на думку багатьох дослідників, у надрах Російської імперії та Радянського Союзу мовно-політичний бар'єр між українським містом й селом. Як вважає Л. Масенко, цей бар'єр у містах України, крім західної її частини, «викривив почуття національної ідентичності, що послабило до критичної межі почуття національної гідності та національної солідарності в українському соціумі»¹⁷⁵.

¹⁷⁵ Масенко Л. Мовна політика. С. 32.

Але інші вчені дещо інакше розставляють акценти у цьому питанні. Зокрема, Л. Нагорна вважає, що російськомовну культуру в Україні підживлювала більш динамічна міська культура, тоді як живильним середовищем для української мови була консервативна культура села¹⁷⁶. Джерелом такого мовно-територіального розділення був етнонаціональний склад українських міст, який, на відміну від сіл більшої частини України, був різноманітним, поліетнічним. Відтак домінування російської мови у сфері адміністративного управління надавало російській мові більш сприятливі позиції з точки зору спілкування у різних сферах міського життя. Прикладом можуть бути результати соціологічного опитування у 1988 році мешканців Києва Інститутом філософії Академії наук УРСР. За його даними, українська мова була засобом спілкування лише у 16,5 % сімей, натомість російська – 67,1 %, обидві мови однаковою мірою – 16,1 %. У побутовому спілкуванні українську мову використовували 47 % осіб¹⁷⁷.

Проте слід пам'ятати, що ХХ століття в житті України ознаменувалось швидкими темпами урбанізації, внаслідок якої значну частину міського населення становили ті громадяни, які народились у сільській місцевості або були міськими мешканцями у першому поколінні. Відповідно їх ідентичність формувалася під значним впливом селянської культури, україномовної та національно орієнтованої, що призводило до зростання ролі національної ідентичності, процеси чого, як вже зазначалось, знаходились у фокусі дослідницької уваги Б. Кравченка.

Таким чином, мовна ситуація в українських містах знаходилась під дією суперечливих тенденцій. З одного боку, владні структури сприяли русифікації публічних сфер суспільного життя. З іншого – швидкий приплив до міст сільського населення зумовила зростання частки приватного спілкування українською мовою. Внаслідок таких суперечностей властивістю України стає те, що тенденції розвитку мовної

¹⁷⁶ Нагорна Л. П. Зазнач. твір. С. 295.

¹⁷⁷ Лизанчук В. Хроніка нищення українства : мови, культури, духовності (дата звернення : 03.09.2017).

ідентичності автоматично не означали змін національної ідентичності. За умов України мовна ідентичність дуже часто не співпадала з національною ідентичністю. Значна частка населення, яка використовувала російську мову як засіб спілкування, водночас відчувала себе справжніми українцями. Це було властивим у першу чергу для великих міст Центральної, Південної та Східної України.

Українська мова залишалася важливим механізмом спілкування у середніх та малих містах Центральної та навіть Південної та Східної України, а також у сільській місцевості практично усіх регіонів, за виключенням Криму та тих місцевостей, де значну частку населення складали представники етнічних меншин (угорці – у Закарпатті, болгари – в Одеській області тощо). Але це призводило до ще однієї важливої тенденції. Україномовні та такі, що ідентифікували себе як українців, громадяни, які внаслідок соціально-економічних процесів мігрували до міст, змушені були у містах соціалізуватися російською мовою, оскільки такий механізм соціалізації вітала влада. Ці громадяни повинні були відчувати символічне насилля над собою. Це дало привід Анатолію Погрібному виокремити у складі українства ту її частину, яка із різних причин відбилася від своєї національності, але не проти до неї повернутися, тільки не знає, як це зробити, бо відчуває певні перешкоди. Це завдання, на його думку, мало стратегічну вагу, позаяк сільські джерела, що зберігали та відроджували українську мову, яка є серцевинною точкою, у яку найперше цілять, аби здійснити вбивство України, збідніли¹⁷⁸. Відтак захист української мови, сприяння її розвитку, розширенню сфери її функціонування політизувалися, перетворювалися на засіб боротьби за демократію. Об'єктивно вони були спрямовані не проти російської та інших мов, відповідних мовних груп, а проти влади, проти авторитарного політичного режиму.

¹⁷⁸ Погрібний А. Захочеш – і будеш. С. 34.

II.2. Етномовна ситуація в Україні напередодні незалежності

Результати політики влади у мовному питанні, дії інших тенденцій розвитку мовної сфери суспільства були зафіксовані у результатах Всесоюзного перепису населення, який відбувся у січні 1989 року¹⁷⁹. Згідно з ним, кількість мешканців Української РСР становила 51,5 млн. осіб. Серед них українців було 37,4 млн., або 72,73 %, росіян – 11,4 млн., або 22,07 %. Частка кожної з інших етнічних груп була менше 1 %, зокрема, євреїв – 0,95 %, білорусів – 0,86 %, молдован – 0,63 %, болгар – 0,45 %, угорців – 0,32 %, румунів – 0,26 %, греків – 0,19 %, татар – 0,17 %, вірменів – 0,11 % тощо.

Така етнічна структура населення України дає низці дослідників привід говорити, зокрема, що ключовою з точки зору мовної політики в Україні є проблема відносин української та російської мовних груп, натомість інші мовні групи можна ігнорувати. Не кажучи вже про те, що така позиція не відповідає ані тенденціям розвитку сучасного світу, коли кожна людина та кожна соціальна група є важливими складовими суспільного капіталу, ані принципам наукового дослідження, вона також не враховує особливостей України. А саме того, що етнічна структура населення України нерівномірна. Це дуже важливо, зокрема, з точки зору національної безпеки. Тому для розуміння мовних процесів в Україні важливо вказати на регіональні особливості етнічної структури населення.

Адміністративно-територіальний устрій України включав 25 областей, а також міста Київ та Севастополь республіканського підпорядкування. Українці кількісно переважали в усіх адміністративно-територіальних одиницях, крім Кримської області та Севастополя.

Співвідношення українців та росіян у структурі населення Західного регіону України виглядало таким чином: Волинська область – частка українців становила 94,6 %, росіян – 4,43 %; Івано-Франківська – відповідно 95,02 % та 4,03 %; Львівська – 90,37 % та 7,15 %; Рівненська –

¹⁷⁹ Тут і надалі дані перепису 1989 року наведені за виданням: Перепис населення УРСР 1989 (дата звернення : 08.02.2016).

93,26 % та 4,61 %; Тернопільська – 96,77 % та 2,29 %. Отже, ці області можна певною мірою назвати моноетнічними. Суттєво відрізнялись від них Закарпатська (українці становили 78,41 % населення) та Чернівецька (70,8 %) області, водночас росіяни зовсім не були у цих областях другою за чисельністю етнічною групою (їх частка становила відповідно 3,97 % та 6,7 %), натомість такими були угорці та румуни.

У Центральному регіоні співвідношення українців та росіян було близьким до аналогічного показника у моноетнічних західних областях: у Вінницькій області частка українців складала 91,52 %, росіян – 5,86 %; у Житомирській – відповідно 84,95 % та 7,9 %; Кіровоградській – 85,25 % та 11,73 %; Київській – 89,4 % та 8,68 %; Полтавській – 87,87 % та 10,23 %; Сумській – 85,5 % та 13,31 %; Хмельницькій – 90,35 % та 5,87 %; Черкаській – 90,47 % та 8,01 %; Чернігівській – 91,46 % та 6,83 %.

Переважає українців над іншими етнічними групами було властивим й південно-східним областям, які після Революції Гідності 2013-2014 років стали найбільшою зоною ризику з точки зору сепаратистських рухів. Але частка українців у цих областях була також нерівномірною. Найбільше українців було у Херсонській, Миколаївській та Дніпропетровській областях – відповідно 75,7 %, 75,6 % та 71,6 %. Частка росіян у структурі населення тут була близькою до загальноукраїнського показника – відповідно 20,2 %, 19,4 % та 24,2 %. Середні показники були властиві Харківській та Запорізькій областям. Українців тут було 62,8 % та 63,1 %, росіян – 33,2 % та 33,0 %. Найменшою – трохи більше половини населення – частка українців була у Донецькій, Ворошиловградській (тодішня Луганська) та Одеській областях – відповідно 50,7 %, 51,9 % та 54,6 %. Але й вони суттєво розрізнялись між собою. Якщо у перших двох областях частка росіян складала відповідно 43,6 % та 44,8 %, то в Одеській області їх було лише 27,4 %, натомість в цій області частка інших, крім українців та росіян, етнічних груп (молдавани, болгар, німці, гагаузи та ін.) сягала аж 18,0 %, тобто перевищувала показники більшості інших регіонів України (довідково: у Донецькій області цей показник становив 5,7 %, Харківській

– 4,0 % тощо). Більше того, у багатьох районах області представники певної з цих етнічних груп були другими за часткою населення, а в багатьох населених пунктах навіть склали більшість. Отже, Одеська область була дійсно поліетнічним регіоном, де мешкали представники багатьох етнічних груп.

Єдиною областю України, де українці були у меншості, була Кримська. Тут їх частка становила 25,8 %, натомість частка росіян – 67,0 %.

Щодо мовної ситуації в тодішньому українському суспільстві, то у 1989 році із 37,4 млн. етнічних українців рідною мовою українську вважали 32,8 млн. осіб, натомість російську в такій якості назвали 4,6 млн. Таким чином, понад 60 % населення України вважали українську мову рідною, що ще раз яскраво підкреслює той факт, що при дослідженні мовної ситуації в Україні в останні десятиліття існування радянської влади неможливо обмежуватися лише аналізом уніфікаційної політики Комуністичної партії. Та й сама ця політика не могла не враховувати стан етнічної та мовної ідентичності населення. Повертаючись до даних перепису, зазначимо, що серед росіян України мовна ідентифікація в цілому співпадала з етнічною. Всього росіян в Україні було 11,4 млн. осіб, а російську мову як рідну назвали 11,2 млн. Українську мову як рідну вважали 177,5 тис. росіян.

Ці дані свідчать, що, з одного боку, ключовою проблемою у мовній сфері розвитку суспільства були відносини між україно- та російськомовними громадянами, з іншого, що ці відносини були не єдиною вагомою проблемою. В усякому разі, з огляду на перспективу мовно-сепаратистських рухів. Справа в тому, що, представники інших, крім українців та росіян, етнічних груп, хоча й склали невелику частку населення усієї України, внаслідок компактного проживання в деяких регіонах вони становили суттєву частку мешканців. Зокрема, більшість угорців України концентровано мешкає у Закарпатті, румунів – у Буковині, болгар та молдаван – в Одеській області тощо. У багатьох районах чисельність етнічних меншин переважає, наприклад, кількість

росіян, а в окремих населених пунктах – й українців. Відтак ситуація у відповідних населених пунктах та районах значною мірою визначається інтенсивністю задоволення культурних потреб відповідних меншин, а останнє у свою чергу впливає на мовну ситуацію у відповідному регіоні. Тому варто більш прискіпливіше звернути увагу на мовні орієнтації інших, крім українців та росіян, етнічних груп України.

У 1989 році серед цих груп найбільш мовно стійкими були угорці. Із 163,1 тис. угорців України мову своєї національності визнавали рідною 156,0 тис. Доволі мовно стійкими були кримські татари – відповідні показники у їх середовищі складала 46,8 тис. та 43,3 тис. осіб.

Найменш мовно стійкими були євреї, поляки, білоруси, греки, татари, вірмени. Мову своєї національності рідною вважали: серед євреїв – 34,6 тис. із 486,3 тис. представників цієї національності; серед білорусів – 156,2 тис. із 440,0 тис.; серед поляків – 27,5 тис. із 219,2 тис.; серед греків – 18,3 тис. із 98,6 тис.; серед татар – 42,5 тис. із 86,9 тис.; серед вірменів – 26,5 тис. із 54,2 тис.

Проте в частині прихильності до інших мов як рідних ці етнічні групи розходилися. Російській мові як рідній пріоритет надавали євреї (440,7 тис.), білоруси (242,7 тис.), греки (77,7 тис.), татари (42,6 тис.), вірмени (25,7 тис.). Натомість серед поляків переважна більшість тих, хто не вважав польську мову рідною, в цій якості надавали перевагу українській мові (146,0 тис., в той час як російській – лише 44,4 тис.).

Середня мовна стійкість була властива болгарам (рідною вважали мову своєї національності 162,6 тис. із 233,8 тис. осіб), молдованам (253,0 тис. із 324,5 тис.) та румунам (83,97 тис. із 134,8 тис.). Але в той час як більшість решти представників перших двох груп рідною вважали російську мову, то для більшості румунів такою була мова молдавська.

II.3. Перебудова: інституційний вибір у мовній політиці

Новий етап розвитку мовної ситуації в Україні припадає на період перебудови в Радянському Союзі, політику якої започаткував М. Горбачов усередині 1980-тих років. Суттю цієї політики стали, зокрема, лібералізація економіки та суспільно-політичного життя. Лібералізація сприяла розвитку нової хвилі національного відродження націй та народностей СРСР, зокрема українців та інших основних етнічних груп в Українській РСР. Зміцнення національної ідентичності стало ресурсом українських політичних еліт у боротьбі проти всевладдя московської бюрократії. Одним з важелів такого зміцнення було сприяння підвищенню статусу української мови, розширенню сфери її функціонування, формуванню умов щодо її розвитку як основного засобу комунікації на території Радянської України¹⁸⁰.

Водночас лібералізація відкрила шлях розвитку громадянського суспільства та його стрімкій політизації. Виникають неформальні об'єднання, які мали на меті демократизацію суспільства, сприяння національній консолідації, розширенню україномовного суспільного середовища. Найбільш відомими такими об'єднаннями стали Український культурологічний клуб, Клуб шанувальників історії та культури «Товариство Лева», відроджене у лютому 1989 року Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка¹⁸¹. Їх діяльність не обмежувалася культурною сферою, а була спрямована на боротьбу проти існуючої політичної системи та національної політики центру. Але особливо потужним уособленням опозиційності до комуністичного режиму став Народний рух України за перебудову, згідно з програмою якого надання українській мові статусу державної мало стати першим і невідкладним кроком у розв'язанні питань національно-культурного відродження. Символічно, що, разом із колишніми дисидентами керівниками

¹⁸⁰ Брицин В. Мовна політика (дата звернення : 22.03.2016).

¹⁸¹ Барановська Н. П., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В., Даниленко В. М. та ін. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). С. 351.

тодішнього Руху стали літератори Іван Драч, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський та ін.

Вагому роботу із відродження української мови та культури проводило також товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, яке мало осередки як в регіонах, так й на окремих підприємствах, в навчальних закладах тощо. В основу своєї діяльності ці осередки ставили утвердження української національної ідеї, розвиток національної культури, мови та освіти. «Просвіта» відіграла вагому роль у відродженні або встановленні низки національних свят, зокрема Дня української писемності та мови (9 листопада). Осередки «Просвіти» влаштовували у навчальних закладах та в інших організаціях літературні вечори, зустрічі з українськими публіцистами, літераторами.

Реакція державної влади Радянського Союзу часів перебудови на розвиток національних рухів в союзних республіках та, зокрема, тенденції розвитку мовної сфери була суперечливою. Пленум ЦК КПРС, який відбувся у лютому 1988 року та був присвячений реформуванню середньої школи, підтвердив курс на вільний вибір мови спілкування, зокрема добровільність вибору батьками мови навчання дітей. Керівництво партії не могло ігнорувати процеси «мовної суверенізації», але зазначило, що любов до рідної мови не повинна перетворюватись на «мовний шовінізм».

Влітку того самого року конференція КПРС серед принципів державного будівництва назвала вільний розвиток та рівноправне використання рідних мов та водночас оволодіння російською мовою¹⁸². У квітні 1990 року Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про мови народів СРСР»¹⁸³. Сьогодні в Україні при оцінці цього закону згадують лише те, що у ньому російська мова була проголошена офіційною мовою у СРСР (друга частина статті 4), що громадянам гарантували вільний вибір мови виховання та навчання. Останнє тлумачать як можливість відмови від

¹⁸² Матеріали XIX Всесоюзної конференції Коммунистической партии Советского Союза. 160 с.

¹⁸³ Закон Союза ССР «О языках народов СССР» от 24 апреля 1990 года (дата звернення : 07.09.2017).

обов'язкового вивчення рідної мови у союзних республіках. Слід зазначити, що саме по собі проголошення російської мови офіційною та санкція на її використання у низці публічних сфер суспільного життя (до речі, як правило, нарівні з мовами союзних або автономних республік) нічого нового не вносили у суспільно-політичні практики, а фіксували стан справ, який існував вже упродовж тривалого часу.

Але вищезазначеним основні положення закону не обмежувались. Він був також спрямований на сприяння розвитку мов народів СРСР. Зокрема, союзні та автономні республіки наділялись правом надавати їх мовам *державний статус* (перша частина статті 4). Вони були зобов'язані створювати умови для розвитку республіканських мов. Більше того, те саме проголошувалось обов'язком й союзної держави, санкціонувалось спрямування на це коштів не лише республіканських, а й *союзного бюджету* (стаття 5). Громадяни СРСР могли звертатись до державних та інших органів будь-якою мовою (стаття 9). Офіційні документи мали оформлюватись на мові союзної (автономної) республіки (стаття 12). Були й інші положення, які стимулювали розвиток мов народів СРСР.

Керівництво союзних республік, зокрема Української РСР, також не могло ігнорувати активізацію громадянського суспільства, підйом масових рухів на користь «мовної суверенізації». У 1989 році Верховна Рада Української РСР, яка вперше була обрана на нових, плюралістичних, засадах, але в якій ще домінували комуністи, зробила важливий інституційний вибір, який вплинув на подальший розвиток мовної політики, зокрема, й у незалежній Україні. У жовтні парламент вніс зміни до Конституції УРСР, ввівши до неї статтю 73, згідно з якою українська мова є державною мовою в Українській РСР¹⁸⁴. Необхідність закріплення державного статусу української мови була викликана незадоволенням громадянським суспільством її роллю у суспільному житті, домінуванням

¹⁸⁴ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року № 8303-XI. Ст. 624.

російської мови, але водночас тлумачилося як етап у поступовій боротьбі за досягнення незалежності, як елемент боротьби за демократію. Тобто за умов, які існували тоді, українська мова була одним з найважливіших символів демократії, а боротьба за її статус – боротьбою за демократію. Саме тому українізація з самого початку суспільних перетворень на зламі 1980-1990-тих років стала одним з магістральних їх напрямів.

Державний статус української мови означав, що вона використовується у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій. Водночас у сформульованій редакції статті 73 Конституції УРСР йшлося й про те, що поряд з державною у роботі органів та організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, можуть використовуватися й інші національні мови, а держава виявляє «турботу про вільний розвиток і вживання усіх національних мов, якими користується населення республіки».

У Конституції стверджувалось, що порядок застосування української та інших мов визначається законом. Такий закон був ухвалений Верховною Радою на наступний день після внесення змін до Конституції¹⁸⁵. Саме він, з урахуванням поправок, які у подальшому вносились до нього, й визначив розвиток мовної політики у часи незалежності, адже цей закон був чинним до 2012 року.

Серед підходів, якими керувався законодавець при ухваленні закону, а відтак якими визначався розвиток мовної політики у перші десятиліття незалежності, виокремлюються, по-перше, визнання української мови «одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу», того, що її статус як державної мови сприяє «всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантуванню його суверенної національно-державної майбутності». Отже, українізацію автори закону визначали як одну з невід'ємних складових процесу державотворення.

¹⁸⁵ Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. № 8312-11. Ст. 631.

По-друге, водночас проголошувалось, що Україна визнає суспільну цінність усіх національних мов, гарантує громадянам їх національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що лише «вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення». Мовна дискримінація була названа неприпустимою, а пропагування ворожнечі на мовному ґрунті – діянням, яке тягнуло відповідальність.

Отже, від самого початку розбудови мовної політики України в ній була актуалізована суперечність – між українізацією як процесом створення духовної основи незалежної держави та неможливістю культурного розвитку суспільства без забезпечення рівноправності мовних груп. З одного боку, ця суперечність була вимушеним наслідком політичних реалій – Україна ще залишалась складовою Радянського Союзу, а очолювали її українські комуністи, які були лише загоном правлячої у СРСР Компартії. За цих умов проведення українізації шляхом утиску російської та інших національних мов було неможливим без ризику викликати різкий тиск Москви, та й не відповідало це настроям тодішніх правителів України. З іншого боку, цей тактичний хід набув принципового значення, став однією зі складових інституційного вибору України у сфері мовної політики, визначив траєкторію її розвитку на наступні чверть століття і викликаний був не стільки зовнішніми загрозами, скільки станом українського суспільства. За умов різких розбіжностей історичного досвіду, специфіки етносоціального складу, мовних та інших соціокультурних особливостей різних регіонів України розбудова в ній мовної політики насильницьким шляхом, без урахування інтересів мовних меншин, зокрема росіян та інших етнічних груп, загрожувала громадянськими конфліктами.

Згідно з законом 1989 року, Україна забезпечувала всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, зокрема шляхом створення умов для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею і водночас мала створювати необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей. У роботі

державних, громадських органів, підприємств тощо, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, поряд з українською могли використовуватись й їх національні мови. Але навіть якщо неукраїнці не склали більшість населення території, у роботі управлінських структур могла використовуватись як українська мова, так й мова, прийнята для всього населення (стаття 3 закону). Громадяни могли звертатися до органів управління будь-якою мовою, прийнятною для сторін, а відмова прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання службовцем мови звернення тягнула за собою відповідальність (стаття 5).

Аналогічні положення регламентували й процес судочинства, яке мало здійснюватися українською мовою, але в адміністративно-територіальних одиницях допускалося використання мови більшості населення або мови, прийнятої для населення відповідної території. Причому, якщо громадянин не володів мовою судочинства, його участь у процесі мала забезпечуватись через перекладача, так само як й право виступати в суді рідною мовою (стаття 18).

Звичайно, одним з найважливіших аспектів цього закону було регламентування мовного режиму у сфері освіти. Закон визнав невід'ємне право громадян на вільний вибір мови навчання. Це право мало забезпечуватись мережею закладів різних рівнів (дошкільна, початкова, середня, середня спеціальна та вища освіта), системою виховання й навчання як українською, так й іншими мовами (стаття 25). Необхідність підвищення ролі української мови в освіті та спроби вплинути на зміну мовного режиму обумовили, зокрема, впровадження при вступі до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів обов'язкового іспиту з української мови. Водночас за бажання вступників допускалось складання цього іспиту російською або іншими мовами (стаття 29).

Україна також декларувала гарантії функціонування як української, так й інших мов у сфері культурного життя, хоча державне забезпечення розвитку стосувалося все ж лише україномовних сегментів культури,

зокрема кіно та театрального мистецтва, про що йшлося у статті 32 закону.

Поряд зі стратегічними орієнтирами закон регламентував й тактичні моделі досягнення цілей мовної політики. Законодавець обрав модель поступової українізації суспільного життя, зокрема у сфері адміністративного управління. Внаслідок цього визначалось, що незнання громадянином української або російської мови не могло бути підставою для відмови при прийнятті на роботу в органи управління, але після прийняття на роботу посадовець мав оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків (стаття 6).

Українська мова стала державною, але російська зберегла значну частину елементів того особливого статусу, який вона мала ще з радянських часів. Так, технічна та проектна документація в Україні мала виготовлятися або українською, або російською мовами (стаття 13). Те саме стосувалося й оформлення результатів науково-дослідних робіт (стаття 30). У навчальних закладах обов'язковим проголошувалось вивчення не лише української, а й російської мов (стаття 27), натомість на інші мови така обов'язковість не поширювалась. З одного боку, такий привілейований статус російської мови був пов'язаний з існуванням на той час СРСР та статусом російської мови як мови міжнародного спілкування (а з квітня 1990 року, після прийняття Закону «Про мови народів СРСР», ще й офіційної мови), з іншого – він відображав високий рівень суспільної підтримки російської мови, її роль як рідної мови не лише для росіян, які мешкали в Україні, а й багатьох українців та представників інших етнічних груп.

Підсумовуючи аналіз закону 1989 року, який на чверть століття визначив засади формування мовної політики в Україні, ми можемо виокремити кілька принципових моментів інституційного вибору України у мовній сфері, які сформували траєкторію її розвитку. Це:

- визнання націотворчого та державотворчого потенціалу української мови, онтологічний підхід до аналізу мовної складової розвитку України;

- одночасне декларативне визнання суспільної цінності усіх національних мов – як української, так й інших, визнання мовного розмаїття як чинника духовно-культурного розвитку;

- закріплення права громадян на вільний вибір мови спілкування, що цілком корелювало з визнаними у світі демократичними засадами мовної політики та демократичною орієнтацією розвитку політичної системи України загалом;

- одночасна диференціація соціального статусу мов. Українська мова мала статус державної та офіційної. Російська фактично отримувала статус офіційної у низці сегментів суспільного життя на всій території України. Інші мови національних меншин такий статус могли мати лише на рівні регіонів;

- закріплення самої можливості впровадження інституту регіональних мов у регіонах з особливостями мовного складу населення;

- поміркованість моделі українізації суспільно-політичного життя, закладення можливості поступової реалізації її вимог, які стосувалися як фізичних осіб, так й окремих соціальних структур – органів управління тощо;

- відсутність механізмів реалізації прав мовних груп, механізмів як українізації суспільного життя, так й підтримки мов національних меншин. Це певною мірою робило проголошені права та статуси декларативними, ставило їх під загрозу в разі зміни суспільних настроїв.

Статус української мови був також затверджений у Декларації про державний суверенітет України, ухваленої у липні 1990 року. В ній стверджувалось, що Українська РСР «забезпечує ...функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя» та водночас що вона «гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»¹⁸⁶.

На виконання ухвалених законодавчих актів здійснювались дії щодо розширення функціонування української мови у сферах науки, культури,

¹⁸⁶ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ. Ст. 429.

освіти. Український уряд затвердив Державну програму розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року¹⁸⁷. При Міністерстві вищої освіти УРСР, у вищих та інших навчальних закладах створювалися підрозділи, які розробляли необхідні методичні та наукові матеріали, організовували підготовку навчальних програм, підручників та навчальних посібників українською мовою. Відкривалися курси для вдосконалення мовної підготовки вчителів та викладачів вищих навчальних закладів з української мови. Починає зростати частка студентів, які навчалися українською мовою. Поступово на українську мову навчання почали переходити багато загальноосвітніх шкіл. Мовний ренесанс торкнувся й інших сфер суспільного життя. Інтенсифікується, зокрема зусиллями громадських організацій, видання пам'яток української старовини, творів українських істориків, прозаїків, поетів, представників дисидентського руху. Виникає україномовна рок-музика та інші передові музичні течії.

Із демократизацією суспільно-політичного життя на території України постало питання відродження рідних мов інших етнічних груп українського суспільства. Виникли перші громадські організації, які представляли інтереси цих груп. Вони здійснювали діяльність, спрямовану на сприяння розвитку національних культур. Питаннями розвитку мов національних меншин також займалися новостворювані підрозділи державних та комунальних закладів культури та освіти.

Про вплив етнічної та мовної ситуації в українському суспільстві на тогочасні політичні процеси яскраво свідчили результати референдуму з підтвердження Акту незалежності України, який відбувся 1 грудня 1991 року, зокрема, голосування мешканців тих регіонів, де частка неукраїнців та неукраїномовного населення була значною. Етномовна структура населення цих регіонів, безсумнівно, вплинула на результати голосування

¹⁸⁷ Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» від 12 лютого 1991 року № 41 (дата звернення : 13.01.2016).

у цих областях, але не критично з точки зору ствердження незалежності. Частка населення, яка підтримала Акт, в усіх регіонах перевищила половину населення. Наприклад, у Донецькій області, де, нагадаємо, українців було трохи більше половини населення, частка тих, хто підтримав Акт, становила 83,9 %. У Луганській області цей показник також склав 83,9 %, в Одеській – 85,38 %. Навіть у Кримській автономній республіці він становив 54,2 %¹⁸⁸. Хоча справедливості заради слід сказати, що із кореляцією на явку виборців у Криму за незалежність проголосували менше половини громадян – приблизно третина населення. Але й цей показник перевищив частку українців у структурі населення півострова.

Виходячи з цього, ми можемо зробити висновок, що напередодні проголошення незалежності Україні не було властивим явище політичного протистояння як на етнічному в цілому, так й на мовному ґрунті, зокрема. Незалежність України була тією ідеєю, яка консолідувала громадян незалежно від їх мовної приналежності. Це наштовхує на дуже важливі висновки з точки зору аналізу перспектив мовної політики в тодішній Україні. Вони полягають у тому, що ідея державної незалежності не корелювала з ідеями переваги певної етнічної, зокрема мовної, групи над іншими в уявленні більшості населення. З урахуванням того, що на той час вже діяв закон про державний статус української мови, результати референдуму свідчили, що громадяни України, зокрема, представники інших, крім українців, етнічних груп не вбачали у такому статусі української мови загрози своїм етномовним цінностям. Значною мірою це було пов'язане, на нашу думку, з тим, що у вказаному законі українізація поєднувалась з ліберальними принципами мовної політики, зокрема, вільним розвитком інших, крім української, мов в Україні, а також поміркованістю тактики самої українізації.

¹⁸⁸ Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 року. Арк. 6.

Розділ III. МОВА ТА ПОЛІТИКА У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Дискусії на теми захисту культури та її розвитку є загальним елементом мобілізації етнічності. Ймовірно, найбільш поширеною формою захисту культури є самоорганізація боротьби за мову й релігію.

Стів Фентон¹⁸⁹

III.1. Між Сциллою українізації та Харибдою вільного мовного вибору

Процес набуття Україною державної самостійності був поступовим та повним напруги. У 1989-1991 роках усі радянські республіки проголосили суверенітет. Україна зробила це 16 липня 1990 року. Хоча відповідний документ мав назву Декларації про державний суверенітет, це розумілося скоріше як отримання автономії. Незалежність тоді ще здавалась багатьом досить далекою мрією.

19-21 серпня 1991 року прихильники збереження Радянського Союзу у «класичному» вигляді здійснили спробу державного перевороту, який лише прискорив розпад імперії. Проти путчу вибухнули акції протести. У Києві пройшли масові демонстрації, почалась підготовка до загального страйку. Це спонукало владу в Україні до рішучіших дій. 24 серпня Верховна Рада проголосила державну незалежність України¹⁹⁰.

Почалася розбудова державних інституцій та установ. 30 серпня було заборонено Компартію України. Поступово впроваджувались норми життя демократичного суспільства, проте треба було ще навчитись ними користуватись. Донині суспільство не брало участі в політиці ані за

¹⁸⁹ Fenton S. Etniczność. S. 119.

¹⁹⁰ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року № 1427-XII. Ст. 502.

царських, ані за радянських часів. Тепер спроби його політичної активізації приносили помірні результати, хоча й кращі, ніж у Росії та більшості інших колишніх радянських республік. Нечисленні донедавна опозиціонери створили декілька організацій, які загалом можна було визначити як націонал-демократичні. Внаслідок нечисленності власних спеціалістів, слабкості суспільної підтримки та браку досвіду в управлінні адміністрацією й економікою вони мусили співпрацювати зі старими комуністичними кадрами, відмовляючись від радикальної трансформації. Лише у західній частині країни вони могли розраховувати на підтримку більшості громадян. Але старі радянські керівні кадри, шукаючи шляхи розбудови держави й організації суспільства, значною мірою використовували економічні, соціальні, культурні доктрини націонал-демократичних партій. Завдяки цьому в доволі парадоксальний спосіб ідеї вчорашньої демократичної опозиції були частково втілені у життя керівними кадрами з лав колишнього радянського керівництва. Це стосувалося, зокрема, й мовної політики. Противники такого компромісу, головним чином ліві сили, у цей період були дезорганізовані, а проросійські групи лише починали формуватися.

У процесі розбудови нової держави мали місце багато символічних жестів, які не завжди мали практичне значення. Наприклад, було скасовано Переяславську угоду 1654 року, яка, на думку російських істориків та політиків, була формальною підставою приналежності України до Росії. Натомість практичні заходи були реалізовані загалом невдало, а найбільш невдалим стали символічно-політичні акти та ініціативи саме у площині мовної політики.

1 грудня 1991 року відбувся референдум щодо проголошення незалежності України. Участь у ньому взяли 84,18 % населення України. За проголошення незалежності проголосували 90,32 % учасників референдуму; найбільше – 97,46 % – у Львівській області, найменше – 54,19 % – в Криму. Водночас відбулись вибори Президента України, переміг на яких колишній секретар ЦК Компартії України, а з 9 липня 1990 року – Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук, за якого

проголосували 61,59 % виборців. Незважаючи на радянське минуле, він підтримував курс на проголошення Україною незалежності. Під його керівництвом було проголошено державну незалежність. Коли він очолив Українську державу, Радянський Союз фактично вже розпався, але формально він ще існував. Л. Кравчук зіграв вирішальну роль у його остаточному розпаді. 8 грудня 1991 року на зустрічі лідерів України, Росії та Білорусі у Віскулях в Біловезькій пущі було прийняте рішення про розпуск Радянського Союзу й водночас підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. Пізніше до СНД приєдналися інші республіки колишнього Радянського Союзу (за винятком країн Балтії та Грузії, яка приєдналася пізніше). Значною мірою саме на основі ініціатив Л. Кравчука 26 грудня 1991 року керівники радянських республік ухвалили рішення про розпуск СРСР. У досліджуваний період Л. Кравчук значною мірою намагався спертися як на колишню партійно-господарську номенклатуру, так й на націонал-демократичні сили, підтримавши багато їх гасел, зокрема у національно-культурній сфері. Хоча слід сказати, що не усі з націонал-демократів підтримали Президента. Зокрема, опозиційно до Л. Кравчука був налаштований В. Чорновіл, який поступово встановив контроль над Народним рухом України.

Прагнучи як до міжнародного визнання нової держави, так й до розширення її соціальної бази в самій країні, державне керівництво України було зацікавленим, з одного боку, задекларувати перед усім світом демократичні засади новопроголошеної держави, з іншого – залучити на свій бік якомога більше етнічних груп українського суспільства, зокрема й для отримання позитивного результату на референдумі. Тому у перші місяці незалежності зусилля у сфері мовної політики були спрямовані не лише на українізацію, а й на закріплення прав національних меншин. Тим більше, що цьому сприяла законодавча база з мовного питання, сформована у 1989-1991 роках.

У листопаді 1991 року, напередодні референдуму, Верховна Рада України ухвалює Декларацію прав національностей України¹⁹¹, в якій проголошувалось, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні соціальні та культурні права, заборонялася дискримінація за національною ознакою. Гарантувалося право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання й розповсюдження інформації.

Положення Закону «Про мови в Українській РСР» тлумачились у Декларації таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, її мова може функціонувати нарівні з державною. Отже, Декларація була навіть ліберальнішою за положення закону 1989 року. В останньому, нагадаємо, йшлося про необхідність більшості населення певної національності в адміністративно-територіальній одиниці, натомість, згідно з Декларацією, цього не вимагалось, а потрібне було лише компактне проживання певної етнічної групи.

Водночас поняття «компактного проживання», на відміну від «більшості населення», більш розмите, а відтак потребувало додаткового тлумачення. Ще одна проблема полягала у тому, що певна етнічна група може проживати компактно, але при цьому складати незначну частину населення певної адміністративно-територіальної одиниці, відтак постає питання щодо рівноправності мовних груп. Враховуючи можливе занепокоєння російськомовних груп суспільства, Декларація обіцяла забезпечити право вільного користування російською мовою або мовою, прийнятною для всього населення місцевості. Тут так само, як й у випадку з «компактним проживанням», поставала проблема критеріїв «прийнятності» мови, а також хто має право визначати ступінь «прийнятності». Крім того, не зовсім зрозуміло, що означали слова «для всього населення». А якщо мова, яка є «принятною» для більшості

¹⁹¹ Декларація прав національностей України від 01 листопада 1991 р. № 1771-ХІІ. Ст. 799.

населення, для частини його буде «непринятною»? В принципі Декларація й не повинна давати максимально чітку юридичну регламентацію, оскільки це більше політичний, ніж правовий, документ, але для нашого дослідження важливо те, що від самого початку незалежності до правової бази у мовній сфері закладались положення, які неможливо було реалізувати на практиці без актуалізації політичних суперечностей з відповідних питань.

У червні 1992 року значна частина цих положень була закріплена та конкретизована у законі про національні меншини¹⁹², згідно з яким держава гарантувала національним меншинам право на національно-культурну автономію, зокрема користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій тощо. Пряме чи непряме обмеження прав та свобод громадян за національною ознакою заборонялося й каралося законом. До обов'язків громадян України було віднесено, зокрема, поважання мов, культури, традицій, звичаїв, релігійної самобутності українського народу та всіх національних меншин.

Отже, Україна інституційно закріпила загальновизнані у світі права національних меншин, мовних груп, чим задекларувала прагнення до розбудови демократичної держави. Водночас, як зазначають деякі правознавці, у законі про національні меншини був зроблений крок назад від положень Декларації прав національностей. Якщо в останній колективні права меншин мали забезпечуватися на територіях їх компактного проживання, то у законі, який, зазначимо, було прийнято вже після референдуму та визнання України багатьма державами світу, Україна повернулась до формулювання щодо «більшості населення території» як передумови впровадження регіонального мовного

¹⁹² Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року № 2494-ХІІ. Ст. 529.

режиму¹⁹³. На нашу думку, такий «реверс» був певною мірою неминучим, оскільки, як вже зазначалось вище, поняття «компактного проживання» у правовому сенсі неконкретне, а відтак його впровадження у законодавство неминуче наражається на політичні суперечності. Водночас вказаний відхід від положень Декларації пояснювався й тим, що на час прийняття закону про національні меншини Українська держава пройшла певний етап становлення, була визнана значною кількістю держав світу, а, головне, вже відбувся референдум, на якому абсолютна більшість громадян підтримали незалежність, тому державне керівництво могло собі дозволити більш жорстку позицію з деяких питань.

У 1990-ті роки було зроблено велику роботу щодо поширення на Україну дії міжнародних та європейських документів, які регламентували суспільні відносини у мовній сфері. З одного боку, Україна визнала себе спадкоємицею СРСР та Української РСР щодо тих міжнародних актів, до яких ті свого часу приєдналися. Головним серед них була Декларація Організації Об'єднаних Націй щодо прав людини 1948 року¹⁹⁴, яка проголошувала рівноправність людей незалежно, зокрема, від мовної приналежності. Також серед цих актів був Міжнародний пакт ООН «Про громадянські і політичні права», до якого Українська РСР приєдналась ще у 1973 році¹⁹⁵ та у якому було зазначено, що держави, які приєдналися до цього пакту, зобов'язуються забезпечувати всім перебуваючим у межах їх юрисдикцій права без будь-якої різниці мови. Заборонялось відмовляти етнічним, релігійним та мовним меншинам, особам, які належать до них, користуватися своєю культурою, рідною мовою тощо. Також цим пактом було визначено механізм забезпечення прав громадян на судочинство при незнанні мови, якою воно здійснюється (мав забезпечуватися переклад процесу мовою, прийнятною для його учасників тощо). Також Україна приєдналась до Європейської конвенції про права людини 1950 року.

¹⁹³ Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П. Законодавство про мови в Україні : хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна система. С. 159.

¹⁹⁴ Загальна декларація прав людини (дата звернення : 25.04.2016).

¹⁹⁵ Міжнародний пакт Організації Об'єднаних Націй «Про громадянські і політичні права» (дата звернення : 25.04.2016).

З іншого боку, Україна, яку всередині 1990-тих років було прийнято до Ради Європи, приєдналася до низки новоукладених європейських конвенцій. Особливо плідним у цьому відношенні був 1997 рік. Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод¹⁹⁶, яка забороняла дискримінацію за мовною та низкою інших ознак. Також було ратифіковано Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року¹⁹⁷. Конвенція проголошувала, що «плюралістичне та справді демократичне суспільство має не тільки поважати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність кожної особи, яка належить до національної меншини, а й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності», висловлювала впевненість, що культурне розмаїття може стати «джерелом та чинником не розколу, а збагачення кожного суспільства». У документі декларували відмову «від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, проти їхньої волі». Конвенція зобов'язувала держави створити у себе необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість розвивати свою мову (пункт 1 статті 5 Конвенції).

Аналогічні конвенції укладались й в рамках інших міжнародних організацій, членом яких стала Україна, зокрема Співдружності Незалежних Держав (об'єднувала республіки колишнього СРСР за виключенням прибалтійських держав). Так, у 1992 році члени СНД підписали Угоду з питань, пов'язаних з поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів. Україна ратифікувала Угоду у 1993 році. Згідно зі статтею 1 Угоди депортованим громадянам колишнього СРСР в державах Співдружності забезпечувались політичні, економічні та соціальні права та умови для освіти, національного, культурного та духовного відродження. Укладена у 1994 році Конвенція країн СНД про

¹⁹⁶ Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (дата звернення : 26.03.2016).

¹⁹⁷ Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» від 9 грудня 1997 року № 703/97-ВР. Ст. 56.

забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, передбачала необхідність вивчення у державах-підписантах державної мови та створення умов для вивчення національними меншинами рідної мови.

Також до міжнародного законодавства, яке регламентувало реалізацію мовної політики в Україні, належала низка двосторонніх договорів України з іншими державами. Особливо це стосувалося договорів з колишніми республіками Радянського Союзу та деякими іншими країнами-сусідами України (зокрема, Угорщиною, Румунією), у відносинах з якими існували проблеми захисту української діаспори у цих країнах та відповідних діаспор в Україні.

З точки зору становлення мовної політики період незалежності України до Євромайдану, тобто з 1991 по 2013 роки, слід поділити на кілька етапів. Перший тривав від початку 1990-тих років до середини 1994 року. Його можна назвати романтично-українізаційним. У цей період лінія державно-політичного керівництва на українізацію усіх сфер суспільно-політичного життя полягала, зокрема, у переведенні на українську мову системи адміністративного управління, судочинства, функціонування правоохоронних органів, інформаційної сфери суспільства, сфер культури, освіти, науки тощо. Ці дії не лише були спрямовані на українізацію усіх сфер суспільно-політичного життя, а й мотивувались сподіваннями, що вона відбудеться безконфліктно й швидко призведе до процвітання української держави.

Наприклад, якщо брати сферу освіти, то в цей період починається активне переведення на державну мову навчального процесу в середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладах. Так, упродовж 1992–1996 років частка учнів, які навчалися українською мовою, зростає до 60,5 %. У вищих навчальних закладах вводяться дисципліни «Історія України», «Українська культура», мовознавчі дисципліни.

Однією з проблем при реалізації цих заходів на першому етапі був дефіцит кадрів. Ще однією суттєвою проблемою в ході українізації освіти став рівень забезпечення навчальних закладів навчальною літературою

державною мовою. З метою вирішення цієї проблеми було розроблено Державну комплексну програму «Навчальна книга: нове покоління», якою передбачалось видання підручників та навчальних посібників із курсів «Історія України», «Українознавство», «Українська культура», «Історія української літератури», «Українська мова» тощо. У 1993 році в рамках дії цієї програми видавництва України надрукували 2277 назв книжок загальним тиражем 21 мільйон екземплярів.

Не менше проблем щодо українізації було викликано економічним станом у державі. Його характеризували різкий спад виробництва, розкручування інфляційної спіралі (зокрема, у 1993 році – 12300 %), падіння матеріального добробуту населення. Деякі галузі, в першу чергу пов'язані з військово-промисловим комплексом, взагалі зникли. Закривалися підприємства, значних масштабів сягнуло безробіття. Зворотнім боком цього процесу стали повільні темпи реформ. Роздержавлення торкнулось лише частини торгівлі. Перефразуючи характеристику, яку в Україні застосовують щодо реформ, які у Польщі проводив уряд Мазовецького-Бальцеровича («шокова терапія»), ми можемо сказати, що в Україні відбувався «шок без терапії».

Економічна криза дуже сильно віддзеркалилася, зокрема, на сфері книговидавництва. За перші п'ять років незалежності видання книг в Україні зменшилось за кількістю назв на 30 %, а за накладом – у 3,5 рази. Але поєднання задекларованого курсу держави на українізацію з гострими економічними проблемами дало водночас ще один оригінальний ефект у сфері книговидання. Якщо брати його показники, то у рік проголошення незалежності українською мовою було видано 1977 назв книжок (33,8 % всього обсягу книговидання) загальним накладом 73,4 млн. примірників (53,8 %), а російською – 3713 назв (63,4 %) накладом 60,1 млн. (44 %). Тобто за назвами україномовні видання поступалися, але за накладом вони переважали. Через чотири роки тенденції змінилися. У 1995 році українською мовою було видано 2855 назв книжок (46,7 %) загальним накладом 32,1 млн. примірників (47 %), натомість російською –

відповідно 2343 назви (38,3 %) та 30,7 млн. примірників (45 %) ¹⁹⁸. Тобто економічна криза мала наслідком радикальне скорочення накладів україномовної літератури – значно більше, ніж скорочення накладів книжок російською мовою!

В чому була причина цього? Наша гіпотеза полягає у тому, що, по-перше, крах попередніх та складний пошук нових соціальних форм зумовлювали диверсифікацію соціальної структури суспільства, а відтак й диверсифікацію попиту на літературу. Цим пошукам відповідали, по-друге, структурні зміни у сфері самого книговидавництва. Складні фінансово-економічні процеси різко скоротили можливості державних підприємств, натомість в рамках ринкових реформ у галузь приходив приватний капітал, який орієнтується на більш дрібні сегменти споживчого ринку.

Якщо в цілому говорити про підсумки цього етапу становлення мовної політики в Україні, то уявлення про них можуть надати результати соціологічних опитувань населення, які тоді проводились. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, у 1994 році українською мовою в Україні спілкувалось менше половини дорослих людей (44–47 %), російською – 53–56 %. За тими самими даними, у лівобережній Україні 84 % складала російськомовні групи. Але робити чіткі висновки з цих даних навряд чи можливо. Справа в тому, що соціологія була відносно молодою для України наукою. Тоді лише напрацьовувалась методологія та методика досліджень.

Ю. Огульчанський використав інший підхід при аналізі етномовної картини України. За критерій оцінки він взяв мову виступів народних депутатів України (станом на 1 липня 1995 року), обґрунтовуючи це тим, що парламент є зрізом суспільства, а це дозволяє «приблизно судити про мовну зорієнтованість усієї людності держави». Про репрезентативність вибірки (405 депутатів) свідчить тогочасний національний склад парламентарів – 76,5 % українців, 19 % росіян, що більш-менш адекватно

¹⁹⁸ Мураховський А. Українське книговидавництво: радянська доба і сьогодення (дата звернення : 13.02.2016).

відбивало склад населення. З депутатів-українців рідною мовою послуговувались 67 %, російською – 24 %, решта користувались обома мовами. Для порівняння: з депутатів-росіян російською мовою користувалися 79,2 %, українською – 11,7 %, обома – 9,1 %; з депутатів інших національностей: українською – 11,1 %, 16,7 % не визначилися, решта – російською. В цілому ж українською мовою користувались 58,5 % депутатів¹⁹⁹.

Національне відродження першої половини 1990-тих років торкнулося не лише українців, а й інших етнічних груп. З одного боку, як вже вказувалось, держава у низці законів проголосила право меншин на розвиток своїх культур, мов. При парламентському органі «Голос України» виникають національні газети, наприклад, «Роден край» болгарською мовою тощо. У школах починають вивчати молдавську, болгарську, румунську, польську та інші мови. Україна була на той час єдиною країною у світі, де етнічні меншини могли отримувати повну середню освіту рідною мовою за державний рахунок, відкривати класи за наявності лише п'яти учнів, тоді як у більшості європейських країн держава брала на себе зобов'язання забезпечувати лише початкову освіту²⁰⁰.

Водночас у 1990-ті роки виникає низка громадських національно-культурних товариств, які спрямовують діяльність на розвиток етнічної культури, поширення освіти мовами меншин. Вони відзначають національні свята, влаштовують заходи з розвитку етнокультур, відкривають громадські недільні школи, де навчання велося національними мовами.

Зокрема, ці процеси торкнулися й поляків України. До «перебудови» існування польських громадських організацій не допускалось. Лише у липні 1988 року в Українському Товаристві дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами було створено Польську культурно-освітню

¹⁹⁹ Бурковський І. З. Національні процеси в СРСР післясталінської епохи. С. 19.

²⁰⁰ Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. С. 382.

секцію. У травні 1990 року зібрався перший Конгрес поляків України, а у 1991 році було створено Союз поляків України. Пізніше було утворено низку місцевих асоціацій, які у 1992 році заснували Федерацію польських організацій в Україні. У 2016 році вона об'єднувала 134 організації (зокрема, таке як Київське польське культурно-освітнє товариство, якому належить бібліотека ім. А. Міцкевича), які нараховують разом 18,5 тис. членів. Перша польська школа виникла на Поділлі – у Хмельницькому та Кам'янець-Подільському. Польські культурні організації спільно почали організовувати Дні польської культури та відзначати національні свята. Дуже важливу роль у житті поляків у незалежній Україні відігравали відбудова католицьких церков та створення нових парафій – вони ставали одним із головних осередків національного життя. Виникли численні артистичні колективи, наприклад, «Jaskółeczka», «Польські соколи», театр «ModernPol». У 2000 році у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка було утворено кафедру полоністики. У контексті подій останніх років слід відзначити, що, незважаючи на війну на сході країни, серед національних товариств України все ще діє Об'єднання поляків «Полонез» у Луганську та Товариство поляків Криму. Натомість більшість членів польських організації у Донецьку та Маріуполі (близько 400 осіб) разом з керівництвом переїхали до Польщі²⁰¹.

Наступний етап розвитку мовної політики в Україні припадає на період з середини до кінця 1990-тих років. У суспільстві спадає ейфорія, пов'язана з проголошенням незалежності. Причиною була гостра фінансова та економічна криза, яка призвела до різкого падіння добробуту населення.

Слід зазначити, що це явище є звичним для країн, які звільнились від іноземного панування, та відоме як «синдром розчарованого вольноотпущенника». Його спостерігали ще у давнину: невільники сприймали отримання свободи як вирішення усіх проблем, виходячи з того, що рабство є причиною усього зла у житті. Після набуття свободи виявлялось, що більшість старих проблем залишались, водночас

²⁰¹ W świetle przygotowań do Kongresu (дата звернення : 27.08.2017).

з'являлися нові, зокрема й ті, якими раніше переймався хазяїн. «Оскільки вони (колишні невільники) уявляли собі корінні й неможливі зміни усього свого життя, то незабаром їх охоплювало розчарування»²⁰². Часто колишні раби не могли впоратися з новими життєвими реаліями, втрачаючи почуття безпеки та стабільності, яке раніше забезпечувалося їх рабським станом. Іноді, за власним бажанням, вони поверталися до кабали²⁰³. Таке явище мало місце й у польській історії. У князівстві Варшавському селяни були звільнені від кріпацтва у 1807 році. Але реформа змусила їх піклуватися про себе. Часто після звільнення селяни не могли знайти собі роботу. Тоді казали, що реформа «зняла кайдани разом із черевиками»²⁰⁴ – тому після ліквідації кріпацтва не вдалося протистояти відновленню старих відносин у мало зміненому вигляді. Так само у суспільствах багатьох держав, які отримали незалежність, спостерігалось розчарування у наївних та нереалістичних мріях про незалежне життя.

В Україні від економічної кризи найбільших втрат зазнали промислові регіони – Донбас, Подніпров'я, Харківщина. Вони відзначались не лише найвищою щільністю населення, а й найбільшою часткою використання російської мови. А оскільки держава, наслідки економічної політики якої були катастрофічними, дотримувалась курсу на українізацію, у суспільстві різко знижується легітимність політики українізації. У суспільній свідомості соціально-економічні негаразди починають пов'язувати з незалежністю, дистанціюванням державного керівництва від Росії, українізацією. Але й в інших регіонах значна частина громадян була розчарована тим, що незалежність принесла їм значне падіння добробуту, що не відповідало обіцянкам українських націонал-демократів в останні роки радянської влади.

²⁰² Гессе Г. Гра в бісер. С. 68-69.

²⁰³ Epiktet. Diatryby, Encheiridion. S. 338.

²⁰⁴ Dobrowolski M. Zdjąć chłopom kajdany razem z butami (дата звернення : 09.09.2017). Дещо схоже про розчарування поваленням комунізму в Польщі: Mikołajczyk M. Syndrom rozczarowania jako efekt polskiej «rewolucji pokojowej». S. 103-118.

Економічна та суспільно-політична криза мала наслідком різке падіння рейтингу націонал-демократичних партій, які були головними провайдерами українізації, а також зростання популярності лівих сил, зокрема реанімованої у 1993 році Комуністичної партії України, які виступали з гаслами відродження союзу з пострадянськими республіками, переорієнтації зовнішньої політики України. У сфері мовної політики комуністи виступили за проголошення російської мови другою державною²⁰⁵, а друга за впливом у лівому таборі Соціалістична партія у передвиборній кампанії 1994 року вважала необхідним надання російській також статусу другої державної або ж офіційної мови²⁰⁶. Пізніше Соцпартія відмовилася від гасла другої державної мови, але зберегла гасло офіційного статусу для російської мови.

Крім того, відбувається стрімка консолідація проросійських, зокрема й ліберально спрямованих, сил, які також виступали за відмову від радикальної українізації. Ці сили навіть виграли у 1994 році вибори Президента та Верховної Ради Криму. Але й у решті регіонів України спектр політичних сил, які виступали, зокрема, за захист прав російськомовного населення, був представлений активними партіями – такими як Громадянський конгрес України, Конституційно-демократична партія, Міжрегіональний блок реформ. Так само, як й українські націонал-демократи, ліві та проросійські політичні сили використовували мовне питання у ході виборчих компаній як ресурс привернення до себе електорату.

На парламентських виборах 1994 року ліві партії отримали відносну більшість депутатських мандатів у Верховній Раді України, а на виборах мерів та місцевих депутатів у значній частині східних та південних

²⁰⁵ Трудящим – Радянську владу! Суспільству – соціалізм! Україні – добровільний союз рівноправних братніх народів! : Передвиборна програма Комуністичної партії України. С. 7.

²⁰⁶ Платформа Соціалістичної партії України до виборів народних депутатів України «За соціальну справедливість, народовладдя, законність, безпеку людини». С. 158.

областей України найбільшого успіху досягли або вони, або політики, які очолювали партійні комітети та органи влади ще за радянських часів.

Того самого року новим Президентом України було обрано представника дніпропетровського істеблїшменту, відомого господарника Леоніда Кучму. Перемогу на виборах він отримав у другому турі, набравши 52,15 % голосів. Більшість з них дали центральні та східні регіони країни, особливо Крим, де його підтримали 89,7 % виборців. Серед передвиборних гасел Л. Кучми були нормалізація відносин з Росією, надання російській мові статусу другої державної мови тощо.

Але головним його гаслом все ж було відновлення ефективності влади та керованості суспільством. Відтак, ставши главою держави, Л. Кучма заради консолідації суспільства відмовився від радикальних передвиборних гасел і, зокрема, від гасла державного статусу російської мови. Натомість пріоритет він вбачав у здійсненні економічних реформ – ціновій лібералізації, приватизації, курс на які проголосив у жовтні 1994 року, та у розбудові централізованої державної влади, що було втілено у відновленні його контролю над урядом та регіональними органами влади, а пізніше – у прийнятті Конституційного Договору 1995 року та Конституції України від 28 червня 1996 року²⁰⁷.

Конституція зазначала, що Україна є унітарною державою, хоча особливий статус автономної республіки було надано Криму (за виключенням Севастополя, який адміністративно знаходився у безпосередньому підпорядкуванні центральних органів державної влади). Щодо мовної сфери Конституція значною мірою повторювала положення закону про мови 1989 року. Зокрема, стаття 10 проголошувала українську мову державною. Держава мала забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території країни. Володіння українською мовою було визначене умовою обіймання низки посад в органах державної влади, зокрема, Президента України (стаття 103 Конституції), суддів (стаття 127), членів Конституційного Суду (стаття 148) тощо.

²⁰⁷ Конституція України. Ст. 141.

Водночас Конституція гарантувала вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України (стаття 10), декларувала сприяння розвитку не лише української нації в цілому, її історичної свідомості, традицій та культури, а й етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (стаття 11).

До кола прав громадян України було віднесено право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних та комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (стаття 53). Неприпустимими були визнані привілеї чи обмеження за мовними ознаками (стаття 24).

У 1990-ті роки та на зламі ХХ-ХХІ століть було прийнято також низку галузевих законодавчих актів, які містили положення, що регламентували мовний режим у відповідних галузях суспільного життя, серед них закони «Про освіту» (1991; 2006), «Про інформацію» (1992), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992), «Про нотаріат» (1993), «Про адвокатуру» (1993), «Про органи реєстрації актів громадянського стану» (1994), «Про телебачення і радіомовлення» (1994), «Про інформаційні агентства» (1995), «Про Конституційний Суд України» (1996), «Про рекламу» (1996), «Про лікарські засоби» (1996), «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» (1997), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), «Про вибори народних депутатів України» (1997 ; 2004), «Про видавничу справу» (1997), «Про кінематографію» (1998), «Про вибори Президента України» (1999), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про місцеві державні адміністрації» (1999), «Про вищу освіту» (2000), «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2001), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про поштовий зв'язок» (2002), «Про телекомунікації» (2004), «Про географічні назви» (2005) тощо. В цілому ці законодавчі акти були спрямовані на реалізацію політики українізації, підвищення ролі української мови у різних сферах суспільного життя. Водночас в деяких актах згадуються й регіональні

мови, зокрема в ухваленому у 2005 році Кодексі адміністративного судочинства²⁰⁸.

Але проблема полягала у тому, що в багатьох з цих законів щодо мовної політики використовувався відсильний метод. Тобто вказувалось, що мовний режим (в інформаційній сфері, в галузі кінематографії, у сфері освіти тощо – залежно від відповідного закону) визначається Конституцією та спеціальним законодавством. Натомість, як вже говорилося, ані Основний Закон, ані закон 1989 року майже не регламентували механізми ані українізації, ані забезпечення мовних прав національних меншин.

Деякі з вказаних законів застосовували не відсильний, а регламентуючий підхід, але вони також не містили чітких механізмів реалізації мовної політики. Так, Закон «Про місцеве самоврядування»²⁰⁹ відносив до відання сільських, селищних та міських рад та їх виконавчих комітетів повноваження з забезпечення можливості навчання в школах державною мовою та мовами національних меншин, але не вказував на те, в яких межах вони несуть відповідальність за це.

Свій внесок у формування правової бази з мовної політики зробили Президент України та органи виконавчої влади. Внесок глави держави в першу чергу полягав у формуванні не лише ідеології мовної політики, а й організаційних засад її реалізації. Зокрема, Президент визначав уповноважені органи щодо реалізації державної мовної політики. Так, у червні 2000 року Президент затвердив Положення про Міністерство освіти і науки України, якому надав таку функцію як впровадження у «практику освітніх та наукових програм відродження і розвитку національної культури, української мови і мов національних меншин, національно-культурних традицій усіх корінних народів і національних

²⁰⁸ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. Ст. 446.

²⁰⁹ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Ст. 170.

меншин України»²¹⁰. У 2011 році тодішній глава держави позбавив вказане міністерство цієї функції²¹¹, натомість передавши її Міністерству культури²¹².

На реалізацію державної мовної політики було спрямовано низку актів органів виконавчої влади, зокрема, рішення Кабінету Міністрів України, який затверджував програми сприяння розвитку української мови, заходи на виконання цих програм. Ще у 1991 році тодішня Рада Міністрів Української РСР ухвалила Державну програму розвитку української мови²¹³. У 1997 році уряд затвердив Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови²¹⁴, в яких українська мова визначалась як мова української нації, основа її духовної та художньої культури, науки, освіти. А у 2003 році Кабінет Міністрів схвалив Державну програму розвитку і функціонування української мови на період до 2010 року²¹⁵. У програмі стверджувалося, що згідно з історичним досвідом більшості європейських народів мова як важливий показник національної ідентичності була і залишається об'єктом

²¹⁰ Указ Президента України «Про Міністерство освіти і науки України» від 07 червня 2000 року № 773/2000 (дата звернення : 12.01.2016).

²¹¹ Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України» від 08 квітня 2011 року № 410/2011 (дата звернення : 12.01.2016).

²¹² Указ Президента України «Про Положення про Міністерство культури України» від 06 квітня 2011 року № 388/2011 із змінами, внесеними згідно з Указом Президента від 02 вересня 2013 року №473/2013 (дата звернення : 12.01.2016).

²¹³ Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» від 12 лютого 1991 р. № 41 (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 1272 від 17.10.96, Розпорядженням КМ № 728 від 15.11.96) (дата звернення : 13.01.2016).

²¹⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» від 08 вересня 1997 р. № 998 (дата звернення : 13.01.2016).

²¹⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки» від 02 жовтня 2003 року № 1546 (дата звернення : 13.01.2016).

державної підтримки та регулювання. Метою Програми проголошувалось створення належних умов для розвитку і розширення сфери функціонування української мови, виховання шанобливого ставлення до неї, формування патріотизму у громадян України. Завданнями державної мовної політики під час реалізації Програми на 2004-2010 роки були : зміцнення статусу української мови як державної та піднесення її суспільного престижу; створення умов для всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; удосконалення законодавчої бази з питань мовної політики та забезпечення дієвого контролю за дотриманням мовного законодавства; створення умов для розвитку сучасної української літературної мови та мов національних меншин; стимулювання до вивчення української мови громадян України – представників національних меншин; створення, видання, поширення наукових праць, словників, підручників українською мовою, зокрема електронних; сприяння збереженню та розвитку української мови в середовищі українців, які мешкають поза межами України.

Націонал-демократи, близькі до них публіцисти та деякі науковці часто називали та називають мовну політику, яка проводилась в часи Л. Кучми, русифікаторською, а ситуацію у мовній сфері характеризували як «повзучу русифікацію». Аргументуючи, вони наводять показники видання книг та друкованих ЗМІ українською мовою, які поступалися аналогічним показникам російських видань, уповільнення переведення навчальних закладів на державну мову, засилля російськомовної музики тощо.

З цією оцінкою важко погодитись. Звернемось до сфери книговидання.

Дійсно, у 1995–1997 роках наклад випущених книжок скоротився на 20 %. На одного мешканця України припадало менше однієї книжки (довідково : у сусідній Росії – 3,2). Припинилося бюджетне фінансування бібліотек та видавничих проектів, модернізації поліграфічного комплексу. Державна програма розвитку національного книговидання і преси,

затверджена Указом Президента від 28 лютого 1995 року, практично не виконувалась. Із 51,2 млн. гривень та 328,3 млн. доларів США, які за Програмою мали бути виділені на розвиток видавничо-поліграфічної бази, протягом перших трьох років було асигновано лише 1,5 млн грн.²¹⁶.

Особливу тривогу викликало становище з випуском книг українською мовою. Їх кількість та наклади не сягали й половини випущених у країні видань. Майже не друкувалися твори сучасних українських письменників. Так, у 1996 році було видано лише 32 назви книг (у тому числі 2 для дітей), авторами яких були члени Спілки письменників (із них 12 – книги письменників української діаспори)²¹⁷.

Але це не було наслідком свідомого курсу державного керівництва. Агресивне просування на книжковому ринку продукції російського виробництва було пов'язане скоріше із більш швидкими темпами реформ у сусідній державі. Саме у 1996 році Росія ухвалила закон про сприяння національному книговидавництву, який передбачав, зокрема, податкові пільги та полегшував проникнення російської книги на ринки сусідніх країн.

Щодо ситуації в Україні, то вона лише проходила етап формування структур влади, визначення змісту політики у різних галузях життя, що відображалось на повільних темпах реформ. Проте перші наслідки реформ Л. Кучми, зокрема, прихід приватного капіталу у сферу книговидавництва, вже тоді починають відчуватися. Саме з 1994–1995 років ситуацію на книжковому ринку починають визначати приватні видавництва. У 1995 році з 6109 назв тільки 1299 видань (21,2 %) було надруковано державними видавництвами. Інша ситуація склалася із накладом. Із 68,2 млн. примірників накладу державних видавництв становили 35,9 млн., або 52,6 %. Така динаміка була зумовлена перш за все виданням навчальної літератури, яка становила 47 % загального накладу державних книговидавництв. Щодо інших сегментів книжкового

²¹⁶ Мураховський А. Українське книговидання: радянська доба і сьогодення (дата звернення : 13.02.2016).

²¹⁷ Там само.

ринку проблема полягала у пристосуванні виробництва до попиту на книги, які можна було б реалізувати книгарням. Це завдання краще виконували саме приватні структури.

Державне керівництво по мірі розбудови вертикалі влади також звертало свою увагу на книговидавництво як засіб ідеологічного впливу, легітимації влади. Крім вже згаданої Держпрограми розвитку національного книговидання і преси, затвердженої главою держави у лютому 1995 року, слід відзначити Національну програму випуску суспільно необхідних видань, започатковану Кабінетом Міністрів України. Її фінансування почалось з 1997 року. У тому самому році уряд затвердив й комплексні заходи щодо розвитку та функціонування української мови²¹⁸, а Верховна Рада України до Закону «Про податок на додану вартість» внесла положення про звільнення від оподаткування операцій з продажу та доставки періодичних видань, друкованих засобів масової інформації вітчизняного виробництва, продажу книжок вітчизняного виробництва, учнівських зошитів, підручників та навчальних посібників²¹⁹.

Підсумовуючи, мусимо зазначити, що факти, якими оперують при висуненні тверджень про русифікаторську політику, були наслідком не курсу на русифікацію, якого насправді не було, а зовсім інших чинників. Це було наслідком, по-перше, поступовості складання централізованої системи влади, яка мала звертати увагу на важелі ідеологічного впливу на суспільство. Остаточо цей процес було зафіксовано у 1998–1999 роках, коли проринкові та демократичні сили перемогли сили реваншу на парламентських та президентських виборах. По-друге, складнощів у фінансовій, економічній та інших сферах, які переживала держава та які обмежували можливості україномовних груп конкурувати з іншомовними культурними продуктами. Держава не мала достатньо ресурсів для

²¹⁸ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» від 08 вересня 1997 р. № 998 (дата звернення : 13.01.2016).

²¹⁹ Закон України «Про податок на додану вартість» від 03 квітня 1997 р. № 168/97-ВР. Ст. 156.

підтримки україномовних видань, телевізійних та радіокомпаній. По-третє, на це впливала лібералізація суспільних відносин, курс на що, дійсно, проголосило керівництво держави. Але це було природно за умов революційних суспільних перетворень. Суспільство мало знайти шляхи розвитку на засадах самоорганізації. Держава проходила перші кроки свого становлення. Швидкість самоорганізації суспільних сил поступалася аналогічним процесам у сусідній Росії. Тим більше, що українське суспільство було складним з точки зору етносоціального складу, мовних орієнтацій. Оптимальне співвідношення цих орієнтацій могло бути знайдене лише в умовах вільної конкуренції складників суспільства. По-четверте, це було наслідком структурних змін у суспільних технологіях. На зміну друкованим засобам масової інформації, книговидаванню тощо почали приходити електронні технології – телебачення, пізніше інтернет, аудіокниги тощо.

Незважаючи на ці чинники, ми не можемо ігнорувати, що пасивність держави у сфері підтримки національного книговидавання та інших сфер культурного розвитку була пов'язана й з характером дій українських еліт, які накопичували м'язи шляхом нееквівалентного обміну ресурсів з державою та місцевими бюджетами. Тобто замість спрямування суспільних ресурсів на розвиток суспільного капіталу, до якого належали й українська мова, книговидавання, кіно, театр, наближені до влади угруповання спрямовували їх на корпоративні проекти, зокрема й виводячи ці ресурси за кордон. При аналізі тодішньої ситуації слід враховувати інтереси різних угруповань української бюрократії, її протистояння силам суспільної самоорганізації. Деякі заходи держави, дійсно, перешкоджали розвиткові книговидавання. Наприклад, зміни до закону про оподаткування прибутку від 1997 року²²⁰ зобов'язували видавця платити податок з моменту відвантаження книжкової продукції, із сум, авансованих замовником видавцеві, з вартості придбаного паперу тощо. Такі дії еліт можна називати антиукраїнськими, але вони не були

²²⁰ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22 травня 1997 р. № 283/97-ВР. Ст. 181.

русифікаторськими, оскільки від них російськомовні та іншомовні громадяни страждали не менше, ніж україномовні.

Водночас у цей період українізація як напрям проведення державної політики не тільки не ігнорувалась, а й інтенсивно продовжувалась. Попри те, що у політичній риторичі державної влади українізація на певний час поступилась проблемам економічних перетворень, жоден складник українізації не був знятий з порядку денного. Про це свідчили не лише відмова Л. Кучми від наміру надати російській мові статус другої державної або перехід самого Президента України на державну мову у публічному спілкуванні, а й особливості нормативного регулювання у цей період мовної сфери, конкретні дії органів влади. Саме друга половина 1990-тих та початок 2000-тих років стали вирішальними з точки зору утвердження української мови у коридорах влади, навчальних закладах, науковому спілкуванні тощо. У публічних відносинах зміцнюється формат, згідно з яким жоден індивід не міг стати шкільним учителем, викладачем університету, працівником наукової установи, не володіючи державною мовою. Частка російськомовної продукції у структурі наукових, освітніх та інших спеціалізованих видань стрімко скорочується. Аналогічні тенденції були властиві й сфері культури. Попри гастролі в Україні російських співаків, театральних колективів, саме в ті часи на концертні, театральні та інші майданчики вийшла плеяда україномовних колективів та виконавців, які надалі суттєво потіснили гастролерів й сьогодні значною мірою визначають обличчя української культури, зокрема й через її презентацію у європейському середовищі.

Оцінка цих особливостей розвитку мовної сфери українського суспільства не є однозначною. З одного боку, в умовах, коли значний прошарок в структурі населення складали білінгви (громадяни, які вільно або відносно вільно володіли й українською, й російською мовами) та трилінгви (представники національних меншин), все це означало більш або менш м'який варіант асиміляції неукраїномовного населення, зокрема національних меншин, що далеко не завжди сприяло суспільному діалогу. Українська мова ставала ознакою елітності у сферах політики, культури,

освіти, науки. Навіть якщо людина у приватному спілкуванні використовувала російську або іншу мову, у публічному спілкуванні – на публічних заходах, в навчальному процесі, у наукових публікаціях тощо – вона переходила на державну мову.

Для великої частини населення за роки незалежності такий перехід перестав бути великою технічною проблемою, але частина громадян оцінювала це як символічне насилля (формула П. Бурдьйо²²¹). Тобто складалася ситуація, коли в деяких регіонах російська або інша (неукраїнська) рідна мови сприймалися як мови вільного вибору, самореалізації, тоді як українська – як мова, яку нав'язують політичні еліти. В цьому не було б проблеми, якби суспільство жило у єдиній системі цінностей щодо інших сфер суспільних відносин, але з часів проголошення незалежності наближеність до влади означала існування зовсім в іншому морально-етичному вимірі, ніж той, яким керувалися пересічні громадяни, багато з яких в умовах ринкових реформ були на межі виживання (рівень бідності в Україні самим Президентом України оцінювався у 27-29 %). Відтак причиною сприйняття ситуації розбіжності мови офіціозу як символічного насилля та мови повсякденного спілкування була прірва у життєвих стандартах між елітою та рештою соціальних груп. Проте в умовах економічної кризи, яка вирувала до кінця ХХ століття, коли громадяни були стурбовані проблемами індивідуального виживання, а обсяги державного бюджету, до розподілу якого були причетні еліти, були мізерними, глибина цієї прірви не відчувалась гостро.

У 1999 році, в переддень президентських виборів, політичні опоненти тодішнього глави держави, який балотувався на цих виборах для переобрання, спробували використати мовне питання для критики влади

²²¹ П'єр Бурдьйо, французький соціолог, є автором концепції символічного насилля, яке полягає у впливі правлячих або привілейованих груп на підлеглих. Індивіди, які належать до останніх, сприймають дійсність, включаючи самі відносини панування, як такі, в яких вони є жертвами, з точки зору сприяння інтересам домінуючих груп. Див. : Bourdieu P. Language and Symbolic Power. 312 p.

та підвищення власного політичного рейтингу. 51 народний депутат України звернувся з поданням до Конституційного Суду України. Вони звинувачували посадових осіб Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України, що ті при виконанні службових обов'язків нехтують державною мовою, що «відбувається свідоме ігнорування» державної мови й у більшості державних навчальних закладів України, та просили розтлумачити конституційні положення щодо державного статусу української мови.

У своєму вердикті Конституційний Суд України зробив висновок, що частину першу статті 10 Конституції, згідно з якою «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Водночас поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України. Також стверджувалось, що «мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова», а «у державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема частини п'ятої статті 53, та законів України, в навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин»²²².

²²² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування

Оцінюючи це рішення Конституційного Суду, один з його суддів Олександр Мироненко (законодавство України складовою рішень Конституційного Суду визначає особливу думку тих його членів, які не голосували за ці рішення) зазначив, що воно у низці моментів не відповідає Конституції України, демократичним засадам суспільного життя, а також правовій логіці. Зокрема, це стосувалося плутанини з поняттями «спілкування» та «використання мови при здійсненні повноважень органів влади» (виходило, що держава нав'язує українську мову спілкуванню громадян, яке не обмежується здійсненням державних повноважень), «суспільне життя» та «державне управління» (на думку О. Мироненка, в цьому випадку плутанина виражалась у вживанні терміну «публічні сфери суспільного життя») тощо. Також він зазначав, що з рішення Конституційного Суду випливає, що навчальні заклади мають негайно перейти на українську мову навчання, без будь-яких перехідних періодів. Нарешті, дуже важлива деталь, на яку звернув увагу О. Мироненко, полягала у мірі відповідальності держави у сфері захисту мов національних меншин. На його думку, положення вердикту, згідно з яким у навчальному процесі можуть використовуватись ці мови, абсолютно не відповідало статті 10 Конституції, згідно з якою, як говорилось вище, держава гарантує вільний розвиток цих мов, та положенням міжнародних актів, до яких приєдналась Україна та згідно з якими держава має забезпечувати використання цих мов, зокрема у навчальному процесі.

Отже, у 1990-тих та на початку 2000-них років були зроблені вагомі напрацювання щодо формування правової бази мовної політики України. У законодавстві були закріплені основні ідеологічні її засади, зокрема визнані у світі ліберальні її принципи. Більше того, низка національних законодавчих актів була затверджена на кілька років раніше, ніж були підписані європейські конвенції у цій сфері. Водночас, попри безумовні досягнення, у національному законодавстві існували суттєві прогалини та

української мови) від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 (дата звернення : 27.09.2011).

суперечності. По-перше, зберігалась закладена ще за часів УРСР суперечність між курсом на українізацію суспільно-політичного життя та ліберальним принципом вільного вибору мови спілкування. По-друге, мало уваги приділялось розробці механізмів мовної політики, що ще більше загострювало вказану суперечність та робило мовну політику заручником підзаконних актів. На рівні останніх основна увага приділялась насамперед заходам українізації, натомість забезпеченню мовних прав інших етнічних груп приділялося значно менше уваги. Внаслідок цього низка тодішніх дослідників висловлювала думку, що в той час як національні меншини в Україні мають повний спектр індивідуальних прав та свобод, їх колективні права представлені не повною мірою²²³, а українізація сприймалась багатьма представниками національних меншин як насильницька та примусова.

III.2. Всеукраїнський перепис населення : підсумки етномовного розвитку

Підсумок етнополітичних змін першого десятиліття незалежності підвів перший Всеукраїнський перепис населення 2001 року²²⁴. Його результати дали змогу намітити тенденції розвитку етнодемографічних та мовнокультурних процесів на загальнодержавному та регіональному рівнях та стали фундаментальною базою інформаційного забезпечення, прогнозування й управління розвитком України, розробки та здійснення довгострокових політичних, соціально-економічних та гуманітарних проектів. Відповідно до статті 5 Закону «Про Всеукраїнський перепис населення», яка визначає первинні дані, за якими має проводитись

²²³ Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. С. 64–65.

²²⁴ Тут і далі дані перепису наводяться за виданням : Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. 245 с.

перепис, етнічні характеристики громадян повинні фіксуватись такими критеріями як «етнічне походження» та «мовні ознаки»²²⁵.

Основний ризик проведення перепису в Україні полягає у політизованості його результатів, за якої політичні актори, як в Україні, так й за кордоном, можуть маніпулювати його результатами у ході проведення інформаційно-пропагандистських компаній з метою впливу на політичні процеси. Відповіді на запитання щодо етнічного походження та мовних ознак, які фіксувались зі слів опитуваних, давали дослідникам лише певний обсяг емпіричної інформації. Значно складнішим завданням було її тлумачення у етнополітичному контексті.

Наприклад, для з'ясування етнічного походження треба було враховувати наявність такого явища як криптонаціональності, яке виражається у приховуванні індивідами справжньої національності з тих чи інших міркувань. Це явище було поширеним за радянських часів, але воно існує й у сучасній Україні. Передусім це стосується таких етнічних груп як поляки, румуни тощо. Актуальність цієї проблеми пов'язана з активною діяльністю відповідних держав щодо «підтримки співвітчизників», яка, крім культурних програм, виражається у соціально-економічних преференціях, видачі «посвідчень співвітчизника» або навіть паспортів, що є прямим порушенням українського законодавства та може стати, за певних обставин, каталізатором етнічного сепаратизму. Цими преференціями користуються деякі особи задля полегшення отримання закордонного паспорта або з інших міркувань особистої користі.

Також, оцінюючи етномовну структуру українського суспільства, треба враховувати наявність такого надзвичайно поширеного явища як білінгвізм, передусім українсько-російський. У науковій літературі існує дуже багато визначень білінгвізму. Зокрема, американський мовознавець У. Вайнрайх визначає його як «практику почергового використання двох

²²⁵ Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення» № 2058-III від 19 жовтня 2000 року. Ст. 446.

мов»²²⁶. Стандартні запитання про рідну мову та володіння іншими мовами, які містилися у анкеті перепису, не передбачали отримання інформації про це явище.

На дату проведення перепису (5 грудня 2001 року) на території України проживали представники 130 національностей. Кількість українців становила 37 млн. 541,7 тис. осіб, або 77,8 % населення. Також в Україні проживали 10,7 млн. осіб інших національностей. Найбільшою після українців групою були росіяни. Їх частка дорівнювала 17,3 %. На третє місце, яке у 1989 році займали євреї, вийшли білоруси (0,6 %), на четвертому залишались молдавани (0,5 %), п'яте обійняли кримські татари (також 0,5 %). З кола народів, основні масиви яких проживають за межами України та мають власні державні утворення, найбільш численними також були болгари (0,4%), поляки (0,3%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), греки (0,2%) та ін.²²⁷

У ході перепису рідною українську мову назвали 67,5 % населення України, що було на 2,8 % більше, ніж у 1989 році, російську – 29,6 %, або на 3,2 % менше, інші мови – 2,9 % (на 0,4 % більше).

В цілому понад 85 % жителів України назвали рідною мовою мову своєї національності. Для етнічних українців цей показник був майже аналогічним – 85,2 %. Щодо інших національностей, то збереження їх представниками в якості рідної мови своєї національності, як показав перепис, у багатьох випадках залежало від характеру їх розселення (компактного або розосередженого) та місця проживання (міська чи сільська місцевість). Мову своєї національності в якості рідної найбільше зберегли угорці (95,4%), кримські татари (92,0%), румуни (91,7%), гагаузи (71,5%), молдовани (70,0%), болгари (64,1%)²²⁸, тобто представники тих національностей, які жили серед корінного населення України великими щільними масивами.

²²⁶ Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. С. 22.

²²⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. С. 7–8.

²²⁸ Там само. С. 11.

Для осіб, які належали до національностей, що проживають на території України розосереджено – невеликими групами або окремими сім'ями – здебільшого характерним було визнання мов інших національностей в якості рідної мови. Так, найменша питома вага осіб, які рідною мовою назвали мову своєї національності, була серед євреїв (3,1 %), греків (6,4 %), німців (12,2 %), поляків (12,9 %), білорусів (19,8 %), татар (35,1 % – не плутати з кримськими татарами), грузинів (36,7 %) ²²⁹.

Щодо впливу на визначення рідної мови місця проживання, то, за даними перепису, 80 % мешканців міських поселень рідною мовою назвали мову своєї національності. Серед селян цей показник становив 96 %. Тому населення національностей з великою часткою міських жителів як рідну мову часто визнавало мову інших національностей. Згідно з переписом, 67,2 % громадян України мешкали у містах. Найбільш урбанізованими національностями були євреї (98,5 %), грузини (87,2 %), азербайджанці (81,6 %), татари (80,4 %), вірмени (79,5 %), білоруси (77,8 %), німці (73,9 %), цигани (70,3 %), поляки (69,1 %). Здебільшого населення цих національностей як рідну назвали російську мову, крім поляків, серед яких 71,0% вважав рідною українську мову. Серед українців питома вага осіб, які рідною вважали мову своєї національності, зберігалася високою й у міських поселеннях (78,1 %), й у сільській місцевості (97,3 %). Серед росіян 95,9 % вважали рідною російську мову. Українську мову рідною вважали 3,9 % росіян.

Наведемо дані по окремих етнічних групах. Частка громадян титульного етносу – українців – за період від останнього радянського перепису збільшилася на 5,1 % – до 77,8 % (при одночасному зменшенні за цей період всього населення України на 6,2 %). Збільшення абсолютної та відносної кількості українців відбулося у 13 областях, Києві та Севастополі. Водночас у тих областях, де упродовж 1990-тих років спостерігалися найвищі показники природного скорочення населення (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Луганська,

²²⁹ Там само. С. 11.

Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська), а також у Тернопільській та Хмельницькій областях абсолютна кількість українців скоротилась, проте їх питома вага збільшилась та коливалась від 58 % у Луганській області до 94,9 % у Вінницькій. Лише в АР Крим при зменшенні абсолютної кількості українців на 51,9 тис. осіб знизилася (на 2,4%) й їх питома вага.

У ході перепису була облікована й чисельність етнографічних груп українського етносу (бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини), але загальна кількість їх представників була незначною (32,4 тис.). До того ж абсолютна більшість представників цих субетносів в якості рідної мови визнавали українську. Виключення становили русини Закарпаття, 66 % яких називали рідною так звану русинську мову, яка офіційно Києвом не визнавалась.

Українці переважали серед населення усіх регіонів, за винятком Криму та Севастополя, де вони посідали друге місце за чисельністю після росіян. Найвища питома вага українців спостерігалась у західних, крім Чернівецької, та центральних (Вінницькій, Чернігівській, Черкаській, Київській, Полтавській, Житомирській, Кіровоградській, Сумській тощо) областях (понад 89–90 %). Аналогічним показник був й у південних Херсонській та Миколаївській областях. У Києві українців було 82,2 %. Серед населення високоурбанізованих індустріальних областей (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Луганська, Донецька) та у Чернівецькій області їх частка була нижче, але вони також були домінуючим етносом (57–79 %).

Чинниками збільшення питомої ваги українців в населенні України вітчизняні фахівці вважали: 1) зростання національної свідомості – чимало українців, колись записаних під іншою національністю, після набуття Україною незалежності відновили свою національну приналежність; 2) повернення українців з країн «близького зарубіжжя»²³⁰.

²³⁰ Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. С. 38.

Щодо мовних орієнтацій населення, то, як вже говорилось, 85,2 % українців назвали рідною українську мову. Але порівняно з 1989 роком цей показник скоротився на 2,5 %. Визнання українцями рідною мовою мови своєї національності залежала від типу населеного пункту. Якщо у селах показник становив 97,3 %, то у містах – 78,1 %. В регіональному розрізі цей показник здебільшого коливався від 71,6 % в Одеській до 99,9 % у Тернопільській областях. Виняток становили Луганська (українську мову рідною називали 50,4 % українців цієї області) та Донецька (41,2 %) області, Крим (40,4 %) та Севастополь (29,6 %).

Російську мову рідною назвали 14,8 % українців, або на 2,6 % більше, ніж у 1989 році. Причому у східних та південно-східних областях у пострадянську добу темпи зростання цього показника навіть збільшились порівняно з останніми роками радянської влади. Якщо у 1979–1989 роках частка українців, які визнавали рідною російську мову, у Донецькій області зросла на 2,8 %, то у 1989–2001 роках – на 18,4 %, у Луганській області – відповідно на 5,3 % та 15,7 %, в АР Крим – на 0,1 % та 12,1 %, у Запорізькій області – на 2,5 % та 7,9 %, Харківській – на 1,0 % та 5,3 %. В Одеській, Дніпропетровській, Миколаївській та Херсонській областях у 1989–2001 роках також мало місце збільшення частки українців з рідною мовою російською, але воно уповільнилося та становило відповідно 2,5 %, 2,2 %, 1,2 % та 0,7 %. Утім, при оцінці цих показників не слід впадати у розпач. Деякі дослідники вважають, що зростання відбулось за рахунок росіян, які прийняли українську ідентичність, залишившись російськомовними²³¹. У решті областей була зафіксована прямо протилежна тенденція – повернення українців до мови своєї національності.

Росіяни, за даними перепису, становили в Україні другу за чисельністю етнічну спільноту – 8 млн. 334,1 тис. осіб, або 17,3% населення (у 1989 році цей показник становив 22,1 %). Абсолютна й відносна кількість російського населення скоротилась в усіх регіонах,

²³¹ Момрик А. «Русській мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється (дата звернення : 10.09.2017).

включаючи Крим та Севастополь. Проте цей процес був нерівномірним. Найбільше він торкнувся Львівської та Івано-Франківської областей, де росіян поменшало більше ніж на половину (на 53–56 %) порівняно з 1989 роком. У Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Хмельницькій, Кіровоградській, Вінницькій та Чернівецькій областях скорочення становило 40–47 %, у Києві, Черкаській, Полтавській, Закарпатській, Сумській, Чернігівській, Київській та Херсонській областях – 34–38 %, Дніпропетровській, Миколаївській, Харківській, Одеській, Запорізькій, Луганській та Донецькій – 20–33 %, в Криму – 11,6 %, а частка росіян серед кримчан в цілому знизилась з 65,6 % у 1989 році до 58,3 % у 2001 році.

Слід зазначити, що питання чисельності росіян в Україні відразу після проголошення незалежності набуло політичного забарвлення. Так, історик Я. Дашкевич ще у 1991 році стверджував, що чисельність росіян згідно з переписом 1989 року була завищена щонайменше на 4,5–5 млн. осіб за рахунок фальсифікації результатів перепису та наявності так званих криптонаціональностей – українців, євреїв, німців, поляків, які приховували справжню національність та записувались росіянами²³². Але у 2001 році у цьому звинувачували вже владу незалежної України. Так, після оприлюднення даних перепису директор російського Інституту країн СНД Костянтин Затулін заявив, що під час перепису росіяни в Україні «записувались українцями, змінювали свою національність»²³³. Зрозуміло, що позиція К. Затуліна була політично заангажованою, але особисті спостереження авторів цього матеріалу свідчать, що для таких тверджень були певні підстави. Зокрема, деякі інтерв'юери у 2001 році визнавали, що отримали вказівки не фіксувати зі слів батьків неукраїнську етнічну належність їх малих дітей, якщо хоча б один з батьків був українцем²³⁴.

²³² Дашкевич Я. Українці і національні меншини. С. 24.

²³³ Русские маскируются под украинцев? С. 2.

²³⁴ Із особистого архіву Перегуди Є. В.

Але маніпуляціями зменшення частки росіян в Україні може бути пояснене лише частково. Деякою мірою це було викликане виїздом росіян з України до Росії у пострадянську добу. З'ясування причин виїзду не є метою даної монографії. Але опосередковано дослідження цих причин може вказувати на наявність або відсутність утискання мовних прав цієї етнічної групи. Професор Інституту етнології та антропології РАН Сергій Савоскул, який займається дослідженнями росіян у пострадянських країнах, наводить такі дані про мотиви потенційної міграції росіян з України. На запитання «Якщо у Вас виникають думки про виїзд з України, то які їхні причини?» 11,0 % росіян вказали погіршення міжнаціональних відносин в Україні, 8,6 % – прийняття законів, які утискають права та інтереси росіян, 3,1% – загрозу фізичної розправи та терор, 8,2 % – розпад СРСР та виникнення нових незалежних держав. Водночас нестабільне економічне становище визнали головним мотивом потенційного виїзду 75,3 %, загрозу безробіття – 38,7 %, зростання цін – 43,2 %, неможливість розв'язати проблему житла – 15,8 % росіян ²³⁵.

Соціальні параметри росіян в Україні заслуговують окремої уваги. Росіяни в Україні є найбільш урбанізованим етносом – 84 % представників цієї національної групи мешкають у містах. Понад 50 % росіян, які мешкали у сільській місцевості, були зосереджені у п'яти областях – Сумській, Донецькій, Луганській й Харківській та у Криму ²³⁶. Росіяни також мають значний відсоток осіб з вищою освітою (39 %) ²³⁷. Крім іншого, це пояснюється територіальною структурою розміщення закладів вищої освіти в Україні: у західних областях є лише один великий центр вищої освіти – Львів (12 закладів), у той час як на Сході та Півдні у

²³⁵ Савоскул С. Русские в независимой Украине: статус, идентичность, перспективы. С. 316.

²³⁶ Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. С. 59.

²³⁷ Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Зазнач. твір. С. 143.

чотирьох областях – Одеській, Харківській, Дніпропетрівській та Донецькій – від 10 та більше вузів у кожній ²³⁸.

Слід також нагадати, що у радянські часи ставлення представників двох народів до культури та мови іншого народу було різним. Сутність українсько-російських етнополітичних відносин у мовній площині полягала у стійкій тенденції, яка склалася ще в радянський період і характеризувалася високим рівнем інтегрованості етнічних українців в російську культуру та слабкою інтегрованістю росіян в українську культуру. Це мало істотний вплив на їх взаємовідносини навіть після розпаду Радянського Союзу.

За часів незалежності тенденції у цій сфері дещо змінилися. Якщо за даними перепису 1989 року 32,8 % росіян в Україні визнавали, що вільно володіють українською мовою, то вже соціологічні дослідження 1991 року засвідчували різке зростання цього показника до 46,6 %, а ще 20,6 % зазначали, що володіють українською мовою достатньою мірою. Зростала й частка тих росіян, які визнавали українську мову рідною. Якщо у 1989 році таких було лише 1,6 %, то у 2001 році – вже 3,9 % ²³⁹. Хоча водночас деякі дослідники звертали увагу, що тенденція зростання визнання росіянами України української мови як рідної прослідковувалась ще з 1970-тих років ²⁴⁰.

Але це не означало безпроблемну інтеграцію росіян в українське суспільство. Російська мова посідала домінуючі позиції у національній свідомості росіян, що підтверджується результатами соціологічних досліджень. Так, за даними А. Орлова початку 1990-тих років, 58,9 % росіян України вважали, що найбільше єднає їх з людьми своєї

²³⁸ Задорожнюк Е., Фурман Д. Украинские регионы и украинская политика. С. 97–98.

²³⁹ Котигоренко В. О. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів). С. 15–16.

²⁴⁰ Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. С. 88.

національності саме мова²⁴¹. Загалом у російській етнічній ідентичності мова має значно суттєвіше значення, ніж національність. Визначення себе як «руського» походить від мови, а не національності. Порівняно нещодавно у Росії почали використовувати поняття «росіянин», але воно скоріше використовується для позначення людей, які живуть в Росії, не обов'язково етнічних росіян. Як наслідок, люди, які визначають себе росіянами, прив'язані до своєї мови набагато більшою мірою, ніж представники інших народів України.

Згідно з переписом 2001 року, російську мову як рідну визнавали 95,9 % росіян України, перевищуючи за цим показником усі інші етнічні групи. Але порівняно з 1989 роком цей показник скоротився на 2,5 %.

Від часів набуття Україною незалежності домінуючою проблемою у мовній сфері вважається питання співвідношення української та російської мов. Проте, як вказувалось у Розділі II, це не була єдина проблема мовної сфери українського суспільства. Тому ми не можемо обходити увагою й інші етнічні групи.

Білоруси. Їх чисельність в Україні у 2001 році становила 275,8 тис. осіб, або 0,57 % населення. Білоруси були розселені по території України досить рівномірно і мешкали, як й росіяни, в усіх без винятку регіонах. Проте найбільше їх було у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській областях, Криму та Києві. Рідною білоруську мову у 2001 році вважали лише 19,7 % білорусів (порівняно з 1989 роком цей показник скоротився на 15,8 %), українську – 17,4 % (зростання на 8,1 %), натомість російську – 62,4 % (зростання на 7,2 %)²⁴².

Поляки. За даними перепису, їх кількість в Україні становила 144,1 тис. осіб (на 75,1 тис. осіб менше, ніж у 1989 році). Лідери цієї етнічної групи вважали, що фактична кількість поляків вища, але деякі поляки вказали іншу національність. Значні масиви етнічних поляків були

²⁴¹ Орлов А. В. Этнокультурные параметры национального самосознания русских в Украине. С. 13.

²⁴² Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Зазнач. твір. С. 49.

зосереджені у Житомирській (49,0 тис.), Хмельницькій (23,0 тис.), Львівській (18,9 тис.) областях та Києві (6,9 тис.) – загалом близько 68 % загальної кількості. Польську мову рідною вважали 12,9 % поляків України (зростання порівняно з 1989 роком на 0,4 %), українську – 71,0 % (зростання на 4,4 %), російську – 15,6 % (скорочення на 4,7 %). Ці показники не були остаточними, оскільки деякі респонденти вказали іншу мову або відмовились відповідати на це питання. Російська мова не є серед поляків України поширеною, що зумовлене, перш за все, негативним історичним досвідом та нинішніми складними стосунками між Польщею та Росією, а також позитивним досвідом полько-української співпраці. Однак, оцінюючи майбутні перспективи відносин, слід враховувати те, що дотепер рівень націоналізму в українському суспільстві був відносно низьким. Зростання його популярності після Євромайдану може змінити тенденції, притаманні попереднім двом десятиліттям.

Молдавани. У 2001 році їх налічувалось 258,6 тис. осіб (0,5 % населення). Молдавську мову рідною визнавали 70,0 % (скорочення порівняно з 1989 роком на 7,97 %), російську – 17,6 % (зростання на 2,1 %), українську – 10,7 % (зростання на 4,6 %).

Кримські татари. За переписом, їх налічувалося 248,2 тис. осіб (0,5 %). 98,1 % кримських татар мешкали в Криму, де їх частка становила 12 % населення. Серед кримських татар 27 % мали різний ступень вищої освіти. За рідну вважали мову власної національності 92 % кримських татар, російську – 6 %.

Болгар в Україні у 2001 році мешкало 204,6 тис. осіб (0,4 % населення України), з них в Одеській обл. – 150,7 тис. Болгарську мову вважали рідною 64,2 % болгар України (скорочення порівняно з 1989 роком – 5,3 %), українську – 5 % (зростання на 2,3 %), російську – 30,3 % (зростання на 3,1 %). Але у місцях компактного розселення болгар ці показники були зовсім іншими й становили відповідно 78 %, 19 % та 2 %.

Греків у 2001 році в Україні було 91,5 тис. осіб, з яких грецьку мову вважали рідною 6,4 % (скорочення порівняно з 1989 роком на 12,1 %),

російську – 88 % (зростання на 9,2 %), українську – 4,7 % (зростання на 2,4 %). Проживали греки переважно у Донецькій області (85 % загальної чисельності в Україні) та Криму (3%).

Румунів, за переписом 2001 року, в Україні проживало 150,99 тис. осіб. Вони найкраще зберегли мову своєї національності як рідну (91,7 % – зростання порівняно з 1989 роком на 29,4 %). Територіально румуни були розміщені компактно у Чернівецькій (75,9 %) та Закарпатській (21,3 %) областях. Для них характерним є шанобливе ставлення до рідної мови, національних традицій та звичаїв. За даними опитування 2001 року, 97,8 % громадян румунської національності спілкуються румунською мовою в сім'ї, а 81,4 % – на роботі. Діти 89,7 % опитаних навчалися у школах з румунською мовою викладання. Збереженню ваги рідної мови сприяли також інформаційний вплив сусідньої Румунії та інформаційна активність самої румунської громади. Так, телепередачі рідною мовою дивились 82,2 % опитаних румунів України, в той час як українською – 73,3 %, російською – 82,2%.

Чисельність угорців у 2001 році складала 156,6 тис. З них угорську мову рідною вважали 95,4 % (показник практично не змінився), українську – 3,4 % (збільшення на 0,8 %), російську – 1,0 % (скорочення на 0,6 %). Практично усі угорці проживали в Закарпатській області, переважно у сільській місцевості.

Вірмени. За переписом в Україні налічувалося 99,9 тис. осіб. З 1989 року цей показник збільшився на 45 тис., що свідчило про зростаючу міграцію, очевидно, спричинену несприятливою економічною ситуацією на батьківщині. Найбільша кількість вірменів проживало у південно-східних регіонах та Києві. Мову своєї національності вважали рідною 50,4 % вірменів (зростання порівняно з 1989 роком на 1,5 %), російську – 43,2 % (скорочення на 4,3 %), українську – 5,8 % (зростання на 2,9 %).

Наведені дані дають підстави для твердження про певні тенденції еволюції мовних орієнтацій національних меншин України за 12 років, що важливо з точки зору перспектив формування мовної політики в Україні.

Йде часткове розмивання мовної стійкості росіян на користь української мови, але її «запас» в середовищі цієї етнічної групи ще, м'яко кажучи, достатній.

Найбільш мовно стійкими залишались угорці, ще більше порівняно з 1989 роком зросла мовна стійкість румунів. Характерною рисою цих двох етнічних груп є проживання на власних, як вони вважають, історичних землях, які були приєднані до Української РСР за підсумками Другої Світової війни. У поєднанні з вкрай високим рівнем збереження власних мов як рідних це може стати підґрунтям для політизації етнічностей цих груп населення.

Значна політизація етнічності властива тривалий час й кримським татарам, але внаслідок їх існування у російськомовному середовищі Крима вона не була спрямована проти Києва.

Відбувається стрімке розмивання мовної стійкості білорусів та греків та менш значне – в середовищі болгар та молдаван. Розмивання відбувається на користь української та російської мов з деякою відносною перевагою першої, хоча за абсолютними показниками домінування як рідної російської мови у середовищі білорусів та греків, а також мови своєї національності у болгар та молдаван має значний запас.

Таким чином, Всеукраїнський перепис населення 2001 року вперше за останні 40 років зафіксував тенденцію до повсюдного збільшення відносної кількості осіб, які визнавали українську мову рідною, при одночасному зменшенні тих, хто називав рідною російську мову. Виключення становили самі українці, в першу чергу за рахунок населення східних та південних регіонів. Але більш ґрунтовне тлумачення цього факту буде зроблене у Розділі IV, при аналізі результатів соціологічного опитування 2015 року.

III.3. Мовна політика як символ боротьби за справедливість

Мовно-соціальні розколи населення в умовах економічної кризи, атомізованості суспільства, пріоритетності завдання вибору вектору суспільного, зокрема соціально-економічного, розвитку, не проявлялися гостро. Ситуація стала змінюватися на зламі ХХ століття. Цей час можна вважати початком третього періоду становлення мовної політики в Україні. У 1998 році Президент України Л. Кучма робить висновок про завершення в основному неоліберальних реформ²⁴³. Їх незворотність була підтверджена результатами президентських виборів 1999 року та парламентських виборів 2002 року, які ліві сили програли. У країні сформувалася нова структура власності, на базі якої почалось економічне зростання. Це призвело до збільшення суспільних ресурсів, перерозподіл яких здійснювали ті соціальні групи (еліти), які в ході приватизації та розбудови держави захопили командні висоти в політиці та економіці, та водночас до інтенсифікації суспільної комунікації.

Ущільнення соціального діалогу актуалізувало суперечності між соціальними групами, в першу чергу між політичними елітами та іншими соціальними групами, оскільки воно сприяло гострому переживанню соціальної несправедливості, зокрема, прірви у матеріальному добробуті, розбіжностей у соціальних можливостях.

Така ситуація віддзеркалювалась на мовній сфері суспільного розвитку. Причини соціальної несправедливості полягали зовсім в іншій площині, зокрема у монополізації суспільних ресурсів політичними елітами, несправедливій та неефективній соціальній, економічній, культурній політиці держави. Але, оскільки вагомою складовою державної політики та діяльності еліт була мовна політика, мовна сфера теж перетворювалася на поле боротьби проти соціальної несправедливості. Враховуючи, що ключовою характеристикою мовної політики держави та політичних еліт було проголошено курс на

²⁴³ Перегуда Є. В. Виконавча влада України: політико-правові аспекти модернізації. С. 221.

українізацію, то для національних меншин, та й для багатьох інших (соціальних) груп боротьба за права іншомовних груп ставала боротьбою за демократію, за сприяння суспільного розвитку. Таким чином, порівняно з радянськими часами ситуація змінюється. Якщо тоді синонімом боротьби за демократію була боротьба за українську мову, то відтепер у цій якості виступає боротьба за мови інших мовних груп українського суспільства.

Але ситуація була подвійною. Адже несправедливість щодо себе, зокрема в економічній, соціальній та інших сферах, відчували й україномовні групи суспільства. Це залишало простір й для ідеології українізації як символу боротьби за соціальну справедливість. Цьому сприяла тактика поміркованої українізації, яку проводила держава упродовж попередніх років, відносно повільні темпи зростання ролі української мови в публічних сферах суспільного життя. Відтак українізація також залишалась інструментом консолідації значної частини громадян України.

Цю амбівалентну ситуацію використали політичні еліти України на зламі ХХ–ХХІ століть для боротьби за доступ до державної влади. Вони вдалися до використання мовного питання, а також проблем зовнішньої політики в інтересах консолідації електорату навколо себе.

Одне з перших протистоянь з цього приводу відбулось навколо Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин. Хартія була ратифікована Верховною Радою у 1999 році. Проте низка політичних сил виступила проти положень цього документу та закону про його ратифікацію. Цим законом було визначено коло національних мов (всього 13), до яких мали застосовуватися передбачені Хартією захисні заходи. У відповідному переліку містилася й російська мова. Опоненти Хартії виступали, зокрема, проти поширення її дії на російську мову. Ідеологічно вони обґрунтовували свою позицію некоректним перекладом на українську мову аутентичної назви Хартії. Зокрема, на їх думку, термін «minority languages» слід було перекладати не як «мови меншин», а як «меншинні мови» або «міноритарні мови», тобто такі мови, які

знаходяться під загрозою зникнення. В цьому випадку російська мова не підпадала б під дію Європейської Хартії, оскільки в Україні їй не загрожувало зникнення²⁴⁴. Використавши процедурні суперечності процесу ратифікації Хартії, ці політичні сили добилися скасування закону 1999 року про її ратифікацію. Лише у 2003 році Верховна Рада повторно ухвалила закон про ратифікацію Хартії. І хоча на цей раз закон не був скасований та набув чинності у 2006 році, проблему остаточно не було вичерпано. У політичній риториці та засобах масової інформації відповідна дискусія тривала ще досить довго²⁴⁵.

Але остаточно чіткий політичний поділ з точки зору використання мовного питання в інтересах боротьби за владу вималювався вже на початку XXI століття, під час підготовки та проведення парламентських виборів 2002 року та, особливо, президентських 2004 року та в ході Помаранчевої революції.

Політичні гасла щодо мовного питання висувались елітними угрупованнями з розрахунку на соціокультурні особливості регіонів, на виборців яких вони розраховували у першу чергу. Одна частина елітних угруповань, лякаючи виборців «повзучою русифікацією», висувала вимоги поглиблення політики українізації, зміцнення державного статусу української мови, збільшення державної її підтримки. Вони орієнтувались в першу чергу на мешканців західних та центральних регіонів України. Цей політичний табір представляли партії, які взяли на озброєння ідеологію радикального українського націоналізму, та так звані «помаранчеві» партії, які проголошували себе спадкоємцями української націонал-демократії. Їх лідерами на початку XXI століття стали Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко та деякі інші.

Водночас поступово формувалось коло політичних еліт, які, спекулюючи на відстоюванні мовних прав так званих російськомовних

²⁴⁴ Див. : Кресіна І. О., Явір В. О. Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови. С. 190–197.

²⁴⁵ Марусик Т. Європейська хартія регіональних мов або поділяй і владаруй (дата звернення : 25.07.2007).

громадян України, висунули гасла надання російській мові статусу другої державної мови або підвищення ролі цієї мови в житті країни. У своїй політичній агітації вони розраховували в першу чергу на мешканців східних, південних та, частково, центральних областей України. У 1998 році цей табір представляли Партія регіонального відродження та Соціально-ліберальне об'єднання, однак на виборах до парламенту їх списки не подолали прохідного бар'єру.

У 2001 році Партія Регіонального Відродження, об'єднавшись з меншими політичними групами, змінила свою назву на Партію Регіонів. Через кілька років вона стала головною силою політичного табору, утвореного елітами Донецького, Луганського та деяких інших регіонів. Її лідером у 2003 році став Віктор Янукович, який у 1997–2002 роках був головою Донецької обласної державної адміністрації, а у 2002 році обійняв посаду Прем'єр-міністра України. У 2004 році він балотувався на посаду Президента України, але маніпулювання результатами виборів призвели до масових соціальних протестів, які отримали назву «Помаранчева революція» та внаслідок яких його обрання було скасовано. Главою держави став В. Ющенко, якого підтримав конгломерат політичних сил, які в першу чергу орієнтувались на виборців західних та центральних регіонів України. Склався виразний поділ на два протилежних табору: «помаранчевий» й табір Партії Регіонів.

Партія Регіонів виступала за рівний статус української та російської мов. «Помаранчеві» були прихильниками подальшої українізації та активізації політики, спрямованої на досягнення цієї мети.

Отже, політичні еліти використали палітру мовних орієнтацій населення у власних політичних інтересах, що сприяло зміцненню суттєвих розбіжностей у мовній сфері між різними регіонами України. На той час існував баланс між вказаними політичними угрупованнями. Помаранчева революція закінчилася перемогою прихильників українізації, що зумовило інтенсивне продовження відповідної політики, але розкол у правлячій команді та розчарування населення у неспроможності «помаранчевих» ефективно управляти країною швидко

відновили статус-кво, призвівши у 2006 році до уряду Партію регіонів. Але на розвиток мовної сфери суспільства це не мало суттєвого впливу. Фактично Партія регіонів, як свого часу Л. Кучма, відмовилася від передвиборного гасла про надання російській мові статусу другої державної під тим приводом, що вона не має кваліфікованої більшості (300 голосів) у Верховній Раді України, а отже, й можливості для внесення змін до Конституції в частині мовного режиму.

Після Помаранчевої революції серед політиків розгорнулись інтенсивні дебати про необхідність удосконалення мовного законодавства. До Верховної Ради були внесені численні законопроекти та пропозиції, які мали замінити закон про мови 1989 року. Їх автори представляли обидва політичні табори. Одні прагнули додати зусиль для подальшої українізації, навіть примусової. Їх противники наполягали на необхідності захисту мов національних меншин, зокрема, пропонували ввести до законодавства поняття офіційної мови разом з поняттям державної мови та надати російській мові статус офіційної. Розкол у таборі правлячих сил, кризові явища в українській політиці в цілому та неоднозначне ставлення до цієї проблеми у суспільстві (як свідчили соціологічні опитування, прихильники й опоненти надання офіційного статусу російській мові розділились приблизно навпіл) на даному етапі фактично заблокували вирішення завдання вдосконалення мовного законодавства.

Відтак, попри провокування політичними елітами напруженості у суспільстві щодо мовного питання, держава ані не звернула з курсу на українізацію, ані суттєво не радикалізувала його. До речі, аналогічної лінії дотримувалась державна влада й на початку XXI століття, до Помаранчевої революції, коли ключові державні посади обіймали також представники Партії регіонів. Зокрема, саме перший уряд В. Януковича у 2003 році ухвалив Державну програму розвитку і функціонування української мови на період до 2010 року²⁴⁶.

²⁴⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки» від 02 жовтня 2003 р. № 1546 (дата звернення : 13.01.2016).

Особливості розвитку політики українізації незалежно від тих партій, які на початку ХХІ століття очолювали органи державної влади, найкраще презентує розвиток знову ж таки книговидавничої сфери та політика у цій галузі. Ще Президент Л. Кучма у 1998 та 2000 роках своїми указами затверджував заходи державної підтримки національного книговидання та книгорозповсюдження. 6 березня 2003 року, тобто знову таки в період уряду Януковича, Верховна Рада України прийняла Закон «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні»²⁴⁷. Він передбачав надання суб'єктам цієї галузі низки пільг, зокрема й податкових. У жовтні того самого року уряд з метою створення сприятливих умов для розвитку книготорговельної мережі ухвалив Постанову «Про підтримку діяльності творчих спілок та книговидавничої справи»²⁴⁸. Органи влади на місцях мали впроваджувати регіональні програми розвитку книговидання та книгорозповсюдження, сприяти здійсненню конкретних заходів щодо збереження і розвитку мережі спеціалізованих підприємств. У листопаді 2003 року парламент ввів податкові пільги для книговидавців, скасувавши для них податок на додану вартість²⁴⁹. Така активність у 2003 році, на нашу думку, значною мірою пояснювалась наближенням доленосних виборів 2004 року та спробою влади заручитися підтримкою тієї частини електорату, який до того був прихильний до її політичних опонентів. Але зворотній бік такого ставлення був продемонстрований на рівні коридорів виконавчої влади. Міністерство юстиції та Державна податкова адміністрація України демонстрували, що влада більше зацікавлена у накопиченні бюджетних ресурсів, ніж у сприянні розвитку відповідного суспільного сегменту.

²⁴⁷ Закон України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» від 06 березня 2003 р. № 601-IV. Ст. 162.

²⁴⁸ Постанова Кабінету Міністрів України «Про підтримку діяльності творчих спілок та книговидавничої справи» від 02 жовтня 2003 року № 1539 (дата звернення : 21.02.2016).

²⁴⁹ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки книговидавничої справи» від 20 листопада 2003 року №1300-IV. Ст. 195.

Вони тлумачили, що вказана податкова пільга поширюється лише на ті видання, які друкуються на державне замовлення²⁵⁰. Крім того, ситуація у книговидаванні ускладнилася й внаслідок збільшення митного збору на ввезення імпортованих поліграфічних матеріалів (паперу, поліграфічних витратних матеріалів та обладнання тощо)²⁵¹.

Наслідком державного сприяння книговидавничій сфері та книгорозповсюдженню стало й значне збільшення у 2002–2004 роках планових обсягів фінансування Програми випуску соціально значущих видань – з 13,8 млн. до 43,6 млн. гривень. Але знову таки реальне фінансування Програми становило від 43,5 % до 78,9 % запланованого на відповідний рік. Загалом за цією Програмою у ті роки було випущено 552 назви друківаних видань накладом 2,2 млн. примірників²⁵².

Щодо українізаційного аспекту книговидавання, у 2002 році номенклатура назв україномовних видань та загальний їх наклад сягнули понад 63 % всього обсягу видання (довідково: у 1992 році ці показники становили відповідно 31,6 % та 35,5 %)²⁵³. Наступного року випуск книжкових видань українською мовою склав вже 8730 назв, або на 851 більше, ніж попереднього року. Водночас наклад україномовних видань скоротився за рік на 6 млн. примірників²⁵⁴. На нашу думку, це не було наслідком опору влади політиці українізації, а віддзеркалювало адресну орієнтацію книговидавання на сегменти споживчого ринку. У 2004 році позитивна динаміка книговидавання збереглась. Наклади збільшились на 33,8 %, а у розрахунку на 1 жителя України – з 0,8 до 1,1²⁵⁵. Щодо продукції українською мовою, то частка її щодо кількості назв у 2004 році

²⁵⁰ Афонін О. Сьогодні знищується майбутнє держави (дата звернення : 13.04.2016).

²⁵¹ Інформація про стан вітчизняного видавничо-поліграфічного комплексу України (дата звернення : 15.04.2016).

²⁵² Мураховський А. Зазнач. твір.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Інформація про стан вітчизняного видавничо-поліграфічного комплексу України (дата звернення : 15.04.2016).

скоротилась з 63,2 % до 62,8 %, але щодо накладу зросла з 60,8 % до 67,7 %, російськомовної продукції – відповідно зросла з 26,1 % до 27,6 % та скоротилась з 29,7 % до 26,6 %²⁵⁶.

Відповідна політика була продовжена «помаранчевими» після їх приходу до влади у 2005 році. В цей рік кількість виданих книг з розрахунку на одного мешканця ще зросла до 1,15²⁵⁷. Проте сусіднім Росії та Білорусі українські показники ще суттєво поступались.

У 2006 році Президент України В. Ющенко видав Указ «Про деякі заходи з розвитку книговидавничої справи в Україні»²⁵⁸. На його виконання було створено Міжвідомчу комісію з питань сприяння розвитку вітчизняного книговидання та книгорозповсюдження, затверджено план заходів щодо створення сприятливих умов для підтримки української книговидавничої справи та читання. У 2007 році, згідно з Указом, на державному та регіональному рівнях було проведено Рік української книги, низку презентацій, конкурсів, тижнів української книги. Національна телекомпанія створила тижневу передачу Книга.ua, де аналізувався книжковий ринок, відбувались презентації нових книг та авторів.

Рекордним з точки зору книговидання став 2008 рік, коли було видано 24 тис. назв книг та брошур загальним накладом 58,2 млн. примірників, що дорівнювало 1,26 на одного мешканця України²⁵⁹. Порівняно з першим роком державної незалежності кількість назв зросла у 4,1 рази, але накладу зменшились у 2,3 рази²⁶⁰. Україномовних книг було випущено 0,7 на 1 мешканця²⁶¹.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Мураховський А. Зазнач. твір.

²⁵⁸ Указ Президента України «Про деякі заходи з розвитку книговидавничої справи в Україні» від 21 березня 2006 року № 243/2006 (дата звернення : 21.02.2016).

²⁵⁹ Мураховський А. Зазнач. твір.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само.

2008–2009 роки стали також плідними з точки зору нормативного регулювання сфери книговидавництва. Верховна Рада України подовжила податкові пільги для галузі, запровадила мораторій на виселення редакцій друкованих ЗМІ, закладів культури, видавництв, книгарень. Уряд зі свого боку прийняв низку документів, серед них : вимоги до об'єктів роздрібною торгівлі книжковою продукцією, зобов'язавши органи виконавчої влади вжити системних заходів щодо розбудови книготорговельної мережі ; концепції державних програм популяризації вітчизняної книговидавничої продукції, підтримки та розвитку читання тощо. Така активність значною мірою пояснювалась наближенням президентських виборів 2010 року. Але усі ці заходи не призвели до суттєвих зрушень, оскільки виконання програм було припинено через необхідність економії бюджетних коштів в умовах гострої фінансово-економічної кризи, яка почалась у 2008 році. У 2009–2010 роках показники випуску книжкової продукції порівняно з 2008 роком навіть знизилися ²⁶².

Президент В. Ющенко та «помаранчеві» уряди також здійснювали кроки щодо стимулювання українізації в інших галузях. Зокрема, у сфері кінематографії. У грудні 2007 року Конституційний Суд України ухвалив рішення стосовно тлумачення статті 14 Закону України «Про кінематографію», відповідно до якого усі іноземні фільми перед розповсюдженням в Україні в обов'язковому порядку повинні бути дубльовані або субтитровані державною мовою. Відповідно до вердикту Конституційного Суду, усі без винятку фільми іноземного виробництва не можуть поширюватися та публічно демонструватися на території України, якщо вони не дубльовані, не озвучені чи не субтитровані українською мовою ²⁶³. На виконання вердикту Міністерство культури і туризму України видало наказ від 18 січня 2008 року, який позбавляв Державну службу кінематографії права видавати державні посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів, якщо останні не дубльовані

²⁶² Там само.

²⁶³ Ющенко шукає компроміс у питанні дублювання кіно українською (дата звернення : 25.02.2016).

або субтитровані державною мовою на фільмокопії мови оригіналу²⁶⁴. Деякі спостерігачі звертали увагу, що у прийнятті цих рішень влади були зацікавлені певні суб'єкти господарювання, а саме сервісні підприємства з надання послуг з дублювання, озвучення чи субтитрування фільмів, мережа яких інтенсивно створювалась у 2007 році.

У період правління «помаранчевих» було запроваджено й такий захід як квотування україномовної продукції у телевізійному та радіоефірі. Зокрема, було встановлено, що музична продукція національного виробництва повинна займати не менше 50 % ефірного часу. Проте, за свідченням окремих спостерігачів, дане положення не завжди виконувалось.

Щодо сфери освіти, то Міністерство освіти і науки України у 2009 році ініціювало реформу викладання соціально-поведінкових та гуманітарних дисциплін у вищих навчальних закладах, в ході якого прагнуло вивести з навчального процесу у ВНЗ, зокрема, таку дисципліну як «Історія України». Щоправда, тоді ж було збільшено обсяг навчального часу, який відводився на дисципліну «Українська мова (за професійним спрямуванням)»²⁶⁵.

Але насправді «помаранчеві» далеко не завжди проявляли себе при владі як послідовні прихильники українізації. Так, у 2005 році замість Програми випуску соціально значущих видань було затверджено нову програму «Українська книга», але цікаво, що обсяг цієї програми – 20 млн. гривень²⁶⁶ – поступався плановим обсягам фінансування попередньої програми.

Чому так відбувалось, що «помаранчеві» більш наполегливо просували українізацію на телебаченні, але скорочували держасигнування на книговидавництва українською мовою? Дозволимо собі висунути гіпотезу,

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Наказ Міністерства освіти і науки України «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» від 09 липня 2009 року № 642 (дата звернення : 17.07.2009).

²⁶⁶ Інформація про стан вітчизняного видавничо-поліграфічного комплексу України (дата звернення : 15.04.2016).

що причинами могли бути, з одного боку, те, що українізація на телебаченні має більший суспільний резонанс, ніж сприяння державному книговиданню, а відтак й більш вигідна з точки зору політичного піару, з іншого – дублювання або титрування фільмів не потребувало держасигнувань та, більше того, було вигідним приватному капіталу, задіяному у цьому процесі.

Періоди, коли при владі знаходились представники Партії регіонів (й до Помаранчевої революції у 2003–2004 роках, й у 2006–2007 роках, коли уряди України очолював В. Янукович), відзначалися не лише продовженням курсу на українізацію, а й одночасними спробами зіграти на мовних почуттях російськомовних громадян України шляхом впровадження відповідних принципів мовної політики. Так, у 2003 році Верховною Радою України було повторно ратифіковано Європейську Хартію з регіональних мов та мов меншин²⁶⁷. Вона набула чинності у 2006 році. Після набуття Європейською Хартією чинності в Україні низка обласних та міських рад Донецької, Луганської, Харківської областей, Севастополя прийняли рішення, якими, посилаючись на неї, надала російській мові статус регіональної. Державна влада в особі прокуратур відповідних регіонів опротестувала ці рішення, аргументуючи тим, що, згідно з законом про ратифікацію Хартії, заходи підтримки регіональних мов та механізми надання статусу регіональної мови мають бути регламентовані законом, який на той час не був ухвалений. Таким чином, впровадження Хартії по суті було блоковане. Але виникає проблема: чи є невиконання державою (парламентом) свого обов'язку (у даному випадку прийняття закону) обґрунтованою причиною для позбавлення громадян прав, реалізація яких цим обов'язком обумовлена? Внаслідок цього

²⁶⁷ Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Укладена у Страсбурзі 5 листопада 1992 року. Ратифіковано Законом України від 15 травня 2003 року № 802-IV (дата звернення : 10.03.2016). В перший раз Хартію було ратифіковано Законом України від 24 грудня 1999 р. № 1350-XIV. Закон втратив чинність як такий, що є неконституційним, на підставі Рішення Конституційного Суду України від 12 липня 2000 року № 9-рп/2000. У 2003 році її було ратифіковано повторно.

зазначені рішення місцевих рад ніби-то не діяли, але фактично мовні режими у відповідних регіонах склалися не у відповідності із законом, який не був прийнятий, а згідно з реальною мовною ситуацією у суспільному середовищі, яка існувала в регіонах.

Наведемо ще кілька прикладів негативного впливу кризової ситуації в органах державної влади на реалізацію правової бази мовної політики. Тоді у політичному середовищі активно обговорювалась ідея створення уповноваженого органу з питань мовної політики, який мав координувати дії інших органів влади у цій сфері. У лютому 2008 року Президент України своїм указом доручив Міністерству культури та туризму України розробити проект постанови Кабінету Міністрів України про утворення Державного департаменту мовної політики²⁶⁸. Проте в цій частині Указ так й не було виконано.

III.4. Розвиток мовної політики за авторитарного режиму

Наступний етап розвитку мовної політики датується 2010–2013 роками. Зміни були пов'язані з обранням на виборах 2010 року Президентом України лідера Партії регіонів В. Януковича, формуванням у Верховній Раді України парламентської більшості на чолі з фракцією цієї партії та очоленням її представниками більшості центральних та багатьох місцевих органів влади. Пізніше позиції партії навіть зміцнилися, коли на парламентських виборах 2012 року вона отримала 186 мандатів, або на 11 більше, ніж раніше. Але важливо відзначити, що абсолютної більшості у Верховній Раді партія так й не отримала.

Значною мірою Партія регіонів представляла інтереси великого капіталу східних та південних регіонів України та у своїй програмі декларувала необхідність надання російській мові статусу державної (поряд з українською). Водночас вона не мала у парламенті

²⁶⁸ Указ Президента України «Про деякі питання розвитку державної мовної політики» від 20 лютого 2008 року № 146/2008 (дата звернення : 25.02.2016).

конституційної більшості для внесення відповідних змін до Основного Закону (потрібні були 300 голосів). У політикумі цій вимозі регіоналів протистояла потужна опозиція, а у суспільстві це питання викликало значні розколи. Та й у самій Партії регіонів ставлення до проблеми другої державної мови було неоднозначним – представники партійних організацій західних та багатьох центральних областей України виступали проти цього кроку. Відтак реалізація вказаної програмної вимоги на рівні парламенту була заблокована, а вірогідна спроба вирішити питання через референдум (як це було зроблено у 2012 році в Латвії, де пропозицію надати російській мові статус офіційної підтримали лише 24,9 % виборців) загрожувала значним загостренням соціально-політичних конфліктів. За цих умов влада вдалася до паліативного вирішення окремих питань мовного режиму в суспільстві на основі елементів того інституційного вибору, який був зроблений ще до проголошення незалежності.

Подолання наслідків фінансово-економічної кризи сприяло відновленню зростання у культурній сфері, зокрема у галузі книговидавництва. У 2013 році його показники перевищили рекордний до того 2008 рік. Загальний наклад виданих книг досяг 69,6 млн. примірників, або 1,53 книги на одного мешканця України. При цьому частка державного сектору за кількістю назв становила лише 28,4 %, а за накладом – 4,8 %²⁶⁹. Частка україномовних книг за кількістю назв у 2013 році становила 62 %, за накладом – 54,5 %. Разом з тим показники видання, зокрема, книг українською мовою, були далекими від показників 1992 року. Якщо тоді було випущено 2,5 книги в цілому та 0,9 книги українською мовою на 1 мешканця, то у 2013 році ці показники склали 1,5 та 0,8²⁷⁰.

Водночас владою було прийнято низку рішень, які скасовували попередні заходи підтримки україномовної культури. Так, у 2010 році було прийнято Податковий кодекс, який передбачав скасування пільг з

²⁶⁹ Мураховський А. Зазнач. твір.

²⁷⁰ Там само.

ПДВ для книговидавців. Наступного року Верховна Рада України за ініціативою фракції Партії регіонів ухвалила закон про скасування квот на трансляцію музичних творів українських авторів у телевізійному та радіоэфірі.

Але найбільш гучною подією у сфері мовної політики стало прийняття у липні 2012 року Закону «Про засади державної мовної політики»²⁷¹, який замінив Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 року та передбачав, зокрема, впровадження інституту регіональних мов

Основні ідеологічні підходи до регулювання мовного режиму у законі 2012 року порівняно з законом 1989 року суттєво не змінилися. Вони включали визнання ролі української мови як одного з найважливіших чинників національної самобутності українського народу та гарантії його національно-державної суверенності, а також визначення вільного розвитку та рівноправності усіх національних мов, високої мовної культури як основи культурного взаємозбагачення та консолідації суспільства.

Також суттєво не змінився статус української мови. Вона залишилась єдиною державною мовою. Більше того, проголошувалась необхідність зміцнення цього статусу. Її вживання мало бути обов'язковим в органах державного управління та діловодстві, установах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики тощо (стаття 1). Всебічний розвиток української мови визнавався одним з фундаментів державної мовної політики (стаття 5). Українська мова як державна мала обов'язково застосовуватися на всій території України, зокрема, при здійсненні повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, у міжнародних договорах, у навчальному процесі в навчальних закладах. Держава також мала сприяти її використанню в засобах масової інформації, науці, культурі, інших сферах суспільного життя (стаття 6). У новому законі були значною мірою продубльовані й положення закону

²⁷¹ Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 р. № 5029-VI. Ст. 218.

1989 року щодо мови судочинства в Україні. Державною мовою мали здійснюватись нотаріальне діловодство (стаття 16), статутне спілкування у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України (стаття 29)

Водночас порівняно з законом 1989 року мовне законодавство було суттєво вдосконалене. Розробники закону 2012 року більше, ніж у попередніх законодавчих актах, спиралась на міжнародний досвід. Було розширене коло міжнародних документів, які покладалися в основу мовного законодавства України. Особливо примітною було прагнення ініціаторів закону спертися на Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин. Все це було пов'язане, на нашу думку, з тим, що відповідні міжнародні та європейські документи акцентували на ліберальних принципах мовної політики, що грало на руку прихильникам підвищення ролі російської мови та мов інших національних меншин. У новому законі було визнане невід'ємним право громадян на вільне використання мов у приватному та суспільному житті відповідно до принципів, проголошених у цих документах. Водночас було чітко зазначено, що в разі суперечності між міжнародними договорами України та національними законами у сфері мовної політики застосовуються ті норми, які містять більш сприятливі положення щодо прав людини (стаття 4).

Були доповнені й деякі ідеологічні засади мовної політики. Зафіксований ще у законі 1989 року принцип вільного вибору мови спілкування було підвищено до рівня принципу мовного самовизначення. Кожен громадянин мав право вільно визначати мову, яку вважає рідною, та обирати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним і змінювати свої мовні уподобання. Незалежно від етнічного походження, національно-культурної самоідентифікації, місця проживання, релігійних переконань громадяни отримували право вільно користуватися будь-якою мовою у суспільному та приватному житті, вивчати й підтримувати будь-яку мову (стаття 3). Було визначено, що державна мовна політика України базується на визнанні і всебічному

розвитку «права мовного самовизначення і мовних уподобань кожної людини» (стаття 5).

Автори закону зафіксували, що держава сприяє розвитку багатомовності суспільства (стаття 5). Слід зазначити, що у законі 1989 року також містилася теза про суспільну цінність усіх національних мов, але в новому законі ця думка була висловлена набагато чіткіше. Зокрема, до засадничих принципів мовної політики був введений принцип плюрилінгвізму, за якого кожна особа в суспільстві вільно володіє кількома мовами, на відміну від ситуації, коли окремі мовні групи володіють тільки своїми мовами (стаття 5).

Ще однією з найбільш суперечливих у політичному відношенні рис закону 2012 року стала інституціоналізація регіональних мовних режимів та розробка механізмів їх впровадження (у законі 1989 року ця позиція була зафіксована лише у декларативному контексті, тобто як право на таке впровадження, натомість механізми не прописувались).

Було зазначено, що державна мовна політика має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання не лише української мови як державної, а й регіональних мов або мов меншин та інших мов, якими користується населення країни, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її мови і культури, зміцнення єдності українського суспільства (стаття 2).

Автори закону зафіксували, що обов'язковість застосування державної мови чи сприяння її використанню не повинні тлумачитися як заперечення або применшення права на користування регіональними мовами або мовами меншин на територіях поширення (стаття 6). В цьому контексті автори змістили акценти порівняно з Європейською Хартією регіональних мов або мов меншин. Остання, навпаки, звертає увагу на те, що використання регіональних мов або мов меншин не повинне шкодити поширенню державної мови та соціалізації представників меншин у національне суспільство.

Під регіональною мовою або мовою меншини у законі 2012 року розуміли мову, яка традиційно використовується в межах певної території

держави громадянами, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави (стаття 1).

Було сформовано перелік мов, щодо носіїв яких в Україні використовуються передбачені Європейською Хартією захисні заходи. До цього переліку були віднесені мови : російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька. Захисні заходи щодо них можуть використовуватися, якщо кількість осіб – носіїв регіональної мови, що проживають на території, на якій вона поширена, становить 10 відсотків і більше чисельності населення. За рішенням місцевої ради в окремих випадках такі заходи можуть застосовуватися й до мови, регіональна мовна група якої становить менше 10 відсотків населення території (стаття 7).

Розроблений механізм впровадження регіональної мови передбачав необхідність збирання підписів понад 10 % осіб, які мешкають на території. Місцева рада зобов'язана була прийняти відповідне рішення протягом 30 днів з моменту надходження підписних листів. Порядок формування ініціативних груп та складання підписних листів у такому випадку визначався законодавством про референдуми (стаття 7). Але проблема полягала у тому, що на той час закон про місцевий референдум не було прийнято.

Здійснення заходів щодо розвитку, використання і захисту регіональної мови або мови меншини є обов'язковим для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств, їх посадових осіб (стаття 7). Згідно з законом, акти вищих органів державної влади, місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування приймаються державною мовою і офіційно публікуються державною та регіональними мовами або мовами меншин (статті 9, 10). Держава гарантувала відвідувачам органів державної влади та органів місцевого самоврядування надання послуг

державною мовою, а в межах території, на якій поширена регіональна мова, й цією мовою. Необхідність забезпечення такої гарантії мала враховуватися при доборі службових кадрів (стаття 11). Було зафіксовано, що держава сприяє виданню і розповсюдженню аудіо- та аудіовізуальних творів, друкованих видань не лише державною мовою, а й регіональними мовами або мовами меншин (стаття 24). Згідно з законом, обов'язки загальнодержавного, регіонального та місцевого мовлення державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин мають відповідати чисельності мовних груп (стаття 24).

Також, у відповідності до закону, регіональні мови та мови меншин застосовуються та вивчаються у державних та комунальних навчальних закладах (стаття 7). Взагалі, питанням їх використання у навчальному процесі присвячена стаття 20 закону. Згідно з нею вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян України за умови обов'язкового вивчення державної мови в обов'язі, достатньому для інтеграції в українське суспільство. Держава гарантує це право громадянам України. Потреба громадян у мові навчання мала визначатися за заявами, які подавалися учнями (а для неповнолітніх – батьками або особами, які їх замінюють) та студентами. Закон санкціонував створення класів, груп, в яких навчання ведеться іншою мовою, ніж у навчальному закладі в цілому, за наявності достатньої кількості відповідних заяв, а також формування малокомплектних навчальних закладів. Передбачена була можливість перекладу текстів зовнішнього незалежного оцінювання на регіональну мову або мову меншин за бажанням особи. Держава забезпечувала підготовку педагогічних кадрів для навчальних закладів з навчанням регіональними мовами або мовами меншин.

Нарешті, не можна оминати ще одну важливу рису закону 2012 року, а саме консолідацію законодавства у мовній сфері. Були скасовані ті положення багатьох інших законодавчих актів, які тією чи іншою мірою регламентували питання мовної політики. Це був позитивний момент, оскільки було ліквідовано загрозу неузгодженостей між положеннями різних законів, яка була реальною у попередні роки незалежності.

Регулювання усіх галузей суспільного життя було віднесене виключно до спеціального законодавства з питань мовної політики.

Закон «Про засади державної мовної політики» віддзеркалив існуюче на той час співвідношення сил в українському політикумі. Його прийняття викликало негативну емоційну реакцію й протидію політичної опозиції, багатьох громадських організацій та досить значної частини населення західних та центральних областей України. Багато представників інтелігенції закликали Президента не підписувати закон, група опозиціонерів навіть оголосила голодування. Тим не менш закон був підписаний та набрав чинності у серпні 2012 року. Щоб зрозуміти, чому опозиція так рішуче виступала проти закону, слід охарактеризувати подальші події, пов'язані із його реалізацією.

Вже невдовзі після прийняття закону, у серпні-вересні 2012 року, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаївська, Запорізька обласні ради, міськради Севастополя, Харкова, Херсона, Одеси та деякі інші прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної. Аналогічні рішення ухвалили: Закарпатська обласна рада – щодо угорської, румунської та російської мов на деяких територіях області; Виноградівська районна та Береговська міська ради у Закарпатській області – щодо угорської мови; Болградська районна рада Одеської області – щодо болгарської, гагаузької та російської мов; Герцаївська районна рада Чернівецької області – щодо румунської мови.

Як вже стверджувалось, розробники закону по суті вперше за період незалежності, хоча й з певних політичних позицій, але системно підійшли до формування механізмів реалізації мовної політики, захисту прав різних мовних груп українського суспільства. Але ініціатори закону (народні депутати від Севастополя Вадим Колесніченко та від Одеси Сергій Ківалов) представляли все ж у першу чергу ті групи населення, які виступали за розширення прав російськомовних громадян. Відтак закон викликав значні політичні збурення у суспільстві, проти нього рішуче виступили опозиційні сили, які акцентували на загрозах, які несе цей закон для української мови, і використовували це для дискредитації

керівництва держави та провладних політичних сил. За цих умов владні структури змушені були піти на певний компроміс. Було вирішено внести зміни у мовний закон, які б заспокоїли суспільно-політичну ситуацію, та водночас розробити комплексні заходи з розвитку української мови.

За дорученням Президента при Кабінеті Міністрів України було створено робочу групу на чолі з віце-прем'єр-міністром Раїсою Богатирьовою, однією з провідних керівників Партії регіонів. Групу в свою чергу поділили на дві підгрупи. Одну очолив колишній Президент України Л. Кравчук. У її персональному складі домінували представники націонал-демократичних партій. Завданням групи було розробити зміни до Закону «Про засади державної мовної політики». Підготовлений підгрупою та врешті схвалений робочою групою проект²⁷² передбачав суттєві зміни до мовного закону. Зокрема, планувалося визначити, що державний статус української мови означає обов'язковість її використання у судочинстві та діловодстві, діяльності органів державної влади, Збройних Силах, у сфері науки та освіти, рекламі. Мала бути встановлена 75-відсоткова квота україномовних передач на телебаченні та радіо. Передачі та фільми, виготовлені іншими мовами, мали дублюватися, озвучуватися або забезпечуватися субтитрами державною мовою. Значно ускладнювався механізм надання статусу регіональної мови для мов національних меншин. Якщо у прийнятому законі для цього необхідно було, щоб на певній території носіями відповідної мови були 10 % населення, то, згідно із схваленими пропозиціями, цей показник передбачалось збільшити до 30 %. Це фактично відсікало можливість проголошення регіональної мови майже для всіх національних меншин, крім російської. З останнього випливає парадоксальний, на перший погляд, висновок. Ті політичні сили, які впливали на рішення робочої групи, виступали ніби-то на захист української мови та проти посилення позицій російської мови, фактично своїми пропозиціями нівелювали права не російської мови, а якраз мов інших меншин (межа у 30 % не лякала

²⁷² Лопатина И. Перевод на украинский. Права региональных языков могут снова ограничить (дата звернення : 16.10.2012).

прихильників регіонального статусу російської мови, а ось для інших мовних груп це фактично був нездоланий бар'єр щодо отримання статусу регіональної мови – на це звернув увагу президент Спілки національних товариств Ілля Левітас), натомість зміцнюючи позиції російської мови, проти якої вони виступали, оскільки в разі прийняття їх пропозицій на підтримку російської мови змушені були б виступити усі національні меншини. При цьому надання статусу регіональної мови, згідно з пропозиціями, передавалося від органів місцевого самоврядування до Верховній Раді України, до якої з відповідним клопотанням мали звертатися місцеві ради після збирання необхідної кількості підписів мешканців. Отже, зменшувався й рівень демократичності прийняття рішень щодо регіональних мов.

Завданням другої підгрупи на чолі з ректором Київського національного університету імені Тараса Шевченка Леонідом Губерським було розробити концепцію державної програми всебічного розвитку та функціонування української мови на період до 2015 року та надати розрахунки фінансування програми. Розробники проекту заклали до нього положення щодо повного забезпечення навчальних закладів літературою та підручниками державною мовою, підготовки онлайн-курсу з вивчення української мови, встановлення надбавок до заробітної платні вчителям української мови та літератури, підтримки книговидавництва та виробництва кіно державною мовою тощо. Пропонувалось також встановити адміністративні покарання за порушення мовного законодавства. На реалізацію відповідних заходів передбачалось виділити 582,2 млн. гривень²⁷³.

Проте врешті розроблені заходи не були впроваджені до законодавчої бази. Але це автоматично не означає, що влада була зацікавлена в імплементації мовного закону у прийнятій редакції. Характерно, що у державному бюджеті на 2013 рік асигнування на реалізацію закону не були виділені. У бюджеті містилися певні витрати на реалізацію Європейської Хартії регіональних мов та мов меншин, але їх

²⁷³ Там само.

обсяг був меншим, ніж у бюджетах попередніх років, зокрема й тих років, коли при владі були опоненти регіоналів.

Значною мірою завдяки цьому, незважаючи на потенціал, який у нього був, Закон «Про засади державної мовної політики» не став структурним чинником, який суттєво змінив би мовну ситуацію в Україні. Цей висновок підтверджується також відсутністю істотних трансформацій мовних орієнтацій населення, зокрема й у тих регіонах, де значна частина населення надавала перевагу російській мові у приватному спілкуванні, а Партія регіонів мала великий вплив. Так, переваги у 2013 році батьків Одеси щодо мови навчання їх дітей у середніх школах фактично не змінились порівняно з попередніми роками.

Але, крім дефіциту бюджетного фінансування, чинником того, що закон суттєво не вплинув на мовну ситуацію, став дефіцит політичної волі (або ж відсутність зацікавленості) у його реалізації. Так, незважаючи на те, що у Болградському районі Одеської області болгари становили понад половину населення та зібрали необхідну, згідно з мовним законом, кількість підписів, міська рада спочатку відхилила пропозицію щодо надання болгарській мові статусу регіональної. Лише через кілька місяців відповідне рішення було все ж ухвалене під тиском громадськості, внаслідок появи нових організацій, які прагнули впливати на владу. Натомість молдавська мова так ніде й не отримала статус регіональної, хоча у багатьох районах та населених пунктах тієї самої Одеської області частка її носіїв не лише перевищувала 10 %, а подекуди становила й більше половини населення, а представники місцевих органів влади заявляли, що молдавській мові нічого у регіоні не загрожує. Щодо інших регіонів, то, як вже говорилося, угорська мова була визнана регіональною лише у двох районах Закарпатської області – Береговському та Виноградівському, а румунська – у Герцаївському районі та кількох селах Чернівецької області.

Отже, провладні політичні сили, а конкретно організації Партії регіонів, як в центрі, так й у регіонах, не використали шанс, який надав їм прийнятий їх же голосами закон, для зміни не лише мовної політики в

країні, для впровадження механізмів захисту різних мовних груп суспільства, а отже й для зміни самої моделі відносин між владою (політикумом) та громадянами країни. Фактично закон лише використовувався для нагнітання політичної напруженості навколо питань мовної політики у відносинах з політичними опонентами, для мобілізації потенційного електорату засобами стимулювання політичного протистояння. Тому Максим Розумний мав абсолютно усі підстави заявити, що закон Колесніченка-Ківалова ухвалений був «в спекулятивний спосіб, зі спекулятивною метою і породив чимало конфліктів»²⁷⁴. Не дивно, що він, як й багато інших заходів, не зміг принципово змінити тенденцію падіння підтримки правлячої партії²⁷⁵. І навпаки, емоції, які виникли в той час, отримали набагато більшу силу пізніше – в період Євромадану та після зміни правлячої команди.

Але ідентичними були й дії політичних опонентів влади. Можна зрозуміти, що в період підготовки та ухвалення проекту Закону «Про засади державної мовної політики» вони виступали проти нього. Але логіка їх інтересів, зокрема взаємодії з електоратом, вимагала зміни тактики після прийняття закону, в період його реалізації. Опозиція мала критикувати владу за відмову фінансувати впровадження закону, тобто фактично за нещирість та непослідовність при його ухваленні, розкривати очі виборцям на розбіжності між маніпулюванням настроями електорату в період прийняття закону та справжніми намірами його ініціаторів, вимагати задоволення вимог національних меншин у різних куточках країни, але фактично опозиційні партії ніде не здійснювали таких дій, підтверджуючи таким чином, що й для них право не має цінності, а конкретні закони є лише інструментами маніпулювання електоратом.

Аналізуючи підсумки етномовного розвитку України в останні роки, ми не могли пройти повз ще однієї події, яка відбулась у червні 2016 року. Справа в тому, що після перепису населення 2001 року офіційна статистика комплексно не висвітлювала зміни у етнорегіональній та

²⁷⁴ Розумний М. Чергові мовні суперечки (дата звернення : 23.01.2017).

²⁷⁵ Малышко И. Дырка от бублика. С. 2.

етномовній структурі населення України. Так, статистичні щорічники Державного комітету (а пізніше Державної служби) статистики за 2008–2015 роки даних про зміни в етнополітичній та етнодемографічній площині не містили. Це пояснювалося особливостями предмету дослідження: етнічну та мовну належність громадян можна фіксувати лише у ході суцільного опитування, будь-які спроби періодичного офіційного опитування громадян за вказаними ознаками можуть мати небажаний суспільний резонанс. Проте тривала відсутність офіційних статистичних даних не заважає недержавним соціологічним центрам проводити моніторинг етнічної ідентичності українського суспільства. Серед найбільш помітних досліджень можна виокремити дослідження О. Вишняка «Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)»²⁷⁶ та колективну працю дослідників з України, Австрії та Великобританії «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації»²⁷⁷.

Однією з останніх праць у цьому напрямі були результати ґрунтовного дослідження фахівців Центру Разумкова «Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості»²⁷⁸, у якому були викладені результати соціологічного моніторингу ідентичності громадян України, здійсненого у грудні 2015 року. Однією з головних характеристик соціокультурної ідентичності фахівці Центру визначили мовну ідентичність у різних її вимірах: рідна мова; мова повсякденного спілкування в сім'ї та в соціальному середовищі; рівень володіння державною мовою тощо. Перевагою дослідження було, по-перше, вивчення ситуації у динаміці (дані 2015 року порівнювались з підсумками схожого дослідження, яке проводилось Центром у грудні 2005 року), по-друге, врахування білінгвістичного аспекту (респонденти могли визначити рідною як українську або

²⁷⁶ Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). 176 с.

²⁷⁷ Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. 363 с.

²⁷⁸ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. 103 с.

російську мови, так й їх обидві), по-третє, вивчення ситуації у регіональному розрізі (крім загальнонаціональної ситуації, дослідження містило дані по 5 регіонах України – Центру, Заходу, Півдню, Сходу та окремо Донбасу). З іншого боку, недоліком опитування слід визнати неврахування чиннику інших, крім української та російської, мов. Ускладнювало ситуацію й те, що у 2015 році опитування не проводилось серед мешканців Криму, а також тих територій Донецької та Луганських областей (до речі, областей з найбільшою щільністю населення), які в цей час не контролювались українською владою. Тому при порівнянні даних 2015 та 2005 років слід було робити кореляцію. Ще однією суттєвою проблемою було те, що у 2015 році опитування відбувалось на фоні військових дій на Сході України, що призвело до ситуативного сплеску патріотичних настроїв, і невідомо, чи буде цей сплеск скоригований після завершення бойових дій.

Отже, за даними опитування, у 2015 році частка громадян, які вважали рідною українську мову, становила 60 %, або на 8 % більше, ніж у 2005 році, частка тих, хто вважав рідними й українську, й російську мови – 22 % (на 6 % більше даних за 2005 рік), лише російську – 15 % (на 16 % менше).

У регіональному розрізі на Заході та в Центрі України для більшості респондентів рідною є українська мова (93 % та 78 % відповідно). На Півдні та Сході близькі частки респондентів назвали рідними українську мову та обидві мови рівною мірою (відповідно, 35 % та 38 %, 37 % та 34 %). На Донбасі відносна більшість (40 %) респондентів вважали рідною російську мову, дві мови в такій якості характеризували 34 % населення, українську – 20%.

Таким чином, порівняно з 2005 роком частки громадян, які вважали рідною українську мову та дві мови одночасно, збільшилися, натомість щодо російської мови цей показник значно скоротився.

Вдома українською мовою розмовляли 44 % громадян України (на 5 % більше, ніж у 2005 році), переважно українською – ще 5 % (на 2 % менше), російською та переважно російською – відповідно 13 % (на 15 %

менше) та 11 % (на 1 % більше), обома мовами – 25 % (на 10 % менше). Таким чином, й у домашньому спілкуванні прослідковувалася тенденція збільшення вжитку української мови та двох мов одночасно, а також зменшення вживання російської мови.

Вдома українською та переважно українською мовою користувалися 92 % мешканців Заходу, 63 % – Центру, 20 % – Півдня, 27 % – Сходу, 13 % – Донбасу. Обома мовами користувалися 3 % респондентів на Заході, 26 % – у Центрі, 37 % – на Півдні, 32 % – на Сході, 34 % – на Донбасі. Російську та переважно російську мову використовували вдома 2 % респондентів на Заході, 10 % – в Центрі, 38 % – на Півдні, 40 % – на Сході, 52 % – на Донбасі.

Щодо спілкування за межами дому, тобто на роботі, навчанні тощо, 46 % опитаних відповіли, що спілкуються українською або переважно українською мовою (у 2005 році спілкування українською підтверджували 37 %), російською та переважно російською – 23 % (відповідно 37 %), двома мовами – 29 % (на 8 % більше, ніж у 2005 році). Щодо регіонального розрізу, то тут слід відзначити, що на Півдні, Сході та Донбасі двома мовами спілкувалися відповідно 34 %, 41 % та 37 % респондентів, російською та переважно російською мовою – відповідно 42 %, 39 % та 54 % громадян.

Щодо престижної мови у соціальному оточенні 43 % респондентів такою назвали українську мову, 22 % – російську. Українська мова є престижною для спілкування на Заході та в Центрі, на Донбасі в цій ролі функціонує російська, натомість для Півдня та Сходу це питання взагалі не є актуальним.

Окрему увагу автори дослідження присвятили питанню володіння українською мовою. За їх висновками 65 % респондентів (на 7 % більше, ніж у 2005 році) вільно володіли українською мовою, 28 % – оцінювали рівень володіння нею достатнім для спілкування на побутовому рівні, проте недостатнім для спілкування на спеціальні теми (на 5 % менше). При цьому вільне володіння мовою підтвердили 94 % респондентів на Заході, 72 % – у Центрі, 52 % – на Сході, 49 % – на Півдні, 39 % – на

Донбасі. Водночас у всіх регіонах переважна більшість (81–99 %) громадян володіли українською мовою вільно або в обсязі, необхідному для спілкування на побутовому рівні. Звичайно, такі суб'єктивні висловлювання мають тлумачитись обережно – вони свідчать про рівень самооцінки респондентів, а не про фактичні мовні компетенції, які слід досліджувати по-іншому. Але для нашої роботи вони мають певне значення, оскільки віддзеркалюють суб'єктивний підхід до мовного питання, який частіше є більш важливим для політичної свідомості, ніж фактична мовна картина.

Окремо авторів цікавили уявлення респондентів про бажаний статус мов в Україні. Більшість респондентів (56 %, що на 21 % більше, ніж у 2005 році) вважали, що єдиною державною та офіційною мовою має бути українська, а російська та мови інших меншин можуть використовуватися на побутовому рівні. На думку чверті опитаних (24 %), українська мова має бути державною, а російська – офіційною в деяких регіонах України. Порівняно з 2005 роком цей показник зріс на 4 %. 14 % респондентів (на 23 % менше 2005 року) виступали за дві державні мови – українську та російську. Висновок експертів полягав у тому, що за минулі роки відбулось серйозне скорочення прихильників державної двомовності, причому найбільше скорочення властиве Сходу та Півдню, де сьогодні прихильників цього відповідно лише 25 % (удвічі менше, ніж у 2005 році) та 23 % (на 25 % менше).

Отже, на думку експертів Центру Разумкова, результати опитування свідчили про значні зміни у мовних аспектах ідентичності громадян України. Відбулося зростання часток громадян, які вважали рідною українську мову, та двомовних громадян. Зменшилася частка російськомовних громадян та вживання російської мови. Також було констатовано втрату популярності ідеєю державної двомовності у всіх регіонах, насамперед на Півдні та Сході. Натомість більшою, ніж раніше, підтримкою у цих регіонах користувався підхід, що передбачав державність української мови та можливість надання російській мові статусу офіційної в певних регіонах.

Для того, щоб ми могли робити висновки з первинних даних цього опитування, доцільно проаналізувати ще деякі результати дослідження Центру Разумкова. У його ході також встановлювались залежність між мовним аспектом ідентичності та іншими її аспектами – культурною, національною, громадянською. За даними опитування, у першу чергу з Україною себе ототожнювала майже половина (47 %) україномовних громадян. Для російськомовного та двомовного населення на першому місці була ідентифікація зі своїм містом або селом (43 % та 42 % відповідно), а ототожнення себе з Україною – на другому (відповідно 30 % та 38 %). Із своїм регіоном себе ототожнювали 15 % російськомовних, 11 % двомовних та 10 % україномовних громадян, з Радянським Союзом – 4 % російськомовних, 3 % двомовних та 1 % україномовних²⁷⁹.

Українським громадянством дуже або скоріше пишалися 81 % україномовних, 64 % двомовних та 47 % російськомовних громадян. 39 % російськомовних ним зовсім або скоріш за все не пишалися (серед двомовних таких було 28 %, серед україномовних – 13 %). Вважали себе патріотами України 86 % україномовних, 70 % двомовних та 55 % російськомовних респондентів²⁸⁰.

Серед україномовних респондентів до української культурної традиції себе віднесли 86 % громадян, до загальноєвропейської – 6 %, до радянської – 4 %. Серед двомовних та російськомовних громадян також значні частки (69 % та 41 % відповідно) віднесли себе до української культурної традиції, до радянської – 23 % та 11 %, до загальноєвропейської – по 8 %. Прикметно, що до російської культурної традиції віднесли себе лише 11 % російськомовних громадян та 2 % – двомовних²⁸¹.

Українцями за національністю себе вважали 97 % україномовних, 89 % двомовних та 66 % російськомовних громадян. Росіянами себе вважали 27 % російськомовних громадян та 7 % двомовних. Українську

²⁷⁹ Там само. С. 66.

²⁸⁰ Там само. С. 66–67.

²⁸¹ Там само. С. 68.

націю як передусім громадянську сприймали по 55 % україномовних та російськомовних та 58 % двомовних респондентів. 22 % україномовних, 13 % двомовних та 11 % російськомовних вважали, що нація складається з громадян, які спілкуються українською мовою, дотримуються національних традицій та виховують на них своїх дітей. Розуміння нації, що ґрунтується на етнічній ознаці, поділяли приблизно однакові частки серед усіх груп – 19–20 % ²⁸².

Але особливу увагу ми хотіли б звернути ще на один аспект опитування. Ініціатори прагнули дізнатися, яка концепція нації користується більшою популярністю у громадян. На їх суд виносилися 3 концепції – громадянська, етнічна та культурницька. За підсумками опитування експерти зробили висновок, що порівняно з 2005 роком у країні зміцнилося розуміння української нації як громадянської. У питаннях вона була визначена як спільнота усіх громадян України, незалежно від їх етнічної належності, мови спілкування й традицій. Частка тих, хто підтримав цю концепцію, зросла за 10 років з 43 % до 56 %. Натомість зменшилася (з 34 % до 17 %) підтримка розуміння української нації, яке базувалося на етнічній приналежності. Водночас експерти констатували збереження рівня підтримки «культурницького» розуміння нації. Частка підтримки останнього підходу навіть збільшилась з 15 % до 17 %. Соціологи зробили висновок, що «переважно громадянське розуміння нації поєднується з підтримкою необхідного українського культурного компонента як атрибутивної риси кожного громадянина» ²⁸³. На нашу думку, у цьому висновку є суперечність, оскільки у питаннях анкети однією з ознак «культурницької» концепції було спілкування українською мовою. Тобто громадянська та «культурницька» концепції у формулюваннях суперечили між собою. Також викликала сумнів можливість чіткого розрізнення респондентами етнічної та культурницької концепцій, оскільки мова та традиції, які були покладені в основу останньої, так само є ознаками етнічності.

²⁸² Там само. С. 69.

²⁸³ Там само. С. 12.

Намагаючись вирішити деякі з цих суперечностей, ми звернули увагу на те, що концепт громадянської нації не є монолітним поняттям. Він може передбачати різні моделі нації. Наприклад, французька модель громадянської нації тривалий час не лише не виключала асиміляційні процеси, а й передбачала їх активність як важливу складову процесів націєтворення. Й лише останнім часом у цій сфері у Франції відбуваються певні зрушення. Водночас деякі інші моделі (швейцарська тощо) асиміляційні процеси фактично виключають.

Зростання прихильників культурницької концепції, її, як твердять експерти, кореляція з громадянською концепцією нашою вухують на думку, що у свідомості значної частини громадян України набуває ваги саме асиміляційна модель політичної нації. Додатковим підтвердженням цього є й висновок експертів за підсумками дослідження про зменшення частки громадян, прихильних до регіонального мультикультуралізму²⁸⁴.

Ми вважаємо, що асиміляційна модель громадянської нації в умовах України є небезпечною з точки зору націєтворення. Відомий дослідник Р. Шпорлюк, якого важко підозрювати у непатріотизмі або співчутті Росії, опублікував ще у 1994 році матеріал про дилему українського націєтворення, де зазначав, що «для українців надзвичайно важливо відстоювати принцип, згідно з яким українська нація насправді є багатоетнічною політичною, а не етнічно-мовною спільнотою»²⁸⁵. Свідченням такої загрози є дані опитування щодо зростання останніми роками частки громадян, які погоджуються з тезою про те, що між різними регіонами України є настільки суттєві розбіжності, що вони можуть призвести до їх роз'єднання, тобто фактично розпаду України. У 2007 році частка тих, хто так думав, становила 19 %, натомість у 2015 році – вже 28 %. Водночас частка тих, хто не погоджувався з таким розпадом, зменшилась за ці роки з 66 % до 52 %²⁸⁶.

²⁸⁴ Там само. С. 20.

²⁸⁵ Шпорлюк Р. Імперія та нації. С. 313-314.

²⁸⁶ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. С. 15.

Розділ IV. ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ

IV.1. Перші кроки нової влади у сфері мовної політики

Знаходившись при владі у 2010–2014 роках, Партія регіонів не зробила життя українців гідним, не скоротила прірву між елітами та пересічними мешканцями. Не виконали регіонали обіцянок не лише в економічній та соціальній, а й культурній сфері, зокрема й щодо другої державної мови. Так, було прийнято закон про регіональні мови, але сама влада майже нічого не зробила для його реалізації.

На зламі 2013-2014 років в Україні відбувся гострий соціальний конфлікт, який отримав назву Євромайдан. Його причини складні та неоднозначні. Формально до нього призвело рішення Президента, який після тривалих переговорів з Європейським Союзом відмовився від підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, хоча питання про це було узгоджено. Домінувала загальна думка, що глава держави прийняв своє рішення під тиском Росії. Багато українців покладали на цей договір великі надії, хоча, ймовірно, й перебільшені. 21 листопада 2013 року на Майдані Незалежності, там, де відбувалася Помаранчева революція, почалася нова хвиля протестів.

Але скасування Угоди про асоціацію з ЄС було лише приводом до протестів. Фактично вони були виступом за європейські стандарти суспільного життя. З одного боку, це надихало протестуючих, розчарованих минулим досвідом незалежності України. З іншого – імпліцитно містило поганий прогноз на майбутнє, тому що «гонитва за Європою», як свідчить приклад Польщі та інших країн Центральної Європи, є довгостроковим процесом, натомість у короткотерміновій перспективі вона розчаровує.

Під час Євромайдану загинули понад сотні його учасників («Небесна сотня»). За три місяці протестний рух отримав перемогу. Влада перейшла до уряду, який представляв старі «помаранчеві» політичні сили, разом з тими, хто був незадоволений політикою Януковича. Частина депутатів

Партії регіонів покинула її. Янукович втік до Росії, а його обов'язки на себе перебрав Голова Верховної Ради України Олександр Турчинов. У травні 2014 року главою держави став Петро Порошенко, який обіймав посади міністрів в урядах Юлії Тимошенко та Миколи Азарова, свого часу підтримував Помаранчеву революцію, а пізніше – Євромайдан.

Вибух патріотичних настроїв мав небачені раніше масштаби. У жовтні 2014 року відбулися парламентські вибори, які виграв колишній «помаранчевий» блок, який наразі був розділений на кілька конкуруючих партій. Колишня Партія регіонів під новою назвою «Опозиційний блок» отримала лише 9,3 % голосів та 29 мандатів. Комуністи не змогли прохідного бар'єру. Таким чином, національні та так звані демократичні сили отримали явну перевагу, але не змогли налагодити конструктивного діалогу навіть у власному колі.

Після Євромайдану нова влада ухвалила низку рішень, які були спрямовані на розвиток української мови та культури. Так, Верховна Рада України внесла зміни до Податкового кодексу, пролонгувавши податкові пільги для книговидавців, видавців засобів масової інформації тощо²⁸⁷, адже, згідно з редакцією, прийнятою свого часу регіоналами, термін дії пільг вичерпувався 2015 роком. Також було прийнято закон про 75-відсоткову квоту на музичні твори українською мовою в ефірі. Але, зазначимо, що проти відповідного проекту виступила низка відомих українських виконавців²⁸⁸, зокрема й тих, які виконували пісні державною мовою.

Водночас влада здійснювала заходи, які йшли врозріз з курсом на українізацію та в цілому на розвиток національної культури та освіти. Продовжуючи лінію «помаранчевого» уряду 2009 року, Міністерство освіти і науки України наприкінці 2014 року, у відповідності з ухваленим

²⁸⁷ Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» № 71-VIII від 28 грудня 2014 року. Ст. 55.

²⁸⁸ Квоти на україномовні пісні: за та проти : Думки українських музикантів розділились (дата звернення : 29.03.2016).

парламентом новим Законом «Про вищу освіту»²⁸⁹, вчинило дії з виведення з програм підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах дисциплін, відповідальних за формування, зокрема, мовних компетенцій студентів. Щоправда, ці дії наštовхнулись на опозицію громадськості, на що не міг не зреагувати уряд. Віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань змушений був офіційно заявити, що обсяг навчання гуманітарних дисциплін у ВНЗ не буде скорочуватись, а також доручив Міністерству освіти і науки видати відповідний наказ. Наказ так й не з'явився, на що віце-прем'єр не прореагував, що свідчило або про неефективність бюрократичного контролю за реалізацією політичних рішень, або про те, що заяви та доручення заступника глави уряду були засобом відволікти увагу громадськості. Замість наказу було розіслано лист міністерства, в якому рекомендували зберегти дисципліни, відповідальні, зокрема, за формування мовних компетенцій студентів, але обсяг викладання, який був рекомендований для усіх дисциплін соціального та гуманітарного напрямів, був удвічі меншим за той обсяг, який раніше існував для цих дисциплін.

Мовне питання було актуалізоване вже у перший день після зміни у лютому 2014 року влади. Верховна Рада України скасувала Закон «Про засади державної мовної політики», який містив положення про регіональні мови в Україні. Провідну роль у цьому відіграли депутати фракції Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Ініціатором законопроекту про скасування закону 2012 року була мовознавець, доктор філологічних наук І. Фаріон. Питання про скасування закону на голосування поставив заступник Голови Верховної Ради, член «Свободи» Роман Кошулинський, коли спікера О. Турчинова не було у сесійній залі. Інші промайданівські партії у парламенті підтримали цю пропозицію.

Сам факт скасування закону без попередніх консультацій з громадськістю набув символічного значення. Це також означало, що в ідеологічних питаннях державного управління першість належить

²⁸⁹ Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 року № 1556-VII. Ст. 2004.

радикальним силам. У нових умовах багато ідеологічних постулатів, які до того проголошували лише вони, тепер взяли на озброєння ті сили, які колись позиціонували себе як центристські.

Подальшій радикалізації суспільних настроїв сприяли загострення стосунків України з Росією, фактична анексія останньою Кримського півострову та зростання акцій протесту у східних та південних областях України, які швидко перетворились на сепаратистський рух та в яких відчувався вплив Кремля. Проте варто зауважити, що рішення про скасування мовного закону 2012 року було ухвалене ще до того, як кримські політики та «зелені чоловічки» задекларували намір перевести Крим «під руку» Москви. Тому скасування мовного закону було не реактивною дією, а цілком свідомою публічною декларацією.

Кризовий розвиток подій в Криму та на південному сході України змусили виконувача обов'язки Президента України О. Турчинова накладати вето на рішення парламенту про скасування мовного закону 2012 року. Але рішення парламенту, нехай й скасоване, використали опонуючі Києву політичні сили, зокрема й зовнішньополітичні, які були зацікавлені у дестабілізації політичної ситуації в Україні, для пропагандистського впливу на населення південних та східних областей.

Скасування закону 2012 року, інтенсифікація українізації як однієї з засад консолідації українського суспільства, розбурханого у часи Євромайдану, були, безумовно, необхідні, але відповідальні політичні сили, налаштовані на здійснення управління в режимі суспільного діалогу, мали б заздалегідь потурбуватись про розробку альтернативного закону, який замінив би закон Колесніченка-Ківалова, а також здійснити дії щодо формування сприятливої щодо їх планів громадської думки.

Натомість політичні еліти були інертними у питаннях реформування законодавства. Керівник робочої групи з розробки нового мовного закону В. Яворівський обіцяв, що проект нового закону про мови буде розроблено вже до початку квітня 2014 року. Схожі заяви робили й інші політичні функціонери. Проте лише через три роки, на зламі 2016–2017 років, у парламенті з'явилися перші законопроекти з вказаного питання.

Розпалювання емоцій навколо мовного питання було використане для дискредитації нової державної влади та дезінтеграції українського суспільства. Підкреслимо, що поділи в українському суспільстві відбувались зовсім не за національними критеріями. Відбулося (або, скоріше, завершилось, тому що ці проблеми зростали протягом років) диференціювання громадян України залежно від засобів масової інформації, які формували розуміння сучасного світу та ставлення до минулого. Різною була картина особливо останніх подій. Згідно з медіа України (незалежно від партійних розбіжностей) Євромайдан був революцією, учасники якої боролись за демократію, свободу та зближення з Європейським Союзом, а до влади прийшли патріоти, які, незважаючи на взаємні суперечки, хочуть побудувати вільну Україну, інтегрувати націю навколо загальних цінностей та спільної мови. За версією більшості російських ЗМІ, в Україні відбувся державний переворот, що був інспірований з-за меж країни та призвів до влади хунту на чолі з «фашистами та бендерівцями», які ігнорували інтереси простих людей, особливо з промислових регіонів, мали намір нав'язати українську мову та цінності, чужі місцевим традиціям²⁹⁰.

Мовні проблеми стали каталізатором суперечки між цими двома баченнями. Навколо них концентрувались емоції, хоча їх витoki були набагато складнішими й базувалися на культурних, соціальних та економічних умовах, про що вже йшлося, й були каналізовані спланованою, багатогранною, цілеспрямованою стратегією Російської Федерації, метою якої була дезінтеграція українського суспільства на тлі етнічних та мовних проблем. Суперечки вже вийшли за межі дискурсу про панування російської або української мов й стали одним з аспектів політичного конфлікту між їх носіями. Водночас обстоювання позицій української чи російської мов означало й певні погляди на історію України, її нинішнє тлумачення та бачення майбутнього. Мова стала гаслом двох протилежних політичних проєктів.

²⁹⁰ Білоусенко О. Мова – інструмент побудови держави (дата звернення : 29.09.2016).

IV.2. Мовне питання як чинник сепаратизму та його подолання

Навесні 2014 року у багатьох місцевостях на сході України владу захопили сили, які проголосили невизнання суверенітету Києва. 7 квітня вони проголосили «Донецьку народну республіку», 28 квітня – «Луганську». Київ заявив, що ці сили є терористичними, та оголосив антитерористичну операцію²⁹¹, яка згодом перетворилася на війну.

Офіційний дискурс подій передбачає, що на Донбасі відбувається військова агресія Російської Федерації, а українським військовим у регіоні протистоять російські військові або військові найманці Росії. В цьому контексті мовна політика, що реалізується на неконтрольованих українською владою територіях, виступає знаряддям з метою здійснення влади над місцевим населенням, витіснення з регіону української національної свідомості, а суб'єктом символічного насилля виступають безпосередньо Кремль або його агенти на Донбасі – «народні республіки».

Але це лише один з аспектів того, що відбувається у східних областях України. Як й будь-яке суспільно-політичне явище, воно є багатозаровим та не обмежується українсько-російським військовим конфліктом. Іншим таким аспектом є відносини між Києвом та мешканцями неконтрольованих територій – причому як тими, хто є агентами Росії, так й пересічними громадянами України. З точки зору перспектив повернення цих територій до складу України саме цей аспект найбільш важливий для нашого дослідження. Тобто проблема полягає у тому, чи є Донбас з точки зору мовних орієнтацій місцевого населення втраченим для України або можливість його повернення зберігається.

В рамках офіційного дискурсу заперечується існування сепаратистського руху на Донбасі. «Народні республіки» розглядаються

²⁹¹ Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014 (дата звернення : 18.01.2016).

як колаборанти, а не сепаратисти. Але теоретично ці два моменти не обов'язково суперечать між собою, адже сепаратизм може бути стимульований зовнішніми чинниками, а дії сепаратистського руху та агресія сусідньої держави можуть зливатися в єдиний потік.

Автори не ставлять за мету дослідження сепаратизму. Тим більше, що він неодноразово ставав об'єктом уваги науковців (його дослідники – С. О'Брайєн, М. Аругюнов, Р. Бербах, А. Бьюкенен, К. Вітман, В. Дівак, І. Кресіна, О. Рафальський, С. Римаренко, У. Робінсон, А. Савенко, В. Тішков, М. Трубецькой та ін.). Але для того, щоб аналізувати роль мовної політики у нинішніх подіях на Донбасі, ми змушені коротко з'ясувати його сутність.

Шанхайська Конвенція 2001 року визначає сепаратизм як «дію, спрямовану на порушення територіальної цілісності держави, зокрема відділення від неї частини її території, або дезінтеграцію держави, що здійснюється насильницьким шляхом, а також планування та підготовку цієї дії, сприяння її здійсненню, підбурювання до неї»²⁹².

Окремі дослідники, вважаючи сепаратизм звичним явищем у сучасному світі, виокремлюють його не лише негативні, а й «позитивні» функції, до яких відносять фіксацію невдоволення населення політикою центральної влади, активізацію політичної діяльності населення регіону, формування регіональної еліти, коригування регіональної політики центру, зокрема через пошук компромісу з лідерами сепаратистів, ліквідацію основ міжрегіональної нерівності тощо²⁹³.

Чинники сепаратизму вчені поділяють на економіко-географічні (прагнення розвинених регіонів відокремитись від відсталих або надії бідних регіонів на те, що в окремій державі їм житиметься краще), расові, етнічні, релігійні, внутрішньополітичні (прагнення регіональних еліт до влади), зовнішньополітичні (підтримка сепаратистів з боку «наддержав»

²⁹² Шанхайская Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом (дата звернення : 10.09.2017).

²⁹³ Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики : політологічні та правові аспекти. С. 42.

або сусідніх країн), ідеологічні (доктрина самовизначення народів)²⁹⁴. На нашу думку, ця класифікація побудована одразу за кількома критеріями, що суперечить її принципам. Інші вчені вважають, що онтологічною підставою сепаратизму можуть бути або етнічні, або релігійні чинники, або їх поєднання.

Реагуючи на точку зору деяких дослідників, згідно з якою зведення сепаратизму до етнічного або етнотериторіального явища є недоліком, ми визнаємо, що інколи сепаратизм існує в регіонах, яким формально не властивий специфічний етнічний склад, але тут слід вийти за межі примордіалістського розуміння етнічності та перейти на платформу конструктивізму, визнавши, що цим регіонам властиве специфічне самоусвідомлення, а етнічність – це не лише графа в паспорті, а й усвідомлення групою своєї окремішності, культурно-історичних особливостей тощо.

Це підтверджує й світовий досвід сепаратизму. У більшості країн, які зіштовхнулися з ним (Великобританія, Індія, Іспанія, Канада та інші), він ґрунтувався на етнічній основі. Сепаратисти віддзеркалювали інтереси групи, відмінної за етнічними ознаками від більшості населення держави. Іншим важливим джерелом сепаратизму були й залишаються релігійні конфлікти. На індійському субконтиненті послідовники ісламу свого часу утворили окремі об'єкти – Бангладеш та Пакистан. У Канаді існує конвергенція мовної розділеності (яка нетотожня етнічній) з релігійними проблемами. Франкомовні громадяни, як правило, є католиками, англомовні – протестантами. Проте в Європі переважає етнічний сепаратизм.

В Україні ситуація відмінна від абсолютної більшості вказаних та інших країн, які зіштовхнулись з сепаратизмом. Особливо це стосується Донбасу. Якщо в Криму росіяни становлять абсолютну більшість населення, а українці – трохи більше чверті (див. Розділ II), то в Донбасі українці є найбільшою етнічною групою, зокрема, у Донецькій області за

²⁹⁴ Романюк Н. І. Сепаратизм як суспільно-політичне явище сучасності (дата звернення : 10.09.2017).

переписом 2001 року їх 56,9 % населення, у Луганській – 58 %. Донбас політично був тісно інтегрований в Україну. Він є батьківщиною багатьох видатних представників української еліти (Анатолій Солов'яненко, Василь Стус, Володимир Сосюра, Ірен Роздобудько, Сергій Жадан та інші).

Наслідком цього була, наприклад, відмінність підсумків референдуму 1991 року на Донбасі та в Криму. Акт незалежності підтримали 83,9 % учасників референдуму у Донецькій та 83,86 % у Луганській областях, що з урахуванням явки складало близько двох третин населення (у Криму – лише близько третини). Регіональні політичні еліти Донбасу також тісно пов'язані з політичною системою України та часто очолювали центральні органи державної влади в період незалежності, а у 2010–2014 роках вони домінували у вищих органах влади.

Але це не означає, що ідентичність населення цього регіону схожа з рештою регіонів України. Останнім часом вийшло багато праць, присвячених цьому питанню²⁹⁵, проте консенсусу в науці немає. Водночас відзначаємо, що Віктор Котигоренко та Олег Рафальський ставили під сумнів визначення ідентичності мешканців цього регіону як російської. На їх думку, донбаська ідентичність не відповідає ключовим критеріям приналежності до «Русского Мира». Відповідність спостерігається лише щодо мови. Православна належність не є домінуючою на Донеччині, де переважає світськість, а серед «оцерковлених» вплив мають протестантські громади (у Луганщині парафіян УПЦ МП тільки трохи більше за протестантів)²⁹⁶.

²⁹⁵ Особливо активно в цьому напрямі працюють вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Див., зокр. : Донбас у системі інформаційної безпеки держави : регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою. Аналітична доповідь. 196 с. ; Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі : історія і сучасність. 303 с. ; Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні : міська громада Донецька. 232 с.

²⁹⁶ Котигоренко В. О., Рафальський О. О. Ідеологічний проект «Русского Мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. С. 72-73.

Елла Лібанова вважає, що особливістю Донбасу є провідне місце регіональної ідентичності в структурі ідентичності її мешканців. Вона оцінює цей показник у 60 %, тоді як у мешканців більшості інших регіонів України він складає близько 30 %²⁹⁷.

Деякі інші дослідники вважають, що специфіка Донбасу полягає у його «радянській», а не «російській», ментальності. Доба незалежності для мешканців Донбасу асоціюється з руйнацією звичного способу життя та добробуту. У 2011 році, за даними деяких опитувань, на південному сході вважали Україну батьківщиною 88 %, пишалися її громадянством 60,2 %, але 56,7 % вважали, що від незалежності Україна більше втратила, ніж здобула.

Нині з'явилась низка соціологічних досліджень, присвячених орієнтаціям мешканців Донбасу в умовах складних процесів останніх років. За даними Інституту соціальних досліджень та політичного аналізу, у березні 2014 року 67,5 % мешканців Донбасу бажали жити в єдиній Україні. 50,2 % були за унітарність України, 31,6 % – за більшу децентралізацію. На користь федералізації висловлювались 15,5 %. Відокремлення від України та входження до складу Росії бажали 18,2 % респондентів, за незалежну Донецьку республіку виступали 4,7 %²⁹⁸. Водночас значна частина населення вважала, що в Україні утискають права російськомовних громадян. На Донеччині з цією думкою погоджувались 39,9 % респондентів²⁹⁹.

З наведених даних випливає, що українізація могла дратувати мешканців Донбасу, оскільки українську мову та відповідну версію історії їм пропонували замість економічного розквіту, сподівання на що вони пов'язували з незалежністю.

²⁹⁷ Лібанова Е. М. Виступ на Жовтневих читаннях в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса «Політика державотворення в Україні : виклики часу» 8 жовтня 2015 року.

²⁹⁸ Отделения от Украины и вхождения в состав РФ хотят 18,2 % жителей Донецка – опрос (дата звернення : 11.04.14).

²⁹⁹ В Україні не притискають російськомовне населення – опитування (дата звернення : 20.04.2014).

Нині пишуть, що раніше в Україні існували усі можливості задоволення культурних потреб російською мовою. При цьому не ігнорують, що з урахуванням рівня матеріального добробуту не було таких можливостей – ані російською, ані українською мовами. Розрив між елітною культурою та культурою решти населення існував, незалежно від того, якої мови він стосувався.

Свою роль у дистанціюванні Донбасу від решти України зіграла й інформаційна компанія з дискредитації його мешканців, яка почалась ще до Помаранчевої революції. Наголос робили на негативному морально-етичному обліку мешканців, їх схильності до пияцтва, великій кількості місць позбавлення волі.

Результати іншого дослідження, яке характеризувало громадську думку населення східних областей України станом на лютий 2015 року, наводила газета *Washington Post*. За цими даними, 5 % мешканців сходу були згодні на відокремлення від України, 10 % – на федералізацію України, 20 % – за автономію, натомість 32 % підтримували збереження унітарності України³⁰⁰.

Таким чином, незважаючи на розбіжності у результатах соціопитувань, в цілому усі вони свідчать, що абсолютна більшість населення східних областей не підтримувала ідей виходу їх зі складу України та приєднання до Росії, була щирими громадянами України. Це водночас не означало, що їх повністю влаштовували політичний лад України та політичні практики, які у ній домінували.

На цьому тлі й виникала загроза небезпечного розгортання подій на Донбасі. Ще у 2010 році Вікторія Дівак бачила загрози різкого зростання сепаратистських настроїв внаслідок «ігнорування центральною владою об'єктивної логіки історичного розвитку Української держави та інтересів населення різних регіонів України ; відсутності цілісного національного проекту розвитку, що змушуватиме регіони формувати «власні» проекти ;

³⁰⁰ Мешканці сходу не підтримують сепаратистів і не хочуть до РФ (дата звернення : 08.02.2015).

наявності соціально-економічних диспропорцій регіонального розвитку»³⁰¹.

Дійсно, населення Донбасу масово не підтримало Євромайдан. Але не тому, що воно не розділяло його гасла. Ще у 2004 році, під час Помаранчевої революції, деякі мешканці Донбасу свідчили у розмовах з авторами цієї книги, що незадоволення регіоналами там було масовим. Аналогічною була ситуація й у 2013–2014 роках³⁰².

Водночас на Донбасі вважали, що за спиною Євромайдану стоять політичні сили, які «не краще» за регіоналів. Більше того, на їх думку, ці сили прийшли до влади завдяки збройному державному перевороту. Події в Києві, на думку А. Самброса, призвели до нового формату політики, в рамках якого агресія є «припустимим засобом громадянських протестів»³⁰³. Перший постмайданний голова Донецької обласної державної адміністрації Сергій Тарута, якого важко запідозрити у симпатіях до сепаратистів, у травні 2014 року свідчив, що більшість Донбасу виступала за єдину Україну, але проти київської влади.

Пересічних мешканців Донбасу майбутні лідери сепаратистів могли легко залякати поширенням незаконних воєнізованих формувань, а головне тим, що влада не контролює, не має ефективних важелів впливу на ці формування. Відтак існувала загроза, що Київ не зможе захистити мешканців окремих регіонів, якщо радикали захотять здійснити в цих регіонах свої акції, про що, зокрема, свідчили події в Одесі, перебрання цими формуваннями на себе функцій правоохоронних структур³⁰⁴ тощо.

Водночас у стосунках між політичними очільниками «народних республік» та населенням територій, на яких вони розміщуються,

³⁰¹ Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики : політологічні та правові аспекти. С. 19.

³⁰² Шеремет П. Руслана : поездка в Донецк развернула мою жизнь (дата звернення : 03.09.2014).

³⁰³ Самброс А. Новый формат украинской политики или на пути к гражданскому обществу (дата звернення : 29.04.2014).

³⁰⁴ Білецький погрожує затримати Фірташа, якщо цього не зробить влада (дата звернення : 30.11.2015).

існувала невизначеність. Звичайно, пропагандистські роліки Кремля свідчили про підтримку населенням керівництва республік. Але незрозуміло, наскільки це явище носило масовий характер.

Слід зазначити, що й колишні регіональні еліти Донбасу не підтримали організації, які висували гасла виходу за межі суверенітету України. Вони не виключали, що деякі вимоги, наприклад, другої державної мови тощо, можуть бути поставлені на порядок денний, але вирішувати ці проблеми, вважали, треба у діалозі з центром³⁰⁵. Особливо це було властиве для Донецької області (у Луганській деякі еліти підтримали сепаратистів). 7 травня 2014 року Донецька міськрада ухвалила звернення до Верховної Ради України з вимогою зупинити антитерористичну операцію. Але мерія дуже критично поставилась щодо ініційованого референдуму³⁰⁶.

За цих умов ініціатори руху протесту на першому етапі відкрито не артикулювали сепаратистські гасла. Всередині квітня 2014 року Координаційна рада протестуючих організацій (до неї входили 25 організацій) визначила свої вимоги до Києва: прийняття Верховною Радою України рішень про амністію політичних в'язнів, припинення антитерористичної операції, надання російській мові статусу державної, федералізація, проведення виборів Президента, парламента, місцевих рад після конституційної реформи, розпуск незаконних збройних формувань, заборона «неонацистських організацій»³⁰⁷. Її керівники наголошували, що цілі руху спрямовані на утвердження держави, де людина відчувала б себе не другосортною, з неправильною мовою або історією, а повноцінним громадянином³⁰⁸.

³⁰⁵ Див. : Перегуда Є. В. Активність громадянського суспільства на Південному Сході України в контексті сучасної кризи. С. 23-25.

³⁰⁶ Лукьянченко А. Жители Донецка сомневаются в честности и легитимности референдума о «ДНР» (дата звернення : 07.05.2014).

³⁰⁷ Царев стал координатором «Юго-Восточного сопротивления» (дата звернення : 17.04.2014).

³⁰⁸ Царев назвал условия для налаживания диалога между властью и народом (дата звернення : 17.04.2014).

Що це означає з точки зору мовної політики? Нині поширеним є твердження, що причиною подій на Донбасі не були мовні питання. З цим не можна не погодитись. Але аналізу цих питань при дослідженні того, що відбувається останніми роками в цьому регіоні, уникнути не вдасться. Як слушно зазначається у монографії ППіЕНД «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом», «мовна інполяризованість є постійним джерелом напруження в українському суспільстві і підживлює міфологеми “розколу”», але сам цей розкол відбувається зовсім не за ознаками мови³⁰⁹. Це означає, що, хоча причини політичного протистояння знаходяться не в мовній сфері, мовна політика є символічною ознакою протистояння. А відтак навіть для того, щоб протистояти тим силам, які використовують мовні питання для дестабілізації політичної ситуації в Україні, необхідно сперечатись з ними на теми мовної політики.

Генеральний секретар Організації з безпеки та співробітництва в Європі Ламберто Заньєр у 2014 році вказував, що причиною ситуації на Донбасі є відсутність «інклюзивного діалогу з боку нового уряду»³¹⁰. Політичні сили, які прийшли до влади внаслідок Революції Гідності, навіть не погоджувались з вимогами протестувальників у мовній сфері, мали змогу піти з ними на переговори, обговорювати ці вимоги та можливі механізми їх реалізації. Таку можливість надавали соціологічні дані щодо громадської думки. За даними Центру Разумкова, у червні 2014 року за українську мову як єдину державну виступали 68 % громадян України, натомість за дві державні мови, тобто за те, чого вимагали протестувальники – лише 28,6 %³¹¹. Тобто питання можна було спокійно виносити на всеукраїнський референдум. Загрози, що громадяни підтримують мовні вимоги протестувальників, не існувало.

³⁰⁹ Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. С. 381.

³¹⁰ Заньєр Л. Нужно, чтобы власти Украины более активно присутствовали на востоке (дата звернення : 24.04.2014).

³¹¹ За единственный государственный язык высказались 68% украинцев (дата звернення : 18.04.2014).

Олена Кривицька наводить цікаві дані соціологічних опитувань, які підтверджують висновки, які нами були зроблені вище. За даними Київського міжнародного інституту соціології, у 2013 році вважали себе етнічними українцями 59 % мешканців східних областей України, спілкувалися українською мовою 14 %, а називали українську мову рідною 42 %!!!³¹² Тобто рідна мова та мова спілкування в частині української мови для населення цього регіону були різними показниками. Його мешканці могли вільно обирати російську мову як мову спілкування, але при цьому зберегти тяжіння до української мови та культури як основи консолідації нації. Отже, українська мова зберігала символічний потенціал для них. Як пише О. Кривицька, рідна мова є компромісним маркером між етнічною належністю, на якій акцентують увагу прибічники посилення ролі української мови, та мовою повсякденного вжитку, застосування якого обстоювали прибічники загальнонаціональної двомовності³¹³. До речі, аналогічні тенденції властиві й Півдню України – там відповідні показники становили 52 %, 11 % та 48 %. Натомість на Заході України ці показники абсолютно корелювали – 89 %, 91 % та 91 %³¹⁴. Проблема полягає, як вказано компромісність втілити у заходи мовної політики, в інституційну розбудову держави.

Тенденції мовного розвитку не сприяли формуванню політики компромісів. Вони призводили до розмивання «політичних білінгвів» та посилення позицій «мовних радикалів» (з обох сторін). За даними соціологів, за надання російській мові статусу другої державної на початку 2010-тих років висловлювалися : на Заході – 3,2 %, у Центрі – 27,1 %, на Півдні – 54,8 %, на Сході – 60 %. Натомість за збереження статусу державної мови винятково за українською (за використання російської лише у побуті) на Заході – майже 80 %, у Центрі – 41 %, на Півдні – 12,2 %, на Сході – близько 15 % респондентів. Натомість

³¹² Кривицька О. В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. С. 137.

³¹³ Там само. С. 204–205.

³¹⁴ Там само. С. 137.

«компромісний» варіант – збереження української мови як єдиної державної із запровадженням російської як «офіційної» на регіональному рівні – обстоювали лише 15,3 % опитаних на Заході, 25,1 % – у Центрі, 14,2 % – на Півдні й 21,3 % – на Сході. У квітні 2014 року представники ООН заявляли про загрозу розколу України за мовною ознакою, про те, що останні події збільшили ворожість до етнічних груп ³¹⁵.

Політичні сили, які прийшли до влади внаслідок Революції Гідності, навіть не погоджувались з вимогами протестувальників у мовній сфері, мали змогу піти з ними на переговори, обговорювати ці вимоги та можливі механізми їх реалізації. Таку можливість надавали соціологічні дані щодо громадської думки. За даними Центру Разумкова, у червні 2014 року за українську мову як єдину державну виступали 68 % громадян України, натомість за дві державні мови, тобто за те, чого вимагали протестувальники – лише 28,6 % ³¹⁶. Тобто питання можна було спокійно виносити на всеукраїнський референдум. Загрози, що громадяни підтримують мовні вимоги протестувальників, не існувало.

Свого часу з ініціативи Партії регіонів у публічний дискурс була введена ідея інституту регіональних мов. Слід зазначити, що такі пропозиції підтримувалися більшістю населення й після Євромайдану. Так, за даними лютневого 2015 року опитування Київського міжнародного інституту соціології, хоча радикальні варіанти вирішення мовного питання підтримували значні групи (вважали, що російську мову слід усунути із офіційного спілкування та що російську мову потрібно зробити другою державною мовою, відповідно 21 % та 19 %), сумарно вони були менше тієї частки громадян (52 %), які вважали, що російську мову слід зробити другою офіційною у тих місцевостях, більшість населення яких цього бажала. Навіть на Західній Україні цю точку зору підтримували

³¹⁵ Ижак Р. Украина под угрозой раскола по языковому признаку (дата звернення : 16.04.2014).

³¹⁶ За единственный государственный язык высказались 68% украинцев (дата звернення : 18.04.2014).

44 %³¹⁷. Як ми бачили, схожі результати мало й опитування, що проводилось Центром Разумкова.

Проте саме ініціатори запровадження цього інституту – Партія регіонів – й доклали найбільше зусиль для його дискредитації, про що вже йшлося вище. Тим не менш залишається питання, наскільки мовна політика має бути централізованою, а наскільки у ній допустима децентралізація. Ця проблема є складовою проблеми співвідношення централізації/децентралізації культурної політики загалом.

В науці та політичних колах точаться дискусії з питання, чи має політика децентралізації, яку нині офіційно здійснює українська держава, крім сфери адміністративного управління, економічної політики, фінансів, поширюватись також й на гуманітарну сферу. Деякі західні політичні партнери України, а саме колишній віце-президент США Джозеф Байден, взагалі вважають, що вона має бути пріоритетним об'єктом децентралізації³¹⁸. На необхідності децентралізації у сфері культури наполягає й міністр культури України Євген Ніщук. Слід зазначити, що культурна політика була одним з пріоритетів політики децентралізації у Франції часів президентства Франсуа Міттерана.

Водночас в українській науці консенсус з цього питання відсутній, навіть серед представників одних й тих саме установ, зокрема Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, який посідає вагоме місце у розробці стратегічних напрямів політики України. Так, доктор наук з державного управління Олексій Валевський вважає неминучою та доцільною децентралізацію культурної політики. На його думку, вона «повинна базуватися на парадигмі діалогу як форми плюралістичної демократії, що ґрунтується на принципах паритетності взаємовідносин між регіонами, соціальними групами і

³¹⁷ Пирогова Д. Ставлення до статусу російської мови в Україні (дата звернення : 10.04.2015).

³¹⁸ Байден пропонує Україні створити автономні штати (дата звернення : 09.11.2015).

громадськими об'єднаннями»³¹⁹. Натомість працівник того самого закладу доктор філософських наук Михайло Степико посідає протилежні позиції, вважає, що культурна політика в Україні має розвиватись на засадах централізації³²⁰.

Щодо політичного істеблішменту України слід вказати на відсутність передумов для просування ідей децентралізації культурної, зокрема мовної, політики. Включене спостереження за політичними ток-шоу свідчить, що ситуація в інтелектуальній еліті з приводу перспектив вирішення мовного питання неоднозначна. На телебаченні найбільш активними є ті її представники, які виступають за жорстку мовну політику. На нашу думку, така телевізійна активність, з одного боку, визначається політичними елітами, які контролюють мас-медіа, з іншого – спалахом патріотизму на фоні російської агресії, що призводить до активізації саме антиросійських настроїв, які елітами підтримуються.

Найбільш активну позицію у мовному питанні сьогодні займають такі партії як «Свобода», «Правий сектор», «Національний корпус», воєнізовані формування, які беруть або декларують намір брати активну участь у суспільно-політичному житті. Представники цих сил є найпалкішими прихильниками радикальної українізації та нехтування інтересами неукраїнських мовних груп³²¹. І. Фаріон та інші представники її партії неодноразово негативно висловлювались навіть щодо воїнів антитерористичної операції та громадянських активістів – волонтерів, які спілкуються російською мовою³²².

Щодо більш широкого тла громадської думки, то вона в Україні, на нашу думку, менш агресивна. Хоча, як вже говорилося, більша частина населення залишається прихильниками єдиної – української – державної

³¹⁹ Валецький О. Л. Цит. твір.

³²⁰ Степико М. Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави (дата звернення : 09.01.2016).

³²¹ Тягнибок грозить не допустить офіційного статусу для російського мови (дата звернення : 06.08.2014).

³²² Фаріон назвала легендарного волонтера «Фенікса» «бедним и убогим» из-за его общения на русском языке (дата звернення : 01.12.2014).

мови, що є в цілому стабілізуючим чинником для України, але дедалі більше людей, попри спалах патріотизму, розуміють, що компроміси у мовному питанні важливі для врегулювання гострої ситуації на сході України та й в інших регіонах. За даними лютневого 2015 року опитування Київського міжнародного інституту соціології, хоча радикальні варіанти вирішення мовного питання підтримують значні групи (вважають, що російську мову слід усунути із офіційного спілкування та що російську мову потрібно зробити другою державною мовою, відповідно 21 % та 19 %), сумарно вони менше частки громадян (52 %), які вважають, що російську мову слід зробити другою офіційною в тих місцевостях, більшість населення яких цього бажає. Навіть на Західній Україні цю точку зору підтримують 44 %. Відтак, саме такий варіант державної політики є відносно компромісним для жителів усіх регіонів України³²³. Як ми бачили у попередньому розділі, схожі результати мало й опитування, що проводилось Центром Разумкова.

Є ще один цікавий момент у палітрі поглядів українських політичних та військових еліт на мовне питання. Значна частина складу найбільш активних військових підрозділів України у зоні антитерористичної операції, зокрема, полку «Національний корпус» (раніше – «Азов»), батальйонів «Айдар», «Донбас» та інших, складають вихідці зі східних областей, дуже часто російськомовні. Деякі з цих структур, особливо це стосується «Нацкорпусу», задекларували намір брати участь у політичній діяльності. Проте мовне питання для них не є пріоритетним. Більше того, як свідчать деякі виступи їх представників у засобах масової інформації, не виключено, що вони підтримають заходи примусової українізації, подальшого обмеження сфери застосування російської мови.

Доцільно також висвітлити позицію керівництва неконтрольованих територій на мовне питання. Вона також неоднозначна. Звичайно, нині мовне питання має менший пріоритет порівняно з проблемами безпеки,

³²³ Пирогова Д. Ставлення до статусу російської мови в Україні (дата звернення : 10.04.2015).

фінансування, ресурсозабезпечення цих регіонів тощо. Тобто порівняно з весною 2014 року розвиток сепаратизму пішов далі, переріс символічні питання мовної політики. Але до нас доходить й інформація щодо характеру ставлення до мовного питання у Донецькій та Луганській республіках, що дає змогу робити певні висновки.

Російська мова, як й позитивне ставлення до радянської та російської історії, є важливими елементами політики ДНР-ЛНР щодо консолідації громадян, які проживають на неконтрольованих територіях. Офіційною мовою у сепаратистських республіках є російська. Україномовні громадяни відсутні серед керівництва «народних республік».

Але позиції української мови на їх території все ж не є безнадійними. Зокрема, це стосується сфери освіти. У навчальних закладах, перш за все загальноосвітніх, українська мова вивчається як предмет, також вивчається українська література³²⁴. З цього випливає, що інтелектуальна (в усякому разі її частина) еліта цих територій ще ідентифікує Донбас з Україною, що залишає простір для розвитку української культури та, зокрема, української мови.

Прогнозуючи розвиток відносин мовних груп у Донбасі, слід зазначити, що їх перспектива значною мірою залежатиме від вирішення нині більш нагальних питань – безпекових, взаємодії з Києвом тощо. Якщо найближчим часом питання відновлення територіальної цілісності України не буде вирішене позитивно, то, вірогідно, інститути «народних республік» поступово зміцнюватимуться, зокрема й у мовній сфері. Це сприятиме ще більшому підвищенню ролі російської мови у суспільному житті на цих територіях.

Оцінка такої перспективи не повинна бути панічною. Вона має враховувати дещо інший аспект. Цікаво, що у 1990-ті роки відомий український культуролог Микола Рябчук, попри те, що у політичному просторі він більш орієнтований на українських націоналістів, писав, що він підтримав би гасло другої державної мови, якби чиновники сприйняли

³²⁴ Язык «народов Донбасса» и история отечества. В соцсетях опубликовали табель донецких школьников (дата звернення : 09.12.2015).

введення офіційної двомовності як обов'язок знати та використовувати обидві мови. Інша справа, зазначав він, що скоріше за все офіційну двомовність більшість чиновників сприйме як право не вчити одну з мов³²⁵. В контексті попереднього абзацу це означає, що існує загроза, що посилення ролі російської мови на Донбасі може призвести до спроб насильницького витіснення української мови з тих сфер, де вона за роки незалежності закріпилася. Зворотнім наслідком стане посилення в Україні позицій радикалів у мовному питанні.

IV.3. Мовна політика як чинник консолідації: сучасні проекти реформування законодавства

Лише через три роки після Революції Гідності та через два після парламентських виборів у політичних сил нарешті дійшли руки до комплексного вдосконалення мовного законодавства. На зламі 2016-2017 років депутатами Верховної Ради України з провладних політичних сил на розгляд парламенту було подано три законопроекти про мови. Вони були спрямовані переважно на врегулювання порядку застосування української мови як державної у публічних сферах суспільного життя, водночас у деяких з них також планувалося врегулювати питання застосування мов національних меншин.

Проте Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України критично оцінило усі подані законопроекти та запропонувало повернути їх на доопрацювання. Зауваження пояснювались, зокрема, змішуванням понять національних меншин та мовних меншин, розглядом мови не як етнонаціональної, а як територіальної ознаки, декларативністю положень, які стосувались як державної мови, так й забезпечення мовних потреб представників корінних народів та національних меншин, впровадженням поняття

³²⁵ Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення. С. 119.

«офіційної мови», яке, на думку експертів, є синонімом поняття «державна мова», наданням привілеїв одній з мов національних меншин (кримськотатарській), неузгодженням законопроектів з законом про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин тощо.

Після цього профільний Комітет з питань культури і духовності Верховної Ради України (голова – Микола Княжицький) прийняв рішення розробити доопрацьований проект. Такий законопроект «Про забезпечення функціонування української мови як державної» був у липні 2017 року внесений на розгляд парламенту від імені керівництва Комітету³²⁶.

Як свідчить аналіз проекту, при його доопрацюванні ідеологію проекту, як й взагалі державної мовної політики, було суттєво змінено. Автори виходять з того, що українська мова є «визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації».

Проект взагалі дезавує поняття «мовна політика», яке, на думку авторів, штучно привнесене. Вони розводять поняття «державна мова», яка є атрибутом конституційного ладу держави, та поняття «мови національних меншин», використання яких є елементом забезпечення прав національних меншин. Тому завдання проекту закону обмежуються лише державною мовою, зокрема її захистом як мови громадянства, утвердженням як мови міжетнічного спілкування, функціонуванням мови як інструмента об'єднання суспільства, зміцнення територіальної цілісності, незалежної державності та національної безпеки тощо.

Таким чином, мова виводиться зі сфери політики й стає інструментом владного адміністрування. Спроби запровадження в Україні офіційної багатомовності проектом прирівнюються до дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу. Більше того, у пояснювальній записці з'являється поняття «самобутня мова титульної нації», що може свідчити про спробу перевести дискурс у рамки концепції етнічної нації.

³²⁶ Проект Закону про забезпечення функціонування української мови як державної (дата звернення : 08.09.2017).

На цьому тлі зрозуміло, що принцип вільного вибору мови спілкування проект взагалі виводять за межі публічного спілкування й резервують лише за сферою приватного спілкування, й то не в повному обсязі.

Мовою усіх публічних сфер суспільного життя проголошується державна мова. Обіймання посад в органах державної влади та місцевого самоврядування, державних та комунальних підприємствах та установах можливе лише за умови володіння державною мовою. Це є також обов'язковою умовою для науковців, викладачів, адвокатів, нотаріусів тощо. Громадяни мають звертатися до органів влади, судів тощо виключно державною мовою. Залишається незначна кількість сфер, де зберігається можливим надання послуг іншою мовою, прийнятною для сторін, зокрема, у системі охорони здоров'я, на транспорті, у ресторанному господарстві, але лише за індивідуальним проханням громадянина.

Більше того, державною мовою мають бути оформлені внутрішні документи громадських об'єднань, політичних партій та господарських осіб приватного права, що, очевидно, спрямоване на захист прав україномовних громадян.

Державна мова оголошується також мовою культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів, а застосування інших мов дозволяється, якщо це визначено законом про національні меншини. При цьому організатори мають забезпечувати паралельний переклад на українську мову.

Театральні вистави іноземною мовою мають супроводжуватися субтитрами державною мовою, фільми – демонструватися з мовною частиною звукового ряду, виконаною українською мовою, а іноземні фільми – в дублюванні або озвученні українською мовою.

Всупереч деклараціям авторів про те, що їх завданням є лише сприяння державній мові та що поняття «мовної політики» є штучним, у законопроекті все ж допускаються іншомовні телерадіопрограми та передачі. Але їх сумарна тривалість не може перевищувати для

телерадіоорганізацій, що здійснюють мовлення на територію менш ніж половини областей України і при цьому не здійснюють ретрансляції програм, 20 % добового мовлення, для інших телерадіоорганізацій – 10 %.

Друковані ЗМІ видаються державною мовою. Допускається видання у двох чи більше мовних версіях, одна з яких обов'язково українською мовою.

Видання книг державною мовою має становити не менше 50 % усіх виданих, навіть приватними компаніями, упродовж року назв. Книжкові видання державною мовою мають становити також не менше 50 % назв видань, які є в продажу, в кожній книгарні.

Відсутність інтерфейсу комп'ютерної програми державною мовою прирівнюється до реалізації товару неналежної якості.

Інтернет-сайти органів державної влади, підприємств, установ й організацій державної та комунальної форм власності, ЗМІ, юридичних осіб приватного права виконуються державною мовою. Поряд можуть існувати іншомовні версії, але україномовна має завантажуватися за замовчуванням та містити не меншу за обсягом інформацію, ніж іншомовні версії.

У низці випадків мовні правила виявляються ще більш жорсткими, ніж це було за часів русифікації у СРСР. Зокрема, проголошуючи державну мову мовою наукової діяльності, пропонується визначити, що нею мають бути оформлені як автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня, так й сама дисертація.

Пропонується створити Національну комісію зі стандартів державної мови. Вона, зокрема, перевірятиме рівень володіння державною мовою представниками тих чи інших професій. Для підтримки стандартів української мови, перевірки та вдосконалення рівня володіння нею комісія утворює Центр української мови.

Планується впровадити посаду Уповноваженого із захисту державної мови, якого призначає та звільняє з посади Кабінет Міністрів України.

На час написання цієї книги Конституційний Суд України відкрив конституційне провадження за конституційним поданням 57 народних

депутатів України щодо відповідності Закону «Про засади державної мовної політики» Конституції України. Реагуючи на цю подію, 25 січня 2017 року Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію № 2145 (2017) «Функціонування демократичних інституцій в Україні». У п. 13 резолюції висловлене занепокоєння тим, що окремі законопроекти про мови «націлені на звуження чинних прав національних меншин». На думку депутатів ПАРЄ, «найважливішими в контексті змін до чинного законодавства є змога національних меншин зберегти існуючі права користуватись мовами національних меншин, що гарантовано Конституцією та всіма міжнародними зобов'язаннями країни. Підкреслюючи важливість продовження всеохоплюючої політики по відношенню до мов меншин для стабільності країни, Асамблея закликає владу у разі скасування мовного Закону Судом гарантувати збереження мінімального рівня гарантій використання мов меншин, передбачених згаданим Законом»³²⁷.

У вересні 2017 року Верховна Рада України ухвалила, а Президент підписав Закон «Про освіту»³²⁸. Згідно з ним мовою освіти в Україні є державна мова. Національним меншинам гарантується право навчатися національною мовою, але лише у дошкільних закладах та у початкових школах. На наступних етапах середньої освіти навчання загальноосвітнім предметам буде здійснюватися українською мовою, а мова або література національної меншини можуть викладатися лише як окремі дисципліни. Ті діти, які почали навчання до вересня 2018 року, навчатимуться до вересня 2020 року за правилами, які діяли до прийняття нового закону.

Зазначимо, що станом на час прийняття закону в Україні функціонували 5 шкіл, де викладання велося польською мовою, 176 – угорською, менше 200 – румунською, кілька шкіл – молдавською, 1 –

³²⁷ Резолюція ПАРЄ щодо функціонування демократичних інститутів в Україні (дата звернення : 12.09.2017).

³²⁸ Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. С. 10–22.

словацькою³²⁹. Також в Україні функціонує 581 школа, де навчання здійснюється російською мовою³³⁰. Є й одна школа, де у початкових класах навчання здійснюється болгарською мовою³³¹. Всього в Україні близько 10 % дітей навчалися мовами національних меншин³³². Щоправда, деякі опозиційні діячі вважають, що ці показники завищені³³³.

Аргументуючи «мовну статтю» Закону «Про освіту», Міністерство освіти і науки України зазначала, що часто «діти нацменшин, закінчуючи школу за бюджетні кошти, не володіють українською мовою». Це обмежує їх життєві шанси, зокрема, вони не можуть вступати до вищих навчальних закладів, оскільки складають зовнішнє незалежне оцінювання з дуже низьким результатом. На думку міністра Лілії Гриневич, «діти з інших мовних груп – такі як угорська, румунська – взагалі стають ізольованими від іншої частини України»³³⁴.

Ініціатори закону вважають, що він не виходить за межі принципів мовної політики в Євросоюзі. Заступник міністра П. Хобзей стверджував, що Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин передбачає три підходи: 1) ліберальний (усі предмети викладаються мовою меншини, державну вивчають як предмет); 2) частину предметів викладають мовою меншин, частину – державною; 3) усі предмети викладають державною мовою, а мову меншини вивчають як дисципліну. За його даними, у низці

³²⁹ Хобзей П. Лише 10 % учнів в Україні навчаються іншими мовами (дата звернення : 09.09.2017).

³³⁰ Оpubлiкованi даннiе по дeтям, обyчающимся на языках нацменьшинств (дата звернення : 25.09.2017).

³³¹ Болгарія готова допомогти в підвищенні кваліфікації вчителів болгарської мови, - радник Міністра освіти і науки Болгарії (дата звернення : 10.10.2017).

³³² Хобзей П. Зазнач. твір.

³³³ Медведчук В. Новый закон об образовании обострит противостояние в обществе (дата звернення : 11.09.2017).

³³⁴ Гриневич Л. Конституцію мовною статтею закону «Про освіту» не порушували (дата звернення : 08.09.2017).

країн, зокрема Румунії, дійсно, діє перший підхід, натомість у Польщі – третій³³⁵.

Проти закону виступили громадські організації угорської та румунської етнічних груп. У зверненні ГО «Румунська спільнота України» і Спілки Румунських Товариств «За Європейську Інтеграцію» зазначалося, що закон суперечить статтям 10, 22, 23, 53 Конституції України та прокладає шлях до мовної асиміляції національних меншин. Президент України був закликаний ветоувати закон³³⁶. Деякі представники громадських організацій угорців України навіть прогнозували можливість організованих протестів у місцях компактного проживання цієї меншини³³⁷. Ці заяви були підтримані також керівництвом Закарпатської обласної державної адміністрації, на думку голови якої закон не відповідає Європейській Хартії регіональних мов або мов меншин, Закону «Про національні меншини в Україні» та міжнародним договором, укладеним Україною із сусідніми країнами³³⁸.

Прийняття закону призвело до ускладнення зовнішньополітичних відносин. Вимогу змінити або скасувати новий закон до України висунули Угорщина³³⁹, Румунія³⁴⁰, Молдова³⁴¹, Росія³⁴². Зокрема, Угорщина

³³⁵ Мовна стаття Закону «Про освіту» не звужує, а розширює і гарантує права національних меншин. С. 7.

³³⁶ Румунська спільнота просить Порошенка ветоувати закон «Про освіту» через мовне питання (дата звернення : 07.09.2017).

³³⁷ Тужанський Д. Мовний конфлікт з Європою: як діяти Києву, щоб зберегти норми освітнього закону (дата звернення : 10.10.2017).

³³⁸ Москаль Г. Новий закон про освіту порушує права нацменшин (дата звернення : 08.09.2017).

³³⁹ Парламент Угорщини одноголосно засудив український закон про освіту (дата звернення : 10.10.2017).

³⁴⁰ Парламент Румунії схвалив декларацію у зв'язку з українським освітнім законом (дата звернення : 10.10.2017).

³⁴¹ Президент Молдови хоче, щоб Україна відмовилась від нового закону «Про освіту» (дата звернення : 11.09.2017).

³⁴² В РФ заявили об «етноциде русских» в Украине (дата звернення : 10.10.2017).

заявила, що блокуватиме будь-які рішення щодо зближення України та Євросоюзу³⁴³.

У жовтні 2017 року ПАРЄ ухвалила резолюцію з «українського питання»³⁴⁴. Асамблея критично оцінила, що влада України не проводила «реальних» консультацій з представниками меншин щодо нової редакції «мовної» статті закону, а також не надіслала на експертизу Венеціанської комісії проект закону до його розгляду в парламенті. Водночас резолюція містить положення про право України захищати державну мову, але її заохочення має відбуватися разом із заходами щодо захисту мов меншин. Був висловлений сумнів щодо достатності трирічного періоду для переходу на освіту державною мовою.

Головними ініціаторами резолюції були Угорщина та Румунія. Водночас депутати ПАРЄ відхилили пропозиції цих країн викреслити з резолюції положення про право України захищати державну мову, про те, що мова об'єднує державу, згадку про відсутність українських державних шкіл в самих Угорщині та Румунії.

³⁴³ Венгрия стала врагом Украины (дата звернення : 11.09.2017).

³⁴⁴ The new Ukrainian Law On Education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues (дата звернення : 13.10.2017).

ВИСНОВКИ

Багатовікова рестрикційна політика держав, до складу яких в різні історичні періоди входили українські землі, щодо української мови призвели до двох, на перший погляд, суперечливих наслідків. З одного боку, боротьба за українську мову, за покращення її позицій у суспільному житті стала складовою боротьби не лише за свободу та демократію, а й саму державу, одним з ключових символів цієї боротьби. З іншого боку, враховуючи наслідки русифікації, полонізації тощо, а також поліетнічний характер українського суспільства, мова не є головним чинником національної самоідентифікації в Україні на особистісному рівні. Роль мови у цьому процесі зумовлена насамперед її функцією як символічного чинника.

Територіальний розподіл етносоціальної структури українського суспільства, зовнішньополітична конфігурація України, дані соціологічних опитувань свідчать про те, що відносини між україномовною та російськомовною групами українського суспільства є головною, але не єдиною проблемою формування мовної політики в Україні. Більше того, враховуючи геополітичну ситуацію, стан задоволення мовних потреб низки інших, крім українців та росіян, етнічних груп створює загрози з точки зору територіальної цілісності та в цілому національної безпеки України.

За період незалежності України були розроблені правові засади мовної політики. До них належать основні міжнародні та європейські документи з прав людини, захисту прав меншин та мовних прав громадян. Ці питання також регулюються Конституцією та спеціальним законодавством. Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 року діяв понад двадцять років. Станом на сьогодні діє Закон «Про засади державної мовної політики», прийнятий у 2012 році. Складовими правової бази мовної політики є також укази Президента, урядові рішення, акти центральних та місцевих органів виконавчої влади. Вони встановлюють

особливості реалізації мовної політики у відповідних сферах державного управління та в адміністративно-територіальних одиницях.

Законодавство з мовної політики формувалося в умовах вкрай суперечливої суспільно-політичної ситуації. Водночас відбувались розбудова національної державності, національне відродження етнічних груп українського суспільства та поступове входження України до світової спільноти. Мовне законодавство було орієнтоване на українізацію суспільно-політичного життя, зокрема надання та зміцнення статусу державної української мови, та водночас запровадження загально визнаних ліберальних принципів, серед них принципу вільного вибору мови спілкування. Ці дві групи цінностей не завжди вдавалось узгодити.

Донедавна в Україні значною мірою не були визначені механізми реалізації мовної політики у публічних сферах суспільного життя – ані щодо українізації, ані щодо охорони мов інших національностей. За цих умов порядок застосування мов у різних сферах управління значною мірою визначався на підзаконному рівні, зокрема й на рівні тих норм, які склалися у попередні часи. Це негативно відбивалося на стані мовної політики, в першу чергу на становищі мов національних меншин – за винятком російської. Мовна політика ставала заручницею політичних еліт, які очолювали органи влади – як центральні, так й місцеві – та дії яких часто були не сумісні з правопорядком, але підпорядковувалися корпоративним інтересам еліт. Ситуацію ускладнював розкол між політичними елітами, конфлікти між органами влади та організованими політичними силами.

На зламі ХХ та ХХІ століть символічний потенціал мовних проблем збільшився внаслідок швидкого зростання соціальної прірви у суспільстві. На ставлення до цих проблем значною мірою впливало незадоволення громадян несправедливою та неефективною політикою держави та політичних еліт в економічній, соціальній та інших сферах суспільного життя. Однак в цих умовах співвідношення символічних функцій різних мов змінилось. Хоча символічний потенціал політики українізації зберігався, оскільки україномовні громадяни теж гостро відчували

соціальну несправедливість, дедалі більше складовою символізації боротьби за свободу та демократію стає й боротьба за права національних меншин.

Ситуація дефіциту механізмів реалізації мовної політики почала долатися внаслідок прийняття мовного закону 2012 року, який формально визначив механізми як забезпечення державного статусу української мови, так й захисту мов національних меншин шляхом запровадження інституту регіональних мов. Водночас домінування корпоративних політичних інтересів при розробці та прийнятті закону не дало закону змоги змінити формат відносин держави та громадян, зробити мовну політику більш справедливою та ефективною.

Мовне питання не було онтологічною причиною військового конфлікту на сході України у 2014–2017 роках, але його роль не слід недооцінювати. Мовний чинник кризових подій був елементом символічної політики. У ставленні різних соціальних груп до проблеми української, російської та інших мов проявлялось ставлення між цими групами, зокрема й з економічних, зовнішньополітичних, загальносоціальних питань розвитку держави. Цю роль мовного чинника у протистоянні активно стимулювали політичні еліти. Вони використовували його для консолідації своїх потенційних прихильників. Зокрема, керівництво неконтрольованих територій завдяки актуалізації символічної ролі мовної політики прагнуло протиставити себе та офіційний Київ.

Значною мірою роль мовного чинника у кризових подіях зумовлювалась прорахунками української влади у мовній політиці, зокрема у попередні роки незалежності. Ці прорахунки полягали насамперед у нерозробленості механізмів здійснення як курсу на українізацію, так й захисту мовних прав національних меншин. Цими прорахунками вміло користувалися геополітичні суперники Києва, в першу чергу Росія.

Сучасний стан українського політикуму в цьому відношенні характеризує значне ослаблення в умовах конфлікту з Росією тих сил, які

виступають за помірковані варіанти вирішення мовного питання, за реалізацію ліберальних європейських принципів мовної політики, врахування інтересів різних мовних груп суспільства. Натомість відбувається значна активізація радикального погляду на шляхи вирішення мовного питання. Більше того, в умовах конфлікту з Росією та спалаху патріотизму радикальні погляди на мовне питання знаходять підтримку в значній частині центристського політикуму.

Перешкодою на шляху реалізації відповідного сценарію є в цілому поміркованість громадської думки, а також неспроможність держави реалізувати конкретні заходи, зокрема фінансові, щодо підтримки державної мови. За цих умов вірогідними залишаються подальше існування ліній мовних розколів в українському політикумі, підвищення конфліктогенності мовного питання, збереження значної символічної ролі мовної політики та водночас збереження низького потенціалу української та російської мов з точки зору комунікації прихильників різних політичних поглядів. А відтак й надалі зберігатимуться можливості для реанімації та появи нових протестних рухів.

Дані переписів населення та соціологічних опитувань дають змогу сформуванню деякі теоретичні моделі подолання існуючих у мовній сфері проблем. По-перше, переписи та опитування свідчать, що частка громадян України, які обирають державну мову як рідну, перевищує частку тих, хто використовує її у приватному спілкуванні. По-друге, частка тих громадян, хто вільно володіє українською мовою, перевищує частку тих, хто нею спілкується. По-третє, частка прихильників єдиної державної української мови неухильно зростає. Ці та низка інших висновків означають значущість української мови, її символічний статус навіть для тих громадян, хто нею не спілкується. Для тих, хто державну мову не використовує у приватному спілкуванні, визнання її як рідної фактично є показником національної ідентичності, лояльності до української мови як до ознаки національної державності.

З точки зору вибору моделі мовної політики це означає, що в умовах України цілком можливе поєднання принципу державної мови як

конституюючої ознаки нації та ліберального принципу вільного вибору мови спілкування. Технічна можливість такого поєднання забезпечується наявністю умовно двох сфер застосування мовних режимів. З одного боку, це публічні сфери життєдіяльності суспільства, які мають регулюватися положеннями щодо державної мови. З іншого – це сфери приватного спілкування, де керівним принципом має бути принцип вільного вибору мови спілкування. Проблема полягає в ідентифікації межі публічного та приватного спілкування. У сучасному суспільстві з розвинутими комунікаційними технологіями встановити цю межу вкрай складно. Так, безумовно, публічним є спілкування в процесі здійснення адміністративного управління або, наприклад, викладання у навчальному закладі. Водночас спілкування двох викладачів між собою поза межами аудиторних занять на теми, не пов'язані з навчальним процесом, є ніби-то приватним спілкуванням й вони теоретично можуть спілкуватися будь-якою мовою. Але якщо, наприклад, цю бесіду чують інші викладачі, а тим більше студенти, тоді ця розмова набуває публічної ваги. Відтак у сучасному суспільстві публічне та приватне спілкування перетинаються. Відтак перетинаються символічне насилля та принцип вільного мовного вибору. Звідси ключова проблема – як ці принципи узгодити таким чином, щоб їх поєднання не призводило до руйнівних соціальних конфліктів. Це узгодження, на нашу думку, цілком можливе, зокрема, на рівні місцевого самоврядування, яке, з одного боку, уособлює сферу адміністративного управління, з іншого – формується самими громадянами, діє у просторі, де в першу чергу забезпечуються соціокультурні потреби громадян.

Те, мовний режим в якій зі сфер буде здійснювати вплив на мовний режим в іншій – тобто чи буде режим державної мови впливати на вибір громадянами мови спілкування у приватному спілкуванні або динаміка впливу буде зворотною – залежатиме від процесів, які відбуватимуться в країні. Вірогідні успіхи української держави у економічній, політичній, культурній та інших сферах, розвиток демократичних принципів суспільного життя, «соціальних ліфтів» сприятимуть збільшенню привабливості мови, яку підтримує держава, а це здійснюватиме вплив на

сфери, які регулює принцип вільного вибору мови спілкування, і громадяни при реалізації цього принципу віддаватимуть все більше переваги саме державній мові.

Доказом цього є мовний розклад на зовнішньому незалежному оцінюванні 2012 року. Тоді Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України вперше дозволило здавати тест ЗНО з російської мови. В результаті у тому році тест з російської, а не української, мови здавали 8,11 % абітурієнтів з Криму, 4,33 % з Донецької, 3,75 % з Луганської, 3,2 % з Запорізької областей тощо. Тобто абсолютна більшість дітей (та їх батьків) прекрасно розуміла, що майбутнє дітей пов'язане з Україною й обирала тест з української мови.

Події навколо нового Закону України «Про освіту» підтвердили гіпотезу про те, що українське суспільство не можна розглядати як виключно двомовне. Відносини між україномовними та російськомовними громадянами є головною, але не єдиною проблемою мовної політики в Україні. Насправді українське суспільство, хоча й не є класичним, як-от Швейцарія або інші, але все ж багатомовним. Цьому сприяє регіональна нерівномірність проживання мовних спільнот, домінування у низці важливих з геополітичної точки зору інших, крім українців та росіян, етнічних груп. За цих умов вага тієї чи іншої мови визначається не лише часткою її носія в структурі населення усієї України, а й іншими чинниками – географічною локацією, історичними традиціями, мовною стійкістю етнічної групи, зовнішньополітичними впливами.

Враховуючи це, у мовній політиці слід зробити акцент на таких принципах як діалогічність, взаєморозуміння тощо. Для вирішення проблем України потрібні добре продумані, зважені рішення та кроки у сфері мовної політики. Їх розробка і впровадження вимагає від політиків політиків креативного підходу, перспективного мислення та вмілого використання досвіду інших держав, яким вдалося використати етнічне та мовне різноманіття для консолідації суспільства.

Водночас ми мусимо визнати, що наразі вірогідність реалізації цих рекомендацій щодо оптимальної моделі мовної політики незначна. Революційні події 2013–2014 років радикально змінили ситуацію щодо політичного представництва мовних груп. Протягом попередніх років незалежності зберігався відносний баланс такого представництва, існувала потужна опозиція, яка не давала владі можливості як відмовитись від політики українізації, так й повністю ігнорувати інтереси неукраїномовних громадян. Натомість нині такий формат невластивий українській політиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 года. Стенографический отчет. В 2-х томах. Т. 2. М. : Политиздат, 1971. 592 с.
2. Алпатов В. М. 150 языков и политика : 1917 – 1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. М. : Ин-т востоковедения РАН, 1997. 190 с.
3. Антонюк О. В. Конструктивізм // Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. С. 407.
4. Антонюк О. В. Примордіалізм // Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. С. 623.
5. Аристотель. Поэтика. Риторика [Электронный ресурс]. Санкт-Петербург : Изд-во «Азбука», 2000. URL : <http://www.pseudology.org/Reklama/Ritorika/AristotelPoetikaRitorika.pdf> (дата звернення : 21.09.2017).
6. Афонін О. Сьогодні знищується майбутнє держави [Електронний ресурс]. URL : <http://www.web-standart.net/magaz.php?aid=7280> (дата звернення : 13.04.2016).
7. Байден предложил Украине создать автономные штаты [Электронный ресурс] / Виступ у Верховній Раді України. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/3600235-baiden-predlozhyl-ukrayne-sozdat-avtonomnye-shtaty> (дата звернення : 09.11.2015).
8. Барановська Н. П., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В., Даниленко В. М. та ін. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 704 с.
9. Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні : Монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 354 с.
10. Білецький погрожує затримати Фірташа, якщо цього не зробить влада [Електронний ресурс]. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/11/30/7090720/> (дата звернення : 30.11.2015).
11. Білоусенко О. Мова – інструмент побудови держави [Електронний ресурс]. URL : <http://www.zp-pravda>.

info/suspilstvo/podiji/803-mova-instrument-pobudovi-derzhavi.html (дата звернення : 29.09.2016).

12. Болгарія готова допомогти в підвищенні кваліфікації вчителів болгарської мови, - радник Міністра освіти і науки Болгарії [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250341886&cat_id=244276429 (дата звернення : 10.10.2017).

13. Брицин В. Мовна політика [Електронний ресурс]. URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um51.htm> (дата звернення : 22.03.2016).

14. Бурковський І. З. Національні процеси в СРСР після сталінської епохи // Розбудова держави. 1997. № 4. С. 3–8 ; № 5. С. 5–15 ; № 12. С. 30–38; 1998. № 1/2. С. 16–24.

15. В РФ заявили об «етноциде русских» в Україні [Електронний ресурс]. URL : <http://korrespondent.net/world/russia/3890454-v-rf-zaiavyly-ob-etnotsyde-ruskykh-v-ukrayne> (дата звернення : 10.10.2017).

16. В Україні не притискають російськомовне населення – опитування [Електронний ресурс]. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/19/7023008/> (дата звернення : 20.04.2014).

17. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Перевод с англ. и комментарии Ю. А. Жлуктенко; вступит. ст. В. Н. Ярцевой. К. : Вища школа, 1979. 264 с.

18. Валевський О. Л. Порядок денний державної культурної політики в умовах зовнішньої агресії : Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/1872/> (дата звернення : 09.01.2016).

19. Венгрія стала врагом України [Електронний ресурс]. URL : <http://www.minprom.ua/news/234340.html> (дата звернення : 11.09.2017).

20. Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера / Пер. з англ. М. Климчук. К. : Ніка-Центр, 2005. 448 с.

21. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). К. : Інститут соціології НАН України, 2009. 176 с.

22. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 року. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6.

23. Вірченко Н. Документи про заборону української мови (XVII – XX ст.) [Електронний ресурс]. URL :

<http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko1.htm> (дата звернення : 07.09.2017).

24. Вітман К. М. Мовна політика Латвії як механізм інтеграції латвійського суспільства // Держава і право : зб. наук. праць. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. Вип. 32. С. 532–539.

25. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі : історія і сучасність. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 303 с.

26. Гессе Г. Гра в бісер : роман. Пер. з нім. Є. О. Поповича ; передм. Д. В. Затонський. Х. : Фоліо, 2001. 510 с.

27. Гриневич Л. Конституцію мовною статтею закону «Про освіту» не порушували [Електронний ресурс]. URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/8/226323/> (дата звернення : 08.09.2017).

28. Грицяк Д. І. Політико-правові засади мовної політики в Україні : дис. ...канд. політ. наук ; 23.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2012. 219 с.

29. Даниленко В. М. «Коренізація» // Енциклопедія історії України. Гол. ред. ради В. М. Литвин. К. : Видавництво «Наукова думка» НАН України. У 10-ти томах Т. 5. Кон-Кю. 2008. С. 152–153.

30. Данте А. Божественна комедія. Рай. Пісня XXVI. Пер. Є. Дроб'язка. Х. : Фоліо, 2001. 607 с.

31. Дашкевич Я. Українці і національні меншини // Державність. 1991. № 3. С. 24–27.

32. Декларація прав національностей України від 01 листопада 1991 р. № 1771-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 53. Ст. 799.

33. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 31. Ст. 429.

34. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики : політологічні та правові аспекти. Автореф. дис. ...канд. політ. н. 23.00.02. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2010. 24 с.

35. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики : політологічні та правові аспекти. К. : Логос, 2010. 224 с.

36. Донбас у системі інформаційної безпеки держави : регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською

пропагандою. Аналітична доповідь. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 196 с.

37. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Укладена у Страсбурзі 5 листопада 1992 року. Ратифіковано Законом України від 15 травня 2003 року № 802-IV. [Електронний ресурс]. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (дата звернення : 10.03.2016).

38. Євсєєва Г. П. Державна мовна політика та українська національна ідея : монографія. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2010. 337 с.

39. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства : Довідник. К. : Наукова думка, 2004. 344 с.

40. За единственный государственный язык высказались 68% украинцев [Електронний ресурс]. URL : <http://www.unian.net/society/933239-za-edinstvennyiy-gosudarstvenniy-yazyik-vyiskazalis-68-ukraintsev.html> (дата звернення : 18.04.2014).

41. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс]. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення : 25.04.2016).

42. Задорожнюк Е., Фурман Д. Украинские регионы и украинская политика // Украина и Россия : общества и государства. М. : Права человека, 1997. С. 88–129.

43. Закон Союза ССР «О языках народов СССР» от 24 апреля 1990 года [Електронний ресурс]. URL : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0935.htm> (дата звернення : 07.09.2017).

44. Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 року № 1556-VII // Відомості Верховної Ради. 2014. № 37–38. Ст. 2004.

45. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки книговидавничої справи» №1300-IV від 20 листопада 2003 року // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 14. Ст. 195.

46. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22 травня 1997 р. № 283/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 27. Ст. 181.

47. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи»

№ 71-VIII від 28 грудня 2014 року // Відомості Верховної Ради. 2015. № 7–8. № 9. Ст. 55.

48. Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення» № 2058-III від 19 жовтня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 51–52. Ст. 446.

49. Закон України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» № 601-IV від 06 березня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 162.

50. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 р. № 5029-VI // Відомості Верховної Ради. 2013. № 23. Ст. 218.

51. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

52. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року № 2494-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. Ст. 529.

53. Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII // Голос України. 2017. № 178–179 (27 вересня). С. 10–22.

54. Закон України «Про податок на додану вартість» від 03 квітня 1997 р. № 168/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 21. Ст. 156.

55. Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» від 9 грудня 1997 року № 703/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 14. Ст. 56.

56. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року № 8303-XI // Відомості Верховної Ради УРСР. 1989. № 45. Ст. 624.

57. Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. № 8312-11 // Відомості Верховної Ради УРСР. 1989. Додаток до № 45. Ст. 631.

58. Заньєр Л. Нужно, чтобы власти Украины более активно присутствовали на востоке [Електронний ресурс]. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3353990-nuzhno-chtoby-vlasty-ukrayny-bolee-aktyvno-prysutstvovaly-na-vostoke-hensek-obse> (дата звернення : 24.04.2014).

59. Ижак Р. Україна под. угрозой раскола по языковому признаку [Електронний ресурс]. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3350493-ukrayna-pod-uhrozoj-raskola-po-yazykovomu-pryznaku-oon> (дата звернення : 16.04.2014).

60. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики» 7 червня 2016 р. К. : Центр Разумкова, 2016. 103 с.

61. Інформація про стан вітчизняного видавничо-поліграфічного комплексу України [Електронний ресурс] / Державний комітет телебачення і радіомовлення України. URL : http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=35703 (дата звернення : 15.04.2016).

62. Калакура О. Я. Культурні виміри етнополітичної історії Донбасу // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 5 (67). С. 130–150.

63. Кармазіна М. Політико-історична ідентичність Донецька : особливості зародження та формування міста та його людського ресурсу (у період до кінця 1980-х років) // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 1 (69). С. 3–28.

64. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні : міська громада Донецька. К. : ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.

65. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : Монографія. К. : Либідь, 1999. 352 с.

66. Квоти на україномовні пісні: за та проти : Думки українських музикантів розділились [Електронний ресурс]. URL : http://zaxid.net/news/showNews.do?kvoti_na_ukrayinmovni_pisni_za_ta_prot_i&objectId=1387218 (дата звернення : 29.03.2016).

67. Клімкін пообіцяв нацменшинам розвиток їхніх мов в Україні [Електронний ресурс]. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/11/7154810/> (дата звернення : 11.09.2017).

68. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

69. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [Електронний ресурс]. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення : 26.03.2016).
70. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
71. Корж А. В. Мовний чинник суспільної трансформації в Україні : дис. ...канд. політ. наук : 23.00.02 ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. К., 2004. 214 с.
72. Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України // Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 20–43.
73. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний концепт. К. : Світогляд, 2004. 772 с.
74. Котигоренко В. О. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. 2003. №2. С. 12–24.
75. Котигоренко В. О., Рафальський О. О. Ідеологічний проект «Русского Мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2013. Вип. 5 (16). С. 53–76.
76. Кочетков В. В. Национальная и этническая идентичность в современном мире // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2012. № 2. С. 144–162.
77. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Пер. з англ. В. Івашка, В. Корнієнка. К. : Основи, 1997. 423 с.
78. Кресіна І. О. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті // Політичний менеджмент. 2007. № 4. С. 31–40.
79. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). К. : Вища школа, 1998. 392 с.
80. Кресіна І. О., Перегуда Є. В. Правосуб'єктність мовних та етнічних груп і диференціація статусу мов // Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом. К. : ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 174–189.
81. Кресіна І. О., Явір В. О. Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови // Мовна

ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 190–197.

82. Кривицька О. В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України [монографія]. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.

83. Кулік В. Мовна політика // Політична енциклопедія. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 461–462.

84. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. К.: Генеза, 2004. 736 с.

85. Куць О. М., Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні. Х.: ХНУ ім. В. Каразіна, 2007. 297 с.

86. Лизанчук В. Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 256 с.

87. Лизанчук В. Хроніка нищення українства: мови, культури, духовності [Електронний ресурс]. URL: <http://journal.mandrivets.com/images/file/Lyzanchuk.pdf> (дата звернення: 03.09.2017).

Лизанчук В. Творимо разом Україну: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 452 с.

88. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. К.: ПЦ «Фоліант», 2005. 633 с.

89. Лопатина И. Перевод на украинский. Права региональных языков могут снова ограничить [Електронний ресурс] // Коммерсантъ Украина. 2012. № 162 (15 жовтня). URL: <http://www.kommersant.ua/doc/2044894> (дата звернення: 16.10.2012).

90. Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 «Механізми держ. упр.»; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. К., 2008. 36 с.

91. Лукьянченко А. Жители Донецка сомневаются в честности и легитимности референдума о «ДНР» [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unian.net/politics/915455-jiteli-donetska-somnevayutsya-v-chestnosti-i-legitimnosti-referenduma-o-dnr-mer.html> (дата звернення: 07.05.2014).

92. Ляпіна Л. А. Мультикультуралізм як визнання: соціологічна концепція Чарльза Тейлора // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціальні і політичні науки. 2015. Т. 20. Вип. 2(23). С. 26–33.

93. Майборода О. М. Нації етнічні і політичні : оманливе розрізнення // Політичний менеджмент. 2004. № 5. С. 15–22.
94. Малышко И. Дырка от бублика // Комментарии. 2013. № 36 (20 вересня). С. 2.
95. Марусик Т. Європейська хартія регіональних мов або поділяй і владарюй [Електронний ресурс]. URL : <http://www.novamova.com.ua/tpl/9.html> (дата звернення : 25.07.2007).
96. Масенко Л. Т. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. К. : ВД «КМ Академія», 2004. 163 с.
97. Масенко Л. Мовна політика. К. : Соняшник, 1999. 100 с.
98. Масенко Л. (У)мовна (У)країна [Електронний ресурс] : Популярне видання. К. Темпора. 2007. 88 с. URL : <http://ukraine.velesava.com/?p=71> (дата звернення : 03.09.2017).
99. Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. 28 июня – 1 июля 1988 г. М. : Политиздат, 1988. 160 с.
100. Медведчук В. Новый закон об образовании обострит противостояние в обществе [Електронний ресурс]. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/3885197-novyj-zakon-ob-obrazovanuu-obostryt-protyvostoianye-v-obschestve-medvedchuk> (дата звернення : 11.09.2017).
101. Мешканці сходу не підтримують сепаратистів і не хочуть до РФ [Електронний ресурс]. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/8/7057897/> (дата звернення : 08.02.2015).
102. Михальченко М. І. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах // Регіональні версії української національної ідеї : спільне і відмінне. Зб. статей. К. : Світогляд, 2005. С. 9–34.
103. Міжнародний пакт Організації Об'єднаних Націй «Про громадянські і політичні права» [Електронний ресурс] / Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року №2148-VIII. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення : 25.04.2016).
104. Міхнєва С. І. Мовна політика України і Канади : порівняльний аналіз // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціальні і політичні науки. 2014. Т. 19. Вип. 1(20). С. 63–71.

105. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. За ред. Юліане Бестер-Дільгер. К.: Вид. дім «Києво-Могілянська академія», 2008. 363 с.

106. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.

107. Мовна стаття Закону «Про освіту» не звужує, а розширює і гарантує права національних меншин: інтерв'ю заступника міністра освіти і науки України П. Хобзея // *Голос України*. – 2017. – № 185 (5 жовтня). – С. 1, 6–7.

108. Момрик А. «Русській мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється [Електронний ресурс]. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraje_Naselenna_Skhodu_Ukrajinu_i (дата звернення: 10.09.2017).

109. Москаль Г. Новий закон про освіту порушує права нацменшин [Електронний ресурс]. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/8/7154433/> (дата звернення: 08.09.2017).

110. Мураховський А. Українське книговидання: радянська доба і сьогодення [Електронний ресурс]. URL: http://aleksandr-p.io.ua/s1198324/ukraenske_knigovidannya_radyanska_doba_i_sogodennya (дата звернення: 13.02.2016).

111. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. К.: Світогляд, 2005. 315 с.

112. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» від 09 липня 2009 року № 642 [Електронний ресурс]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS12686.html (дата звернення: 17.07.2009).

113. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Держкомстат України, 2003. 245 с.

114. Олійник О. В., Ятченко В. Ф. Принцип «єдність через розмаїття»: переваги і вади // *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціальні і політичні науки*. 2014. Т. 19. Вип. 2(21). С. 20–26.

115. Оpubлiкованi даннiе по дeтям, обyчaющимся на язькaх нацменьшинств [Електронний ресурс]. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/3890484-opublykovany-dannye-po-detiam->

obuchauschymisia-na-yazykakh-natsmenshynstv (дата звернення : 25.09.2017).

116. Орлов А. В. Етнокультурные параметры национального самосознания русских в Украине // Русская культура в контексте социально-исторических реалий Украины (конец XX столетия). Материалы междунар. науч.-практ. конф. (22–23 октября 1993 г.). К., 1993. – С. 11–15.

117. Отделения от Украины и вхождения в состав РФ хотят 18,2 % жителей Донца – опрос [Електронний ресурс]. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3346575-otdelenyia-ot-ukrayny-y-vkhozhdenyia-v-sostav-rf-khotiat-182-zhytelei-donetska-opros> (дата звернення : 11.04.14).

118. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки // Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 38–45.

119. Парахонський Б. О. Українська ідентичність і консолідація країни. Національна ідея // Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Т. 3. Новітній український державотворчий процес. К. : Наукова думка, 2004. С. 98–111.

120. Парламент Румунії схвалив декларацію у зв'язку з українським освітнім законом [Електронний ресурс]. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/20/7071271/> (дата звернення : 10.10.2017).

121. Парламент Угорщини одноголосно засудив український закон про освіту [Електронний ресурс]. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/19/7071213/> (дата звернення : 10.10.2017).

122. Перегуда Є. В. Активність громадянського суспільства на Південному Сході України в контексті сучасної кризи // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22 [Відп. ред. О.В. Бабкіна] К. Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова. 2014. Випуск 14. С. 21–26.

123. Перегуда Є. В. Виконавча влада України : політико-правові аспекти модернізації : монографія. К. : Логос, 2013. 408 с.

124. Перепис населення УРСР 1989 [Електронний ресурс]. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_УРСР_1989 (дата звернення : 08.02.2016).

125. Пирогова Д. Ставлення до статусу російської мови в Україні / [Електронний ресурс] / Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології. URL : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&page=1> (дата звернення : 10.04.2015).

126. Платон. Кратил // Платон. Собрание сочинений в 4 томах. Т. 1. М. : Мысль, 1990. С. 613–681.

127. Платформа Соціалістичної партії України до виборів народних депутатів України «За соціальну справедливість, народовладдя, законність, безпеку людини» // Матеріали I–V з'їздів Соціалістичної партії України. 1991–1994. К. : Вибір, 1997. Т. 1 : 1991–1994. С. 151–161.

128. Погрібний А. Захочеш – і будеш : Публіц. ст. К. : Вид. центр «Просвіта», 2007. 483 с.

129. Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії. К. : Медобори, 2003. 72 с.

130. Попеску И. Теоретические основы языковой политики [Електронний ресурс]. URL : <http://russian.kiev.ua/print.php?id=9001564> (дата звернення : 20.09.2017).

131. Порошенко П. Донбас буде вільно розмовляти двома мовами [Електронний ресурс]. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/07/22/7075322/> (дата звернення : 22.07.2015).

132. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року № 1427-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст. 502.

133. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» від 02 жовтня 2003 р. № 1546 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1546-2003-%D0%BF> (дата звернення : 13.01.2016).

134. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» від 08 вересня 1997 р. № 998 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998-97-%D0%BF> (дата звернення : 13.01.2016).

135. Постанова Кабінету Міністрів України «Про підтримку діяльності творчих спілок та книговидавничої справи» від 02 жовтня 2003 року № 1539 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1539-2003-%D0%BF> (дата звернення : 21.02.2016).

136. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» від 12 лютого 1991 р. № 41 (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 1272 від 17.10.96, Розпорядженням КМ № 728 від 15.11.96) [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/41%D1%80-91-%D0%BF> (дата звернення : 13.01.2016).

137. Президент Молдови хоче, щоб Україна відмовилась від нового закону «Про освіту» [Електронний ресурс]. URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/11/226385/> (дата звернення : 11.09.2017).

138. Про серйозні недоліки та помилки однієї книги : редакційна стаття // Комуніст України. 1973. № 4. С. 77–82.

139. Проект Закону про забезпечення функціонування української мови як державної [Електронний ресурс] / Зареєстрований в секторі законопроектів Верховної Ради України 09 червня 2017 року під № 5670-д. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=61994 (дата звернення : 08.09.2017).

140. Резолюція ПАРЄ щодо функціонування демократичних інститутів в Україні: Повний текст [Електронний ресурс]. URL : <https://ua.112.ua/polityka/rezoliutsiia-parye-shchodo-funksionuvannia-demokratychnykh-institutiv-v-ukraini-povnyi-tekst-367696.html> (дата звернення : 12.09.2017).

141. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. К. : Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2001. 264 с.

142. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 [Електронний ресурс]. URL :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99/para54#n54> (дата звернення : 27.09.2011).

143. Розумний М. М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців // Політичний менеджмент. 2007. № 1. С. 93–99.

144. Розумний М. Чергові мовні суперечки [Електронний ресурс]. URL : <http://www.unian.ua/politics/1737976-cherгови-movni-superechki.html> (дата звернення : 23.01.2017).

145. Романюк Н. І. Сепаратизм як суспільно-політичне явище сучасності [Електронний ресурс]. URL : <https://internationalconference2014.wordpress.com/2014/10/20/сепаратизм-як-суспільно-політичне-яв/> (дата звернення : 10.09.2017).

146. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України : тенденції соціальних змін. К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. 170 с.

147. Румунська спільнота просить Порошенка ветоувати закон «Про освіту» через мовне питання [Електронний ресурс]. URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/7/226317/> (дата звернення : 07.09.2017).

148. Русские маскируются под украинцев? // Столичка. 2003. 24 декабря. С. 2.

149. Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення. К. : Критика, 2000. 304 с.

150. Савойська С. В. Мовна політика у сучасній Україні : деструктивні і конструктивні виміри : монографія. К. : ВЦ «Просвіта», 2015. 688 с.

151. Савойська С. Мовно-комунікативна політика як специфічна область державної політики в поліетнічному соціумі : теоретико-історіологічний аналіз : Монографія. К. : Вид. центр «Просвіта», 2013. 424 с.

152. Савойська С. В. Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації. К. : Вид. центр «Просвіта», 2011. 408 с.

153. Савоскул С. Русские в независимой Украине : статус, идентичность, перспективы // Украина и Россия : общества и государства. М. : Изд-во «Права человека», 1997. С. 278-329.

154. Самброс А. Новый формат украинской политики или на пути к гражданскому обществу [Електронний ресурс]. URL : <http://inpress.ua/ru/politics/28398-g-121> (дата звернення : 29.04.2014).

155. Степико М. Т. Українська ідентичність : феномен і засади формування. К. : НІСД, 2011. 336 с.

156. Степико М. Т. Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави : Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/1871/> (дата звернення : 09.01.2016).

157. Стріха М. Українська мова // Сучасність. 1997. № 12. С. 105–121.

158. Сушко Р., Левицький М. Хроніка нищення української мови від доби Романових до сьогодні [Електронний ресурс]. Вид. 4-е, виправ. й доп. К. 2012. URL : <http://litlife.club/br/?b=200735&p=13> (дата звернення : 02.09.2017).

159. Трудящим – Радянську владу! Суспільству – соціалізм! Україні – добровільний союз рівноправних братніх народів! : Передвиборна програма Комуністичної партії України // Урядовий кур'єр. 1998. № 37. С. 7.

160. Тужанський Д. Мовний конфлікт з Європою: як діяти Києву, щоб зберегти норми освітнього закону [Електронний ресурс]. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/18/7071149/> (дата звернення : 10.10.2017).

161. Тягнибок грозить не допустить офіційного статусу для російського мови [Електронний ресурс]. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3402040-tiahnybok-hrozyt-ne-dopustyt-ofytsyalnoho-statusa-dlia-russkoho-yazyka> (дата звернення : 06.08.2014).

162. Указ Президента України «Про деякі заходи з розвитку книговидавничої справи в Україні» від 21 березня 2006 року № 243/2006 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/243/2006> (дата звернення : 21.02.2016).

163. Указ Президента України «Про деякі питання розвитку державної мовної політики» від 20 лютого 2008 року № 146/2008 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/146/2008> (дата звернення : 25.02.2016).

164. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України» від 08 квітня 2011 року № 410/2011 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/410/2011> (дата звернення : 12.01.2016).

165. Указ Президента України «Про Міністерство освіти і науки України» від 07 червня 2000 року № 773/2000 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/773/2000> (дата звернення : 12.01.2016).

166. Указ Президента України «Про Положення про Міністерство культури України» від 06 квітня 2011 року № 388/2011 із змінами, внесеними згідно з Указом Президента від 02 вересня 2013 року №473/2013 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/388/2011> (дата звернення : 12.01.2016).

167. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> (дата звернення : 18.01.2016).

168. Фарион назвала легендарного волонтера «Феникса» «бедным и убогим» из-за его общения на русском языке [Електронний ресурс]. URL : <http://www.unian.net/politics/1015911-farion-nazvala-legendarnogo-volontera-feniksa-bednyim-i-ubogim-iz-za-ego-obscheniya-na-russkom-yazyike.html> (дата звернення : 01.12.2014).

169. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів : Свічадо, 2004. 103 с.

170. Хобзей П. Лише 10 % учнів в Україні навчаються іншими мовами [Електронний ресурс]. URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/8/226352/> (дата звернення : 09.09.2017).

171. Хомський Н. Роздуми про мову / Пер. з англ. Львів: Ініціатива, 2000. 352 с.

172. Царев назвал условия для налаживания диалога между властью и народом [Електронний ресурс]. URL : <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/tsarev-nazval-usloviya-dlya-nalazhivaniya-dialoga-mezhdu-vlastyu-17042014185100> (дата звернення : 17.04.2014).

173. Царев стал координатором «Юго-Восточного сопротивления» [Електронний ресурс]. URL : <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/tsarev-stal-koordinatorom-yugo-vostochnogo-soprotivleniya--17042014095500> (дата звернення : 17.04.2014).

174. Шанхайская Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Принята 15 июня 2001 года [Електронний ресурс]. URL :

<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1168301&subID=100064359,100064362#text> (дата звернення : 10.09.2017).

175. Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історичної історії України ХХ століття // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 134–149.

176. Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. К. : Політвидав України, 1970. 280 с.

177. Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П. Законодавство про мови в Україні : хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна система // Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 157–173.

178. Шеремет П. Руслана : поездка в Донецк развернула мою жизнь [Електронний ресурс]. URL : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/09/2/7036570/> (дата звернення : 03.09.2014).

179. Шкляр Л. Є. Мовна політика // Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. С. 493.

180. Шкляр Л. Є. Національна ідея в полікультурному просторі України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. Вип. 15. К., 2001. С. 28–36.

181. Шпорлюк Р. Імперія та нації. К. : Дух і Літера, 2000. 354 с.

182. Шульга М. О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 49–74.

183. Ющенко шукає компроміс у питанні дублювання кіно українською [Електронний ресурс]. URL : <http://www.unian.ua/politics/99143-yuschenko-shukae-kompromis-u-pitanni-dublyuvannya-kino-ukrajinskoju.html> (дата звернення : 25.02.2016).

184. Язык «народов Донбасса» и история отечества. В соцсетях опубликовали таблиць донецких школьников [Електронний ресурс]. URL : <http://nv.ua/ukraine/events/jazyk-narodov-donbassa-i-istorija-otechestva-v-sotssetjah-opublikovali-tabel-donetskih-shkolnikov-77897.html> (дата звернення : 09.12.2015).

185. Adamczyk A., Sakson A., Trosiak C. (red.). Między lękiem a nadzieją. Dziesięć lat funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005-2015). Poznań : Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, 2015. 386 s.

186. Adamowski J., Niebrzegowska S. (red.). W zwierciadle języka i kultury. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1999. 539 s.
187. Aitchison J. Ziarna mowy. Początki i rozwój języka. Tł. M. Sykurska-Derwojed. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2002. 336 s.
188. Altermatt U. Sarajewo przestrzega. Etnonacjonalizm w Europie. Tł. G. Sowiński. Kraków : Znak, 1998. 359 s.
189. Andrzejewski B. Poznanie i komunikacja. Szkice z nowożytnej i współczesnej filozofii języka. Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2005. 137 s.
190. Asociación de Academias de la Lengua Española [Електронний ресурс]. URL : <http://www.asale.org/> (дата звернення : 14.08.2017).
191. Assmann J. Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa. Tł. S. Dyroff, R. Żytyniec // *Borussia*. 2003. Nr. 29. S. 11-17.
192. Bańczerowski J. Cz. Kilka uwag o prawnej ochronie języka polskiego i węgierskiego // *Język, Komunikacja, Informacja*. 2011. R. 6. S. 63-70.
193. Barciak A. (red.). Wilamowice: przyroda, historia, język, kultura oraz społeczeństwo miasta i gminy. Wilamowice : Urząd Gminy, 2001. 745 s.
194. Barker P. From Wendish-Speaking Germans to Sorbian-Speaking Citizens of the GDR. Contradiction in the Language Policy of the SED // Jackman G., Roe I. F. (ed.). *Finding a Voice. Problems of Language in East German Society and Culture*. Amsterdam – Atlanta (GA), 2000. P. 39–54.
195. Bekus N. Polityka językowa w kontekście procesów narodotwórczych narodu białoruskiego // *Język, Komunikacja, Informacja*. 2011. R. 6. S. 117–125.
196. Benedict R. Wzory kultury. Tł. J. Prokopiuk. Warszawa : Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 1999. 346 s.
197. Bilczewski T. Komparatystyka postkolonialna, ginące języki, wspólnoty wyobrażone. O pewnym locus środkowoeuropejskiej wielokulturowości // Gosk H., Kołodziejczyk D. (red.). *Historie, społeczeństwa, przestrzenie dialogu. Studia przynależnościowe w perspektywie porównawczej*. Kraków, 2014. S. 437–447.
198. Bobowska-Nastarzewska P. Quebec French – the struggle for national identity // *Język, Komunikacja, Informacja*. 2009. R. 4. S. 9–20.
199. Bobrownicka M. Poliglotyzm społeczeństw słowiańskich a rozwój ich świadomości narodowej // Bobrownicka M. (red.) *Język a tożsamość narodowa*. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 19–38.

200. Bogdanov D., Jahołkowska B. Rozwój rynku wysokich technologii a zagrożenia języka polskiego // Nowak Z. M. (red.). Wymiary globalizacji. Aspekty polityczno-kulturowe. Opole : Wydawnictwo WSZiA, 2002. S. 422–435.
201. Bogocz I. «Jak oni mówią?», czyli próba interpretacji języka Polaków na Zaolziu // LingVaria. 2016. Nr. 2. S. 227–247.
202. Bogocz I., Bortliczek M. Gdy twoja mowa cię (nie) zdradza, czyli o wielojęzyczności na Śląsku Cieszyńskim w Republice Czeskiej // Socjolingwistyka. 2015. Nr. 29. S. 39–62.
203. Bott-Bodenhausen K. Schsprachverfolung in der NS-Zeit. Sorbische Zeitung berichten. Lětopis (Budyšin) Lausitz. 1997. Nr. 44. 150 s.
204. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge : Polity Press, 1991. 312 p.
205. Bromley J., Kozlov V. The Theory of Ethnos and Ethnic Process in Soviet Social Sciences // Comparative Studies in Science and Society. 1989. № 31(3). P. 425-438.
206. Bytniewski P. «Jak słowa łączą się ze światem» – czyli jak być biernym antyfundamentalistą // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I, Philosophia-Sociologia. Vol. 21/22. 1996/1997. S. 199–208.
207. Bytniewski P. Język i kultura w koncepcji E. Sapira i B. L. Whorfa // Puzynina J., Bartmiński J. (red.). Język a kultura. Tom 2. Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne. Wrocław : Wiedza o Kulturze, 1991. S. 11–23.
208. King C. Dzieje Morza Czarnego. Tł. Z. Piotrowska. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2006. 312 s.
209. Chinese Language. URL : <http://www.china-language.gov.cn/> (дата звернення: 14.08.2017).
210. Chlebowczyk J. Kształtowanie się świadomości społecznej i narodowej na pograniczu językowym (w warunkach środkowoeuropejskich). Niektóre problemy teoretyczne i metodologiczne // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. 1968. T. IV. S. 5–42.
211. Cieszyńska-Rożek J. Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii. Kraków : Wydawnictwo Naukowe AP, 2006. 469 [1] s.
212. Cieszyńska-Rożek J. O dwujęzyczności polskich dzieci urodzonych w Austrii // Język Polski. 2003. Z. 2, S. 116–122.
213. Czapliński P. Język niezależności. Jak jest artykułowana w literaturze niepodległość odzyskana przez Polskę w roku 1989? // Nycz R.

Kultura po przejściach, osoby z przeszłością. Polski dyskurs postzależnościowy – konteksty i perspektywy badawcze, Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2011. S. 39–63.

214. Danecki J. Rozwój języka arabskiego w epoce globalizacji // Zdanowski J. (red.). Kulturey pozaeuropejskie i globalizacja. Zderzenia, Warszawa : Elipsa, 2000. S. 128–154.

215. Darasz Z. Językowy polimorfizm słoweńskiej kultury a narodowa tożsamość Słoweńców // Bobrownicka M. (red.) Język a tożsamość narodowa. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 143–153.

216. Dębski R. Dwujęzyczność angielsko-polska w Australii. Języki mniejszościowe w dobie globalizacji i informatyzacji. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. 260 s.

217. Dębski R. Wpływ nowych technologii na dynamikę utrzymania języka polskiego w świecie. W poszukiwaniu modelu badawczego // Poradnik Językowy. 2015. Z. 8. S. 61–72.

218. Dębski R., Miodunka W. (red.). Bilingwizm polsko-obcy dziś. Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2016. 240 s.

219. Dial-the-Truth Ministries [Електронний ресурс]. URL : <http://www.av1611.org/> (дата звернення : 14.08.2017).

220. Dobrowolski M. Zdjąć chłopom kajdany razem z butami [Електронний ресурс]. URL : <https://www.pb.pl/zdjac-chlopom-kajdany-razem-z-butami-816392> (дата звернення : 09.09.2017).

221. Dołowy-Rybińska N. Języki i kultury mniejszościowe w Europie: Bretończycy, Łużyczanie, Kaszubi. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. 584 s.

222. Dubiel-Dmytryszyn S. Język jako istotny wyznacznik tożsamości Łemków oraz jego rola w rozwoju świadomości etnicznej grupy i łemkowskim odrodzeniu // Sprawy Wschodnie. 2006. Nr. 3. S. 37–49.

223. Dubisz S. Język polonijny. Pojęcia, uwarunkowania, metody badawcze // Studia Pragmalingwistyczne. 2014. R. 6. S. 167–175.

224. Dubisz S. Język polski poza granicami kraju. Opole : Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1997.

225. Dubisz S. Polonia i jej język. Warszawa : Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2014. 154 s.

226. Dubisz S. Sytuacja języka polskiego na Litwie, Ukrainie i Białorusi // Poradnik Językowy. 2014. Z. 7. S. 7–20.

227. Dubisz S. Sytuacja języka polskiego w świecie // Poradnik Językowy. 2013. Z. 8. S. 5–12.
228. Elikowska-Winkler M. Edukacja w dziedzinie języka i kultury na Dolnych Łużycach // E. Wrocławska, J. Zieniukowa (red.). Języki mniejszości i języki regionalne. Warszawa. 2003. S. 159–171.
229. Elle L. Die Europäische Charta der Regional- oder Minderheitensprachen und die Sprachenpolitik in der Lausitz. Bautzen : Sorbisches Institut, 2004. 63 s.
230. Elle L. Język łużycki jako komponent etniczności Łużyczan // Jasiński Z., Kozłowska A. (red.). Tożsamość narodowa młodzieży na pograniczach. Opole. 1997. S. 239–245.
231. Elle L. Kształcenie mniejszości narodowych w Europie Środkowej u progu XXI wieku – szkolnictwo serbskie w Niemczech // Jasiński Z., Lewowicki T. (red.). Oświata etniczna w Europie Środkowej. Opole. 2001. S. 167–179.
232. Elle L. Minderheitensprache und Wirtschaft. Möglichkeiten zur Einbeziehung des Sorbischen in die ökonomische und administrative Praxis. Bautzen/Budyšin : Sorbisches Institut, 2002. 64 s.
233. Epiktet. Diatryby, Encheiridion. Tł. L. Joachimowcz. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. XXII, 555(4) s.
234. Federal Union of European Nationalities [Електронний ресурс]. URL : <https://www.fuen.org/> (дата звернення : 14.08.2017).
235. Fenton S. Etniczność. Tł. E. Chomicka. Warszawa : Wydawnictwo Sic!, 2007. 250 s.
236. Føroya málnevndin [Електронний ресурс]. URL : <http://malrad.fo/malnevndin/> (дата звернення : 14.08.2017).
237. Fudalej P. Chińska Soft Power // «Kultura i Polityka», Zeszyty Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie. 2008. Nr. 2/3. S. 78–79.
238. Gajda S. Współczesna polska polityka językowa // Dunin-Dutkowska A., Małycka A. (red.). 70 lat współczesnej polszczyzny. Zjawiska, procesy, tendencje. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Janowi Mazurowi. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013. S. 61–74.

239. Gawlik K. Sytuacja językowa Rogu Afryki i jej związek z życiem społeczno-politycznym u schyłku XX wieku // Mantel-Niećko J., Ząbek M. (red.). Róg Afryki. Historia i współczesność. Warszawa : TRIO, 1999.
240. Gawroński A. Dlaczego Platon wykluczył poetów z Państwa? Warszawa : Biblioteka Więzi, 1984. 333 s.
241. Gellner E. Nations and Nationalism. Ithaca : Cornell University Press, 1983. 150 p.
242. Głowiński M. Mowa agresji // Jurasz-Dudzik Ł. (red.). Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne. Warszawa : Wydaw. Sic!, 2002. S. 258–272.
243. Głowiński M. Nowomowa po polsku. Warszawa : Wyd. PEN, 1991. 147 s.
244. Gortych K. Wpływ ideologii na język. Przypadek dyktatury wojskowej w Grecji w latach 1967-1974 // Język, Komunikacja, Informacja. 2007. R. 2. S. 27–48.
245. Grabiec A. Globalizacja a języki narodowe // Malczyk T. (red.). Interdyscyplinarne znaczenie bezpieczeństwa. 2011. T. 2. S. 74–82.
246. Helbig-Miszewski B. Język żałoby i buntu. Postzależnościowy dyskurs psychoanalityczny Hansa Joachima Maaza // Nycz R. Kultura po przejściach, osoby z przeszłością. Polski dyskurs postzależnościowy. T. 1. Konteksty i perspektywy badawcze. Kraków : Universitas, 2011. S. 181–192.
247. Hładkiewicz W. Misje i oświata Rzeszy Niemieckiej w Afryce // Małkiewicz A., Opalińska A. (red.). Stosunki międzykulturowe. T. 1. Strategie bezpieczeństwa i komunikacji we współczesnym świecie. Zielona Góra : Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2016. S. 29–38.
248. Hobsbawm E. J. Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji // Hobsbawm E. J., Ranger T. (red.). Tradycja wynaleziona. Tł. M. Godyń, F. Godyń. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008. 340 s. S. 9–23.
249. Hofmański W. Ewolucja świadomości językowej Czechów po 1989 roku // Bohemistyka. 2016. R. 16. Nr. 2. S. 169–180.
250. Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937-1938. Kraków : Wydawnictwo: Znak Horyzont, 2014. 480 s.
251. Iwona Anna NDiaye, Bara NDiaye. Tożsamość afrykańska w kontekście polityki językowej Unii Afrykańskiej // Acta Neophilologica. T. 15. 2013. Nr. 1. S. 273–289.

252. Jaenecke P. Religiosität und Spracherhalt bei den katholischen Sorben [Електронний ресурс] / Berlin : Weißensee Verlag, 2003. URL : <http://www.weissensee-verlag.de/autoren/Jaenecke/Jaenecke-kurz.pdf> (дата звернення : 08.10.2017).

253. Jakubowska-Branicka I. Jak zostać wodzem? O języku nienawiści w służbie propagandy // Szklarski B. (red.). Gra w przywództwo – jak zdobyć i utrzymać władzę. Warszawa : Centrum Kreowania Liderów ; Collegium Civitas, 2008. S. 105–118.

254. Janaszek-Ivaničková H. Problemy językowe Słowaków w procesie narodotwórczym // Bobrownicka M. (red.) Język a tożsamość narodowa. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 63–101.

255. Jankowicz G., Marecki P., Sowiński M. (red.). Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre’a Bourdieu : podręcznik. Kraków : Korporacja Ha!art, 2015. 272 s.

256. Jeleń E. (i in. red.). Zmiany i rozwój języka oraz tożsamości narodowej – trendy w procesie integracji europejskiej. Language dynamics and linguistic identity in the context of European integration. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2002. 264 s.

257. Jerzynek M. Język współczesnej polityki – nowomowa w demokratycznym kraju? // Krzysztofik M., Gauza D. (red.). Politologia jako nauka? Analiza politologiczna wobec kwestii współczesnego świata. Zielona Góra : Wydawnictwo Majus, 2009. S. 145–154.

258. Junkiert M., Marzec L., Michalska P., Pytlewska A. (red.). Homo politicus : polityczne aspekty literatury, języka, teatru i filmu. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, 2009. 349 s.

259. Kamińska-Szmaj I. Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918-2000. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007. 370 s.

260. Kamiński Ł. Lingua securitatis // Pamięć i Sprawiedliwość. 2003. Nr. 1. S. 209–216.

261. Kamusella T. Codziennosc komunikacyjno-językowa na obszarze historycznego Górnego Śląska. Kōmunikatiōn-godkowy koždy dziyń na geszichtowym Wyrchnym Ślōnsku. Zabrze : Ślōnsko Nacyjno Ôficyno, 2016. 162 s.

262. Kamusella T. Standaryzacja języka górnośląskiego i jej implikacje społeczno-polityczne (ze szczególnym uwzględnieniem Śląska Opolskiego) // *Sprawy Narodowościowe – Seria Nowa*. 2004. Z. 24/25. S. 113–132.

263. Kamusella T. *Ślōnsko godka*, Zabrze : Narodowa Oficyna Śląska, 2014. 196 s.

264. Kamusella T. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Houndmills/New York : Palgrave Macmillan. 2012. XXVIII + 1140 p.

265. Kamusella T. *The Szlonzoks and Their Language : Between Germany, Poland and Szlonzokian Nationalism / Szlonzocy (Ślązacy) i ich język pomiędzy Niemcami, Polską a szlonzkim (śląskim) nacjonalizmem*. Zabrze : NOS, 2009. 122 s.

266. Kamusella T. *Uwag kilka o dyskryminacji Ślązaków i Niemców górnośląskich w postkomunistycznej Polsce*. Zabrze : NOS, 2007. 28 s.

267. Kamusella T. *Wyłanianie się grup narodowych i etnicznych na Śląsku w okresie 1848-1918* // *Sprawy Polityczne*. 2000. Nr. 2. S. 63–118.

268. Kijo K. *Polityka językowa Měrcina Nowaka-Njehorńskiego* // *Język, Komunikacja, Informacja*. 2011. R. 6. S. 135–143.

269. Kłańska M. *Tożsamość narodowa Żydów w monarchii habsburskiej ery konstytucyjnej a ich wybory kulturowo-językowe* // Bobrownicka M. (red.) *Język a tożsamość narodowa*. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 221–256.

270. Kuniński M. *Język a tożsamość narodowa. Aspekty filozoficzne i socjologiczne* // Bobrownicka M. (red.) *Język a tożsamość narodowa*. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 7–18.

271. Kurzępa J. *Diaspora polska na Wileńszczyźnie a kwestie wyznaniowe* // Lewowicki T., Różańska A., Klajmon U. (red.). *Kwestie wyznaniowe w społecznościach wielokulturowych*. Cieszyn : Wydawnictwo Uniwersytet Śląski - Filia w Cieszynie, 2002. S. 89–103.

272. Lewis R. D. *When cultures collide : Leading across cultures*. Boston – London : Nicholas Brealey International, 2015. XXII, 599 p.

273. Labocha J. *Problem tożsamości językowej i kulturowej na pograniczu polsko-czeskim* // Jeleń E. (i in. red.). *Zmiany i rozwój języka oraz tożsamości narodowej*. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2002. S. 207–214.

274. Labuda G. *Podłoże polityczne dyskusji nad autonomią języka kaszubskiego na przełomie XIX i XX stulecia* // Treder J. (red.).

Kaszubszczyzna w przeszłości i dziś. Warszawa : Komitet Historii Nauki i Techniki PAN, 2006. S. 11–30.

275. Lewicki R. Językowy modus vivendi w Europie regionów // Hałub M. (red.). Silesia Philologica. I Kongres Germanistyki Wrocławskiej. Wrocław : Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2002. S. 67–73.

276. Lubaś W. Co jest teraz ważne w polskiej polityce językowej? // Mazur J. (red.). Polska polityka językowa na przełomie tysiącleci. Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. S. 25–36.

277. Lubaś W. Jak język w krajach słowiańskich «utożsamia»/«identyfikuje narodowość? // Gajda S. (red.). Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej. Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008. S. 133–148.

278. Lubaś W. Polityka językowa. Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2009. 560 s.

279. Lubaś W. Społeczna rola języka a polityka językowa // Zranie Śląskie. 1975. T. XXXVIII. Z. 2. S. 235–253.

280. Lubaś W. Studia socjolingwistyczne. Opole : Wydawnictwo: Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa UO, 2013. 422 s.

281. Lustanski J. Język polonijny w Kanadzie. Toronto : The Canadian Polish Research Institute, 2009. 295 s.

282. Magier D. Nowomowa. Język biurokracji komunistycznej w Polsce (1944-1989) // Kuć J., Machnicka V. (red.). Wokół języka i prawa. Fakty dawne i współczesne. Siedlce : Pracownia Wydawnicza Wydziału Humanistycznego, 2015. S. 75–83.

283. Majewicz A. Records of Wilamowicean. The smallest literature in a minority language in Poland // Linguistic and Oriental Studies from Poznań. 1999. Vol. 4. S. 81–86.

284. Małkiewicz A. Jezuici i mit ateizmu // Charchalis W., Trocha B. (red.). Mitologizacja człowieka w kulturze i literaturze iberyjskiej i polskiej, Zielona Góra : Pracownia Mitopoetyki i Filozofii Literatury UZ, 2016. S. 477–486.

285. Małkiewicz A. Uwagi o wykorzystaniu materiałów archiwalnych PZPR w badaniach dziejów PRL // Szkice archiwalno-historyczne. 2000. Nr. 2. S. 137–143.

286. Marciniak T. Ormianie w Polsce – religia i język // Kempny M., Woroniecka G. (red.). Religia i kultura w globalizującym się świecie. Kraków : ZW Nomos, 1999. S. 227–238.

287. Marody M. Technologie intelektu. Językowe determinanty wiedzy potocznej i ludzkiego działania. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. 299 s.

288. Merleau-Ponty M. Proza świata. Eseje o mowie. Tł. E. Bieńkowska, S. Cichowicz, J. Skoczylas. Warszawa : Wydawnictwo Czytelnik, 1976. 257 s.

289. Mikołajczyk M. Syndrom rozczarowania jako efekt polskiej «rewolucji pokojowej» // Janiak A., Potocki R., Macała J. (red.). Pokojowa rewolucja jako instrument zmiany politycznej w krajach postkomunistycznych na przełomie XX i XXI wieku. Zielona Góra : Wydawnictwo Druk-Ar, 2006. S. 103–118.

290. Miodunka W. Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej. Kraków : Universitas, 2003. 292 s.

291. Misiak M. O wpływie czynników pozajęzykowych na rozwój mowy – przypadek etnolektu łemkowskiego // Balowski M., Olchowa G. (red.). Języki słowiańskie w procesie przemian. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2015. S. 39–51.

292. Morgan P. Od śmierci do zmartwychwstania w wyobraźni: łowy na walijską przeszłość w epoce romantyzmu // Hobsbawm E. J., Ranger T. (red.). Tradycja wynaleziona. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008. S. 53–110.

293. Nalborczyk A. S. Język arabski a arabska tożsamość narodowa // Kapiszewski A. (red.). Świat arabski w procesie przemian. Zmiany społeczne i kulturowe oraz reformy polityczne. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2008. S. 45–57.

294. Nowicki J. Pośmiertny chichot nowomowy // Kozub-Ciembroniewicz W., Kowalska-Stus H., Szlachta B., Kiwior-Filo M. (red.). Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. S. 77–83.

295. Ofis Publik ar Brezhoneg [Електронний ресурс]. URL : <http://www.brezhoneg.bzh> (дата звернення : 14.08.2017).

296. Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939. Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2000. 285 s.

297. Ollivier B. Nauki o komunikacji. Teoria i praktyka. Tł. I. Piechnik. Warszawa : Oficyna Naukowa, 2010. 391 s.

298. Pisarek W. Istota i sens polskiej polityki językowej // Mazur J. (red.). Polska polityka językowa na przełomie tysiącleci. Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. S. 13–23.

299. Pisarek W. Język – państwo – prawo // Zeszyty Prasoznawcze. 2002. Nr ¾. S. 7–14.

300. Pisarek W. Prawne uwarunkowania rozwoju języka // Język Polski. 2001. Z. 4. S. 242–252.

301. Pisowicz A. Ormianie polscy. Problem świadomości narodowej a kwestia języka // Bobrownicka M. (red.). Język a tożsamość narodowa. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 135–142.

302. Płucienniczak P. Książki i klasy : jak język odtwarza nierówności // Jankowicz G., Marecki P., Sowiński M. (red.). Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre'a Bourdieu. Kraków : Wydawnictwo Ha!art, 2015. S. 88–111.

303. Puzio-Wlazłowska D. Wydawnictwa niezależne lat 1976-1989 o języku, manipulacji językowej i propagandzie // Kozłowski T., Olaszek J. (red.). Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku. Warszawa. 2011. T. 1. S. 85–95.

304. Rada Języka Kaszubskiego [Електронний ресурс]. URL : <http://www.rjk.org.pl/> (дата звернення : 14.08.2017).

305. Rajman B. Język i polityka językowa we Flandrii. Historia i teraźniejszość. Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. 196 s.

306. Rudnicki S. Przemiany w świadomości narodowej mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. Postulaty badawcze // Wrzesiński W. (red.). Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej. T. V. Wrocław. 1998. S. 31–47.

307. Rzepka M. Nacjonalizm perski a polityka językowa w Iranie w okresie panowania dynastii Pahlawich // Grott B. (red.). Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka – Religia – Etos. Kraków : Wyd. Nomos, 2010. S. 445–460.

308. Rzeszutko-Iwan M. Sposoby rozumienia wybranych symboli przez przedstawicieli r3nych nacji // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Językoznawstwo. 2001. Z. 6. S. 59–70.

309. Sapir E. Język. Wprowadzenie do badań nad mową. Tł. M. Buchta. Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2010. 241 s.

310. Sapir E. Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje. Tł. B. Stanosz, R. Zimand. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978. 278 s.

311. Sapir E. Language. An introduction to the study of speech. New York : Harcourt, Brace and Company, 1921. VII, 258 p.

312. Sekuła E. A., Jałowicki B., Majewski P., Źelazny W. Być narodem? Ślżacy o Ślżsku. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012. 188 s.

313. Sękowska E. Język emigracji polskiej w świecie. Bilans i perspektywy badawcze. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. 124 s.

314. Siatkowska E. Praca łuzycyckich duchownych, katolickich i protestanckich nad kształtowaniem ojczystej normy językowej // Siatkowska E. (red.). Studia łuzycoznawcze. Warszawa : Instytut Filologii Słowiańskiej UW, 2000. S. 113–119.

315. Siatkowska E. Wpływ czynników wyznaniowych na kształtowanie się literackich języków słowiańskich // Przegląd Humanistyczny. 1993. Nr. 2. S. 111–118.

316. Siatkowska E., Posern-Zieliński A. (red.). Etniczność a religia. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2003. 248 s. ; Ondruszová T. Język w życiu religijnym na Zaolziu // Poradnik Językowy. 2014. Z. 2. S. 52–65.

317. Skobrtal M. Rola języka w procesach narodotwórczych w Europie Środkowej // Język, Komunikacja, Informacja. 2011. R. 6. S. 109–116.

318. Smith A. D. Etniczne źródła narodów. Tł. M. Głowacka-Grajper. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. XIII, 385 s.

319. Smith A. D. Kulturowe podstawy narodów. Hierarchia, przymierze i republika. Tł. W. Usakiewicz. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. 265 s.

320. Smolicz J. Języki ojczyste i struktury rodzinne jako symbole tożsamości etnicznej : doświadczenie australijskie // Roczniki Nauk Społecznych. 2005. T. XXXIII. Z. 1. S. 113–143.

321. Stachowiak P. Mniejszości narodowe w nauczaniu i działalności Kościoła katolickiego w Polsce po roku 1989 // Adamczyk A., Sakson A., Trościak C. (red.). Między lękiem a nadzieją. Dziesięć lat funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005-2015). Poznań. 2015. S. 131–141.

322. Stankowicz A. Miejsce języka w politycznej koncepcji narodu bośniackiego // Bobrownicka M. (red.) Język a tożsamość narodowa. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 183–194.

323. Studencka-Derkacz D. Język polityki w kampanii prezydenckiej 2005 // Krzysztofik M., Gauza D. (red.). Politologia jako nauka? Analiza politologiczna wobec kwestii współczesnego świata. Zielona Góra : Wydawnictwo Majus, 2009. S. 317–333.

324. Syrnyk J. Szkolnictwo w języku ukraińskim na Dolnym Śląsku w latach 1952-1989 // Sobótka. 1995. Nr. 1-2. S. 91–109.

Szul R. Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne. Warszawa : Wydawn. Nauk. PWN, 2009. 418 s.

325. Szul R. Kwestia językowa a kształtowanie się politycznej mapy Europy i świata. Tendencje ogólne i najnowsze zmiany // Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-economica. 2014. Nr. 17. S. 31–62.

326. Szul R. „Wskrzeszanie” języków jako symboli tożsamości, pamięci i przestrzeni narodów // Kaprański S. (red.). Pamięć, przestrzeń, tożsamość. Warszawa : Scholar, 2010. Ss. 72–101.

327. Šatava L. Ethnic Identity and Language/culture Attitudes Among Student of the Sorbian Grammar School in Bautzen/Budyšin // Lětopis. 1999. Heft 1. S. 78–103.

328. Šatava L. Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace. Praha : Sociologické nakladatelství, 2009. 216 s.

329. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie Wasylewski, 2002. 243 [1] s.

330. Techmańska B. Z dziejów nauczania języka ukraińskiego w Polsce po II wojnie światowej (ze szczególnym uwzględnieniem roli IV Liceum Ogólnokształcącego w Legnicy) // Sobótka. 2015. Nr. 1. S. 81–100.

331. The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues [Електронний ресурс]. URL :

<https://prm.ua/wp-content/uploads/2017/10/pdf.pdf> (дата звернення : 13.10.2017).

332. The Promote Mandarin Council [Електронний ресурс]. URL : <http://mandarin.org.sg/en> (дата звернення : 14 серпня 2017 р.).

333. Tomanek P. Język ojczysty jako czynnik kształtowania się świadomości narodowej Ukraińców // Bobrownicka M. (red.). Język a tożsamość narodowa. Slavica, Kraków : Universitas, 2000. S. 103–122.

334. Unrepresented Nations and Peoples Organization [Електронний ресурс]. URL : <http://www.unpo.org/> (дата звернення : 14.08.2017).

335. Uździcka M. Językowy wyraz apoteozy i idealizacji państwa w dobie rozbiorowej // Charchalis W., Trocha B. (red.). Mitologizacje państwa w kulturze i literaturze iberyjskiej i polskiej. Zielona Góra : Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2014. S. 163–177.

336. W świetle przygotowań do Kongresu [Електронний ресурс] / Dziennik Kijowski. URL : <http://www.dk.com.ua/post.php?id=3888> (дата звернення : 27.08.2017).

337. Whorf B. L. Język, myśl i rzeczywistość. Tł. T. Hołówka. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982. 362 s.

338. Whorf B. L. Language, Thought, and Reality. Cambridge : Technology Press of Massachusetts Institute of Technology, 1956. XI, 278 p.

339. Wicherkiewicz T. Języki regionalne w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowa jakość w polityce językowej, nowy wymiar tożsamości // Język, Komunikacja, Informacja. 2011. R. 6. S. 71–78.

340. Wicherkiewicz T. Polska polityka językowa wobec języków mniejszościowych i regionalnych // Mazur J., Rzeszutko-Iwan M. (red.). Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie. Lublin : Uniwersytet Marii Curie – Skłodowskiej, 2007. S. 49–55.

341. Wicherkiewicz T. The impact of politics and social factors on the death of a minority language (the case of Wilamowicean in Poland). Linguistic and Oriental Studies from Poznań. 1999. Vol. 4. S. 87–95.

342. Wiertelwski S. Wielopodmiotowość współczesnej polskiej polityki językowej // Język, Komunikacja, Informacja. 2011. R. 6. S. 99–107.

343. Wrocławska E., Zieniukowa J. (red.). Języki mniejszości i języki regionalne. Warszawa : Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2003. 560 s.

344. Wyderka B. Czy gwara śląska w nowej roli? // Rozprawy Komisji Językowej. 2003. T. 48. S. 149–157.
345. Wyderka B. Dynamika zmian językowych na Śląsku // Studia Śląskie. 2014. T. 74. S. 143–149.
346. Wyderka B. Gdy dialekt staje się językiem // Rozprawy Komisji Językowej. 2010. T. 55. S. 285–292.
347. Wyderka B. Na progu samodzielności. O początkach języka śląskiego // Studia Slavica. 2012. Nr. 16. S. 203–209.
348. YIVO Institute for Jewish Research [Електронний ресурс]. URL : <https://yivo.org/> (дата звернення : 14.08.2017).
349. Zdunkiewicz-Jedynak D. Czy zagraża nam język popchrześcijaństwa? O nowych zjawiskach w polskim dyskursie religijnym pierwszych dekad XXI wieku // Artes Humanae. Problemy i perspektywy badawcze humanistyki. 2016. Vol. 1. S. 125–140.
350. Zielińska M. Rola polszczyzny w życiu młodych użytkowników języka polskiego na Ukrainie Zachodniej // Język, Komunikacja, Informacja. 2011. R. 6. S. 127–134.
351. Zins H. Historia Afryki Wschodniej. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1986. 400 s.
352. Żelazny W. Francja wobec mniejszości narodowych. Etniczność, etnopolityka, etnosocjologia. Tyczyn : Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza, 2000. 340 s.
353. Żywiczyński P., Wacewicz S. Ewolucja języka. W stronę hipotez gesturalnych. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015. 344 s.

Наукове видання

Перегуда Євген, Малкевич Анджей,
Семко Вадим, Ксенич Анджей

Мовна політика в Україні: між символічним насиллям та вільним вибором

Монографія

Підписано до друку 09.11.2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 7-239
Умов.-друк. арк. 11,39. Обл.-вид. арк. 14,31.
Тираж 300 прим.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
Свідоцтво платника податку: Серія Е № 897220
м. Тернопіль, вул. Просвіти, 6.
тел. 8 097 299 38 99
E-mail: tooums@ukr.net